ЮБИЛЕЙНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ

50 ГОДИНИ МУЗЕЙНО ДЕЛО В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ- ПРОУЧВАНИЯ, ИЗСЛЕДВАНИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ

17- 18 СЕПТЕМВРИ 2015 Г.

ПОСВЕЩАВА СЕ НА 50 ГОДИШНИНАТА
ОТ СЪЗДАВАНЕТО НА
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ-
КЪРДЖАЛИ

2017 г.
гр. Кърджали

За историята 50 години са пренебрежимо малко, но за историята на една институция половинвековният юбилей е достатъчно време за доказване на професионализъм и почтеност в работата.

С уважение към първите;

С благодарност към всички колеги, вложили време, знания и емоции в събирането и опазването на зрънцата история на омагьосващите Източни Родопи;

С надежда към тези, които идват след нас

Честит юбилей!

м. септември 2015 г.

Даниела Коджаманова
Директор на Регионален исторически музей
Кърджали

ИЗДАВА

ПРИНТ ООД
ТЕЛ.:0887378751

ISBN 978-954-92458-10-3

СЪДЪРЖАНИЕ

ОТДЕЛ „ ЕТНОГРАФИЯ ” НА РИМ /РЕГИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ/ ГР. КЪРДЖАЛИ ПРЕЗ II-ТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК /1965-1998 г./
Мария Николчовска 5

ХАРАКТЕРИСТИКА НА SIO_2 ФАЗИ СРЕД ОЛИГОЦЕНСКИ МАТЕРИАЛИ, РАЗКРИВАЩИ СЕ В РАЙОНА НА С. ДЕВИНЦИ, КЪРДЖАЛИЙСКО
Радостин Паздеров, Николета Цанкова, Йордан Йорданов, Петя Йорданова 10

ИДЕНТИФИКАЦИЯ И ДАТИРОВКА НА ФОСИЛЕН ВИД РИБА, ОТКРИТ ПРИ СЕЛО НОВО СОКОЛИНО, ОБЩИНА МОМЧИЛГРАД
Лидия Кирилова, Владимир Георгиев 19

МИНЕРАЛОГО-ГЕОХИМИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЯСПИСИ ОТ МОМЧИЛГРАД-СКО, ИЗТОЧНИ РОДОПИ
Руслан И. Костов, Радостин Паздеров 29

ИЗСЛЕДВАНЕ И ОПАЗВАНЕ НА ЛЕШОЯДИТЕ В ИЗТОЧНИ РОДОПИ
Волен Аркумарев, Добромир Добрев, Владимир Добрев, Стойчо Стойчев, Христо Христов 38

АНТРОПОМОРФНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ВЪРХУ КЪСНОБРОНЗОВАТА КЕРАМИКА ОТ ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ (ПО ДАННИ ОТ ПЕРПЕРИКОН И ТАТУЛ)
Красимир Лещаков 46

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПАМЕТНИЦИ В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ
Емилия Евтимова, Катя Меламед 67

ДВОЙНИ СЪДОВЕ ОТ АДА ТЕПЕ. ОПИТ ЗА ХАРАКТЕРИСТИКА
Велина Будакова 78

СКАЛНИТЕ ГРОБНИ СЪОРЪЖЕНИЯ В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ
Георги Кулов 96

ПРОВИНЦИАЛНИ БРОНЗОВИ МОНЕТИ ОТ ФОНДА НА РИМ-ХАСКОВО
Мариана Славова 106

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ НЕКРОПОЛ ПРИ С. СКАЛИЩЕ, ОБЩИНА КЪРДЖАЛИ. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ И ЛЕГЕНДИ.
Милен Камарев 114

ОСМАНОТУРСКИ ПИСМЕНИ ИЗТОЧНИЦИ В КОЛЕКЦИИТЕ НА РИМ КЪРДЖАЛИ
Катерина Венедикова 127

СРЕДНОРОДОПСКИТЕ ГУРБЕТЧИИ В КЪРДЖАЛИ И КЪРДЖАЛИЙСКО
Христо Гиневски 137

Християнско наследство в Източните Родопи (XIX-XX век)
Таня Марева 142

СЪДЪРЖАНИЕ

ИКОНИ ОТ ДОЛНО ЛУКОВО ВЪВ ФОНДА НА ХУДОЖЕСТВЕН ОТДЕЛ КЪМ РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ КЪРДЖАЛИ
Мария Спиридонова 156

ПАЗАРИ И ПАНАИРИ В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ ДО СРЕДАТА НА 20 ВЕК. СТОПАНСКО И СОЦИАЛНО ЗНАЧЕНИЕ
Соня Костадинова 165

ПИСМА НА НАСТОЯТЕЛСТВОТО НА ПЛОВДИВСКА ЕПАРХИЯ ОТ 1871 Г., СВЪРЗАНИ С ГРАД ХАСКОВО
Пенко Добрев 172

КРЕДИТНОТО И БАНКОВО ДЕЛО В ХАСКОВО ДО ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА
Красимира Узунова 179

ВЕТЕРАНИ ОТ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА С ПРИНОС В РАЗВИТИЕТО НА КЪРДЖАЛИ ПРЕЗ 20-ТЕ И 30-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК
Гергана Димитрова 194

ОСНОВАВАНЕ И ДЕЙНОСТ НА ПОПУЛЯРНИТЕ БАНКИ В КЪРДЖАЛИ И МОМЧИЛГРАД 1921 –1944 Г.
Стоян Белев 203

СВЕЩЕНИК ДАНАИЛ НИКОЛЧЕВ И ПРИНОСЪТ МУ В ОБЩЕСТВЕНИЯ ЖИВОТ НА ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ /1894 – 1959/
Иванка Ангелова 209

ФОТОГРАФЪТ КОСТАДИН ГУНЧЕВ ЗАПИСВА ИСТОРИЯТА НА БЕЛОМОРСКА ТРАКИЯ ОТ 1910 ДО 1924 Г. В СНИМКИ
Даниела Бурулянова 216

ФАМИЛИИТЕ ЗАМОВИ И ДЕЛЧЕВИ – ВОДЕЩИ ФИРМИ ЗА ПРОИЗВОДСТВО НА СПИРТНИ НАПИТКИ В ГР. КЪРДЖАЛИ /20-те – 40-те год. на 20 в./
Светла Михайлова 225

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИАЛНО ДЕЛЕНИЕ И СТОПАНСКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА МАСТАНЛИЙСКИ (МОМЧИЛГРАДСКИ) ОКРЪГ (1919-1934)
Румяна Първанова 237

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – КЪРДЖАЛИ – ХРАНИЛИЩЕ НА НЕОЦЕНИМО ДОКУМЕНТАЛНО БОГАТСТВО ЗА ИСТОРИЯТА НА ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ
Вълчо Златилов 260

ОТДЕЛ „ЕТНОГРАФИЯ” НА РИМ /РЕГИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ/ ГР. КЪРДЖАЛИ ПРЕЗ II-ТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК /1965-1998 г./

Мария Николчовска

ABSTRACT

The message contains information about the work of "Ethnography " at the Regional Historical Museum, Kardzhali the creation of the museum /60s of the twentieth century to the late twentieth century.

Музеят в Кърджали се създава точно във времето, когато в града и региона са налице обективни предпоставки за неговото възникване и функциониране и най-вече, когато жителите му имат потребност от историческа информация.

60-те години на XX век са време на преход от традиция към модерност. Той е продължителен и е обуславен от генералните промени в обществено-политическия и социалния живот на гражданите. Началото му е поставено още с Освобождението, когато градът и региона са включени в пределите на Източна Румелия, за кратко време. Освобождението на града Кърджали, извършено на 8 октомври 1912 година бележи началото на нова епоха в неговата история. Значително нараства делът на българския етнос в резултат на заселването на тракийските бежанци прогонени от родните им места в Беломорието. Те скъсват със селския бит и постепенно се превръщат в граждани както по външни белези /жилище, облекло, храна, културни потребности/, така и по дух.

20-те и 30-те години на XX век бележат времето на първите стъпки в стремежа към разкриване на исторически знания за миналото на града и Източните Родопи. Археологическото дружество / 1929г./ и неговият създател и ревностен проучвател на древното минало на края Никола Иванов събират първите колекции от архологически находки, с което поставят началото на музейното дело в града.

Публикациите на Никола Иванов в местната преса са първите материали с музейна тематика, осведомяващи гражданството за историческото минало на края.

Промените след 9-ти септември 1944 г. дават нов тласък в развитието и израстването на града в административно, стопанско и културно отношение.Кърджали става център на окръг, заемащ значителна част от територията на Източните Родопи / 1959 г/. Ускорената индустриализация на региона и града е мощен стимул за привличане на нови заселници от всички краища на страната, попълващи армията на работниците, носители на нов тип култура, характерни за града.

Скъсването със селската традиция е свързано с носталгия по отминалия живот, довела до преоценка на отношението към битови

предмети, народни песни, обичаи.

В началото на 60-те години в кв.”Гледка” се организира възстановка на сватбен обичай на преселниците от Беломорска Тракия под ръководството на журналистката Мара Михайлова. Част от най-интересните обредни костюми и накити са закупени от Отдел „Изкуство и култура” към ОНС Кърджали, с което се слага началото на създаване на фонд от етнографските материали за бъдещата етнографска експозиция. За целта е учредено т.н. „мероприятие” музей с пръв титуляр и бъдещ музеен уредник икономистът Андрей Андреев.

От 1961 година е първият оценителен протокол за закупуване на етнографски експонати, необходими за новата музейна експозиция. Само няколко години по-късно се създава Окръжния исторически музей /ОИМ 1965 г./, а първата музейна експозиция се открива през 1969 г. в преустроената за целта сграда на турската административна сграда-Конакът, строена в годините на румелийския период на Кърджали, т.е. когато той е в пределите на Източна Румелия.

Преустройството е осъществено по проект на архитект Мария Кутева.

Изграждането на една музейна експозиция е бавен процес на творческа работа, свързана с проучвателска и събирателска работа, с адаптиране на сградата за нуждите на музейните изисквания, с реставрация и консервация на материалите, с художественото експониране и фотозаснемане на обектите.

Изминават почти десет години от възникването на идеята за уреждане на музей до неговото реално завършване.За всички дейности е отговорен и работи единствения уредник Андрей Андреев. По това време се появява и шеговития израз, съчинен от завеждащия Отдел „Изкуство и култура” към ОНС, Кърджали Йордан Йорданов, който гласи: „Нямаме музей, но си имаме Андрей”.

Експозицията на музея е открита на 29 декември 1969 година и се състои от два раздела:

Етнография и Художествен.Етнографската експозиция е подредена на първия етаж на административната сграда на турския конак с красив интериор с витражи и вита стълба към горния етаж, с 3 непосредствено свързани зали. В естетични витрини от метал и стъкло, снабдени с вътрешно дискретно осветлени са експонирани върху метални стойки народните облекла. Преобладават образци на костюми на преселници от Беломорието /булчански костюм с характерната „бяла гункя”, женски, мъжки и детски костюми на същата етнографска група население, костюми от Ивайловградския край от селата Свирачи, Покрован, Камилски дол. Забележително е присъствието на турски женски и мъжки костюми от син атлазен плат с богата бродерия от жълта и бяла сърма в характерна техника. Костюмите са подарени на тракийския войвода Димитър Маджаров от богато турско семейство в знак на благодарност заради застъпничеството на войводата за спасяването на семейството от разбойнически безчинства.

Привлекателна е колекцията от метални накити от мед, бронз и сребро, сребро с позлата, седеф.

В експозицията е отделено място на традиционното земеделие и тютюнопроизводство с експонирането на традиционни сечива на фона на фотоси – гиганти.

Има два броя възстановки : на самарджийска работилница с почти пълен набор от инструменти и на домашен интериор от тракийския народен бит.

В експозицията са показани единични експонати, загатващи за наличието на характерни стопански дейности като овцевъдство – с набор от хармонични овчарски звънци – чанове, пълен набор; домашен тъкачен стан с пълно оборудване и текстилни изделия, хурки-ликатки за памук.

Тук е мъжки костюм с наметало – бурка и кинжал, дарение от Северна Осетия, с която е побратимен по това време Кърджалийски окръг.

В този си вид първата етнографска експозиция представя най-хубавите образци от народната култура на част от населението на Кърджалийски окръг, но не е подчинена на принципа на тематичното структуриране на изложението. Поради това тази експозиция беше охарактеризирана като музей на вещите- според оценката на експерти от КИК /Комитета за изкуство и култура/ и отдел „Музеи и паметници на културата", чийто представител тогава беше Иван Кисьов /1970г./.

На втория етаж на сградата беше експонирана експозицията на местната художествена галерия с живописни и скулптурни творби на нашите известни художници като Владимир Димитров-Майстора, Константин Щъркелов, Сирак Скитник, Стоян венев, Борис Ангелушев, Илия Бешков и др. Уредник на галерията бе художничката Станка Димитрова /1930-1995 г/

Етнографската експозиция функционира в този си вид до края на 70-те години на XX век. Тя бе закрита без да бъде извършено фотодокументиране на изложението, поради което тя остава забравена от специалистите и от обществеността.

Тази експозиция приемаше много посетители от града и страната от всички възрастови групи население. Със своята естетичност и историческа и етнографска стойност тя се вписваше в културната панорама на града и за времето съответстваше на потребностите на хората от историческа и етнографска информация.

Заслуга за осъществяването й през 60-ге и 70-ге години на XX век имат първият уредник Андрей Андреев и художничката Станка Димитрова, на чийто име днес е наречена Художествената галерия в град Кърджали.

Доброволен сътрудник и на двата отдела на музея е неуморната и енергична журналистка Мара Михайлова.

Веднага след изграждането на музея е назначен първия негов директор в лицето на историкът Христо Гълъбов. В същото време за уредник на отдел „Археология" е назначен Иван Балкански.

На находчивостта на Андрей Андреев музеят днес дължи богатата си библиотека с ценни и редки издания, каквито са сборниците за Народни умотворения и народопис, албуми с репродукции на художествени творби, циклостилен отпечатък на първата за България етнография на културолога Цветан Тодоров.

Иван Балкански / 1931-1981 г./ разкри и проучи редица археологически обекти на територията на Кърджалийски окръг. Той бе незаменим колега и помощник на по-млади колеги / и на мен/ в първите ни стъпки в музейното дело.

Вторият етап в развитието на музея се състои в разкриване на цялостна музейна експозиция с всички раздели и периоди, пренесена в нова сграда с по-голяма площ.

За целта се извърши преустройство и ремонт на сградата на у-ще „Св.Св. Кирил и Методий". Експозицията е изградена въз основа на тематично-експозиционна структура и план, изготвен от уредника Мария Николчовска и приета след обсъждане от експерти към КК, София.

Експозицията обхваща площ от 600 кв.м върху двете крила на III етаж на преустроената сграда.Наред с материалите от първата експозиция тук са положени експонати от нови теми, като овцевъдство, абаджийство, памукчийство, медникарство.

Народното облекло е представено чрез образци от всички етнически и религиозни групи население на територията на Източните родопи. Нови теми в експозицията са образците, представляващи сватбените и календарните обичаи, чрез уникални предмети, репродукции на стари фотоси и обредни хлябове, представен е интериор на селска къща от Ардинско с характерните козяци и халища – китеници.

Фотосите от експозицията, снимани на терен, са дело на фотографа на музея Данчо Йорданов.

В експозицията е направен опит за изясняване на типовете женско традиционно облекло, а именно едно и двупрестилчен, сукманен и саян тип и районите на тяхното битуване. Забележително е съществуването на изброените типове както сред българите християни, така и сред мюсюлманите.

При експонирането на духовната традиционна култура се проследяват успоредиците на проявление на отделните местни елементи сред лита на населението от различните етнически, етнографски и религиозни групи на Източните Родопи. Изведени са на преден план обичаи като Първи март, Карнавалът , Великден или Пасха, паскеле, Гергьовден, Хадърлез.

Фрагментите от жилищна дървостоларска резба определят принадлежността на източнородопските къщи към характерните архитектурни стилове.

В експозицията са намерили място две съвременни пана в израз на тенденцията за обогатяване на модерния съвременен бит с традиционни елементи.

Отдел „Етнография” урежда и временни експозиции, свързани с актуални събития от живота на обществото като изложба посветена на традиционната култура на българите с мохамеданска вяра или временни изложби в селищата на региона с местни етнографски материали по повод на провеждащите се местни селски събори.

Експозиционната дейност на музея се осъществява и чрез уреждане на постоянни етнографски музейни сбирки в отделните села и градове на Източните Родопи. Такива бяха постоянните музейни сбирки м Момчилград, Крумовград, Ивайловград, в селата Пчеларово, Аврен, Пелевци. Някои от тях престанаха да функционират поради липса на условия за опазване на експонатите и на постоянни екскурзоводи.. /Аврен,Пелевци, Пчеларово/.

Уредниците на отдела планират и провеждат постоянна теренна работа по предварително набелязани теми от системата на народната материална и духовна култура с цел събиране на веществени материали и устни свидетелства и информация.

Темите по които са проведени теренни проучвания бяха: „Традиционното земеделие” в рамките на Родопската експедиция от ЕИМ при БАН и „Народно облекло”, „Сватбени и календарни обичаи” по програма на РИМ.

Съвместно с уредника на отдел „Природа” Стела Тодорова бе проведено проучване на религиозни вярвания на алианите от Източните Родопи като бе извършено и фотозаснемането на алианските култови места. Теренните материали са обработени и съхранени в научния архив на отдел „Етнография”.

Бяха публикувани научни съобщения в регионалните известия на музеите от Южна България както и някои селищни истории в съавторство с други колеги от музея като сборника за Момчилград, изданието за Ивайловград и покрайнината.

Бяха систематизирани теренните материали и на журналистката Мара Михайлова и издадени в специален труд.

По-значимите публикации на отдел „Етнография” към РИМ - Кърджали за периода са следните:

1. М. Николчовска , „Етнографското богатство на Източните Родопи” С. 1975 г.
2. М. Николчовска, „Народни носии от Източни родопи” С. 1978 г.
3. М. Николчовска, „Ивайловград и покрайнината през Възраждането” С. 1979 г.
4. М. Николчовска,Стела Тодорова, Алтънка Шукерова, „Момчиград – Природа, Археологически паметници, Традиционна народна култура” С. 1996 г.
5. Мара Михайлова , Етнографски проучвания на Източните Родопи, съставител М. Николчовска, 1996 г.

ХАРАКТЕРИСТИКА НА SIO_2 ФАЗИ СРЕД ОЛИГОЦЕНСКИ МАТЕРИАЛИ, РАЗКРИВАЩИ СЕ В РАЙОНА НА С. ДЕВИНЦИ, КЪРДЖАЛИЙСКО

Радостин Паздеров[1], Николета Цанкова[2], Йордан Йорданов[3], Петя Йорданова[4]

[1,2]Минно-геоложки университет "Св. Иван Рилски", 1700 София;[3] "Геоконсулт", гр. Бургас, [4]Регионален исторически музей, гр. Бургас

CHARACTERIZATION OF SILICA PHASES FROM THE REGION OF VILLAGE DEVINTZI, KARDZHALI DISTRICT

Radostin Pazderov[1], Nikoleta Tzankova[1], Yordan Yordanov[2], Petia Yordanova[3]

[1,2] University of mining and geology "St. Ivan Rilski", Sofia, [3] "Geokonsult", Bourgas, [4] Regional historical muzeum, Bourgas

Abstract: A relatively recently known occurrence of silica mineralization from the region of village Devintzi, Kardzhali district, is studied. It outcrops in linear zones and concentric formations, which in their central parts are generally made of carbonate materials, and to the periphery – from colorful striped SiO_2-phases including carnelian. SiO_2-phases are represented mainly by chalcedony and in minor quantity by quartz, tridymite, quartzine and opal. Three morphological types of chalcedony are established – spherulitic, fine granular and radial fibrous chalcedony. Tridymite and celadonite are defined using XRD. A large embankment slope with domed shape, in the western part of the studied occurence, is surmised to be with man-made origin, related to the ancient episodic extraction of raw agate suitable for making jewelry and especially glyptics.

Key words: *silica phases, carnelian, chalcedony, gliptics*

Увод

В последните години към ювелирно-декоративните минерали от Източните Родопи се наблюдава нарастващ интерес [1, 3, 4, 5]. Провеждат се значителен обем изследвания на минералогията на ахатите и техните генетични особености. Интересът към ювелирно-декоративните минерали се дължи на тяхната красота, атрактивност, уникалност и специфични свойства, които ги правят не само много добър декоративно-ювелирен и колекционен материал, но и технологична суровина.

През 2010-2013 г. беше изучено проявление на силикатна минерализация от района на с. Девинци, Кърджалийско. То е в скалите на втория кисел до среднокисел вулканизъм на олигоцена. Хидротермално променени туфи, туфити и туфобрекчи оформят «щокверково» тяло с

карбонатна и силикатна (опал–халцедонова) минерализация. В западната си част на проявлението има голям склонов насип с куполовидна форма (фиг.2) с възможен техногенен произход, свързан с древен добив на ахатова суровина за ювелирни изделия от тип глиптика.

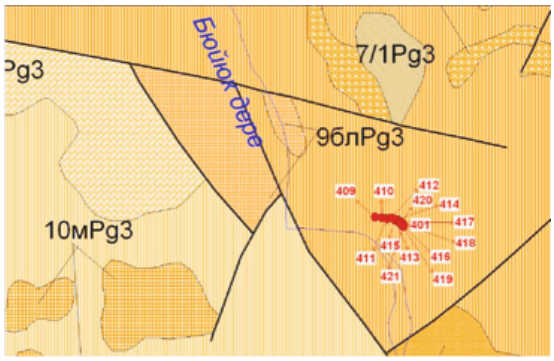
Материал и методи

Изучени са голям брой образци и проби от SiO_2-фази и скали от изследвания участък. Макроскопски - морфоложките и структурно-текстурни белези, минераложки определения и оценка на ювелирно-декоративните качества на разнообразните като състав, морфология и оцветявания SiO_2-фази . При изследванията са използвани следните апаратурни методики:

- Кристалооптичен метод - петрографски изследвания и микрофотографии ;
- Рентгено-структурен дифракционен анализ (XRD) на рентгенов дифрактометър ДРОН УМ-1 при използване на филтрирано Cu/Ni лъчение (30 kV/20mA);
- Химични анализи - OES ICP след алкално разтапяне и разтваряне с киселина;
- Изследване на оптичните и физични особености на SiO2-фази с помощта на рефрактометър , спектроскоп и гемоложки тринокулярен микроскоп.

Геоложка характеристика на обекта на изследване

Изученият район административно попада в община Момчилград, област Кърджали, като изследваният обект се ограничава в рамките на пачката на риолитовите и риодацитовите туфобрекчи, туфи, туфити (8/1Pg3) на втория кисел вулканизъм (фиг. 1).

Фиг. 1. Геоложка карта на района на проучвателната площ [2], с номера на GPS- точките от маршрути.

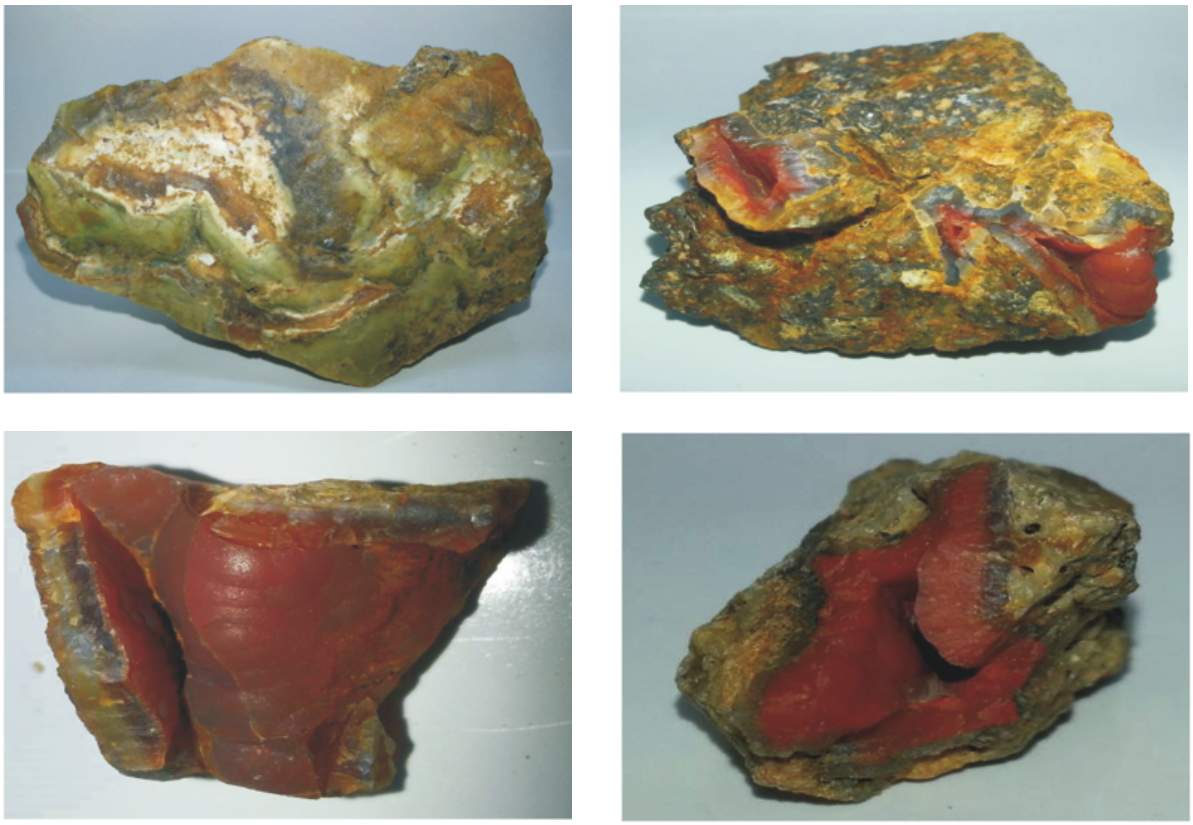
Фиг. 2. Общ изглед към хълма (поглед на север) със силикатната минерализация.

Изследваната площ представлява склон и възвишение на около 2,5 – 3 km С-СЗ от с. Нановица (фиг. 2). Хълмът е добре морфоложки изразен на терена. Изграден е от скалите на втория кисел /до среднокисел/ вулканизъм (8/1 Pg3). Хидротермално променените туфи, туфити и в най-горните части – туфобрекчи, оформят едно «щокверково» тяло с интензивни карбонатна и

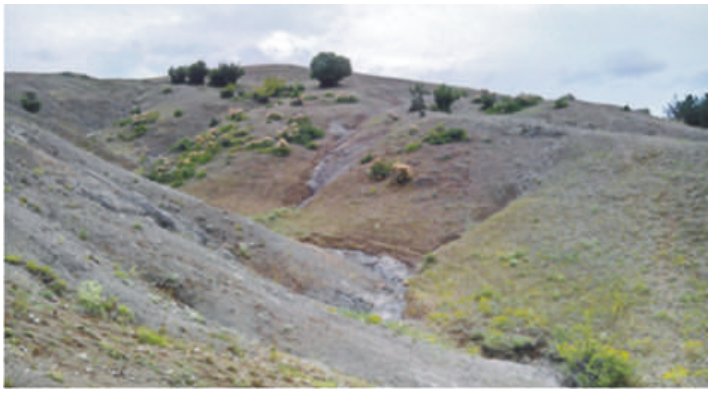
силикатна (опал–халцедонова) минерализация. Хидротермално променен ("пропарен") е целият обем на вместващите скали, като участъците с карбонатна и най-вече силикатна минерализация (опал-халцедонова) се контролират и са вместени сред пукнатините, оформящи линейно-полигоналната мрежа сред вулканските материали.

В зоните с интензивна проява на хидротермално метасоматична дейност всред вулканските материали, се наблюдава изобилие от разнообразни по състав, морфология и оцветявания силикатни, преобладаващо опал-халцедонови, образувания (фиг. 3).

В западната част, в подножието на хълма, до пътя, е оформено дълбоко дере – овраг, със З-И ориентация, с дължина от около 100-150 m (фиг. 4).

Фиг. 3. Разнообразни по цвят, рисунък и морфология силикатни образувания

Фиг.4. Овраг (поглед на запад) с З-И ориентация, разполагащ се в централната част на хълма, с почти непрекъснато проследяващи се на повърхността разкрития на грусирал вулкански материал със карбонатна и силикатна минерализация.

Около хълма са обособени големи по размери, непрекъснати зони с пукнатинно-жилна минерализация с предимно карбонатен състав и по-рядко – силикатен (опал – халценов) състав. На повърхността, в склоновите части и по билото, те се проследяват като почти непрекъснати разкрития на полигонално пресичащи се пукнатини/жили. Тези отслабени, линейно удължени зони са развити най-интензивно в подножието на хълма, в грусиралите приповърхностни части на туфите и по протежение на оврага. По билните части, сред грусиралите вулкански скали се отбелязва най-голяма концентрация от късове от елувиално-делувиални материали, предимно силикатни по състав – опал, опал-халцедонови, с разнообразни форма и размери.

Повсеместно се наблюдават линейни зони и гнезда с пъстроцветени опали, жили, които в централните части обикновено са изградени от карбонатен материал, а към периферията са представени от ивици от сивобял, бял, халцедон, като в най външните части са представени от карнеолови образувания (в т.ч. миндалови образувания) с червен, оранжево-червен (тип сердолик) до вишнево-червен цвят, често – концентрично зонален или паралелно ивичест - прослояващи се бели и оцветени в оранжево – червено ивици – тип сардоникс – понякога паралелнослоистите образувания достигат дебелини до 1 – 2 cm и несъмнено ще представляват интерес като материал за изработка на геми и камеи.

Минералого-петрографски изследвания на SiO_2-фази и вместващите скали

Минералого-петрографските изследвания са извършени на три типа вместващи силикатната минерализация скали:

Риолити (***проба 1***)- изградени от около 10% фенокристали (порфири) на кварц, плагиоклази, санидин и основна маса от девитрифицирано вулканско стъкло.

Дацити (***проба 2***)- изградени от фенокристали от плагиоклаз, кварц, биотит и амфибол и микрозърнеста, девитрифицирана основна маса. Структурата е порфирна, гломеропорфирна, на основната маса - хиалопилитова.

Наличието на миндали в риолитите и дацитите, запълнени с SiO_2-фази, завишава съдържанието на Si в химичните проби (таблица 1).

Пирокластите са представени от витрокласти и кристало-класти. Витрокласите са от изометрични стъклени частици с размери до 6 mm. В тях се срещат фенокристали от кварц и санидин. Кристалокластите са от кварц, санидин и биотит, под формата на части от кристали с незаоблена форма. Текстурата на скалата е масивна, а структурата кристаловитрокластична, пепелна.

Таблица 1. Химичен състав на проби 1 и 2 по данни от OES ICP анализи

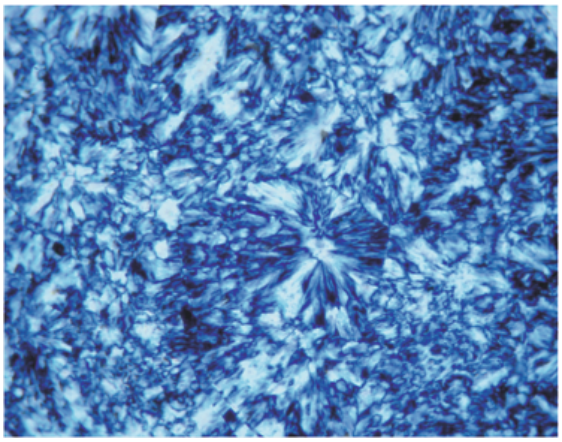
Проба	Показатели (%)												
	SiO_2	Al2O3	CaO	Fe2O3	K2O	MgO	MnO	Na2O	P2O5	SO_3	TiO2	ЗПН	Влага
Пр.1	80,09	13,06	0,78	1,31	3,08	0,12	0,02	0,76	<0,03	0,21	0,12	0,48	1,35
Пр.2	70,07	17,21	4,51	2,92	1,96	0,69	0,04	0,90	0,18	0,36	0,56	1,00	0,82

Кристалооптични изследвания на SiO_2-фази

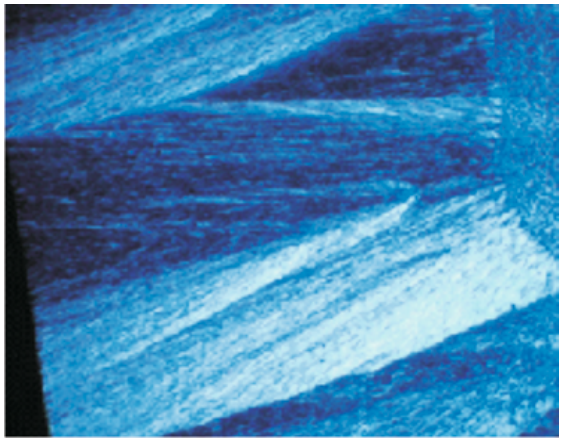
Изследваните SiO_2-фази са изградени основно от халцедон и в по-малки количествени отношения от кварц, тридимит, кварцин и опал. Халцедонът се наблюдава под формата на халцедонови сферолити с дебелина около 2 mm, микрозърнест халцедон с дебелина 0,5 mm и параболично влакнест халцедон (фиг. 5, 6). Халцедонът е с показатели на лъчепречупване N (1,535-1,539), кварцът – с N (1,544-1,553) и опалът с показател на лъчепречупване N 1,460.

Минерален състав и химични особености на изследваните SiO2-фази

В изследваните SiO_2-фази (таблица 2) съдържанието на SiO_2 в тегловни проценти варира от 94,56 до 97,05 тегл. %. В тези фази преобладава халцедонът, в по-малко количество се наблюдават кварц и опал.

Фиг.5. Халцедонови сферолити, +N, основа на фигурата 1,5 mm

Фиг. 6. Ивица от параболичновлакнест халцедон, +N, основа на фигурата 4mm

SiO_2-фази, разкриващи се северно от с. Нановица, са оцветени в различни нюанси на зеления, червения, жълтия и кафявия цвят. Цветът е нехомогенен, ивичестозонален. Границите между различно оцветените ивици са резки и отчетливи, което дава основание да се предполагат резки промени в химизма на минералообразуващите разтвори.

Под микроскоп в режим на осветяване "тъмно поле" и в преминаваща светлина се установи, че цветът на зелените и червени SiO_2-фази до голяма степен е обусловен от финодиспергирани примеси. В зелено оцветените силикатни образувания съдържанието на MgO, Fe_2O_3, Al_2O_3 и CaO (табл. 2) е в приблизително еднакви тегловни проценти, от което може да се предположи, че оцветяващи фино диспергирани минерални фази са вероятно от селадонит и в по-незначителна степен – от амфиболи, хлорити?. В оцветените в червено и в оранжево силикатни образувания преобладават оксидите на желязото с вероятни оцветители – хематит, гьотит и лимонит.

В резултат от проведените химични анализи в изследваните фази са установени и примеси от Cd, Co, Cr и Ni. Природният халцедон има две цветови разновидности, оцветени в зелено: хризопраз – ябълковозелен до тъмнозелен, оцветен от Ni и мторолит (хром-халцедон) – оцветен от Cr.

Двете разновидности могат да бъдат различени с помощта на филтъра на Челси. Хром-халцедонът под този филтър е червен, докато хризопразът остава зелен.

Таблица 2. Химичен състав на проби DZ-1, DTH-1 и DOB-1 по данни от OES ICP анализи

Проба	Показатели (%)										
	SiO_2	Al_2O_3	CaO	Fe_2O_3	K_2O	MgO	MnO	Na_2O	P_2O_5	SiO_3	TiO_2
DZ-1, зелено	94,74	0,72	0,87	0,75	0,19	0,64	<0,01	<0,05	<0,03	0,30	0,02
DTH-1,червено	94,56	0,11	1,98	1,13	<0,05	0,23	<0,01	<0,05	<0,03	0,32	<0,01
DOB-1,оранж. бяло	97,05	0,05	0,38	0,76	<0,05	0,04	<0,01	0,23	<0,03	0,29	<0,01

Резултатите от OES ICP анализите на зеленооцветените фази установяват Ni – 52 mg/kg (табл. 3) и отсъствие на Cr в тях. Те се потвърдиха от качествената реакция с филтъра на Челси. При спектроскопското изследване на зеленооцветения халцедон се установи слаба и размита линия на поглъщане в червената част от спектъра при около 630 nm, което го определя като хризопраз с основен елемент-оцветител Ni.

Червената разновидност на халцедона – карнеол и жълто-кафявата цветова разновидност – сард придобиват оцветяването си основно от примеси от железни оксиди и хидрооксиди. Освен тези два цвята сред изследваните SiO_2-фази, разкриващи се северно от с. Нановица, често се наблюдава и халцедон, оцветен в наситен червен-вишневочервен цвят.

Таблица 3. Елементи-примеси в проби DZ-1, DTH-1 и DOB-1 по данни от OES ICP анализи

Проба	Показатели (mg/kg)				
Хим. ел.	Cd	Co	Cr	Cu	Ni
Откр. мин.	10	10	40	40	40
DZ-1, зелено	27	49	<	<	52
DTH-1,червено	30	44	<	<	263
DOB-1, оранжево и бяло	31	29	41	<	130

С рентгеноструктурния анализ се установява, че силициево-кислородните фази, отговарят на еталон за кварц (халцедон) PCPDFWIN 46-1045. В четири от пробите са регистрирани пикове на тридимит PCPDFWIN 14-0260, в две проби – пикове на опал PCPDFWIN 38-0448, а в една от пробите – на селадонит PCPDFWIN 24-0862.

Ювелирни качества

За оценка на ювелирните и декоративни качества на ахатите от изучавания участък бяха подбрани и обработени известно количество образци. Шлифоването и полирането на срезовете и изготвянето на свободни форми със заоблени повърхнини или плоско полирани участъци – полирани срезове, бе извършено на хоризонтални диамантени дискове с едрина на зърното 200/160 и 40/28. Като предполиращи бяха използвани шаржирани с диамантена паста (едрина на зърното 14/10, 10/7, 5/3) дървени дискове, както и закрепени върху основа фазер или шперплат водоустойчива шкурка с различна едрина. Полирането бе извършено съответно на плоските срезове на набарздени повърхности на алуминиев диск или фазер с използване на воден разтвор на CeO, а на свободно заобленитe повърхнини – на шмиргел с използване на кече и паста от Cr_2O_3. На фигура 7 са показани

част от ювелирно-декоративните материали – свободно обработени форми с полирани порърхнини.

Фиг. 7. Полирани цветни ахати от находището

Следи от древен добив на ювелирни материали в изучената площ

Още една особеност на находището го прави уникално. При първото ни посещение беще забелязано, че хълмът пред склона, се вписва неестествено в общия пейзаж (фиг. 2). Изграден е от сипкав материал, съдържащ малки късове от ахати-слоисти карнеолоникс, сардероникс, халцедон и редки късове керамика. Керамика се наблюдава и по склона и в руслата на деретата в ляво и дясно (по-скоро с белези на оврази) - фиг. 4. Склонът и деретата са ерозирани. Разкрива се мрежа от жили и прожилки, запълнени със силицити.

Хълмът е удължен в посока СИ-ЮЗ над 120 m, при средна ширина от 60 m и дебелина над 15 m. Горната му повърхност е почти хоризонтална, около 15/6 m. Изграждащият го материал, късчетата ахати в него и находките от керамика (по мнение на археолози от Регионалния исторически музей, гр. Бургас с късноантична възраст) предполагат, че това е насип-отвал (халда), натрупан при добивна дейност (фиг. 8, 9). Добивани са хоризонтално многослойни многоцветни ахати, пригодни за изработване на изделия от типа на глиптиката-геми, камеи, инталио, печати - ценени в древността и белег на богатство и престиж.

Добивът е воден както от коренните проявления на ахати (силицитови прожилки във вулканитите), така и от елувия и делувия (фиг. 22). Сепарацията е извършвана в горната част на отвала, а отпадъкът е изсипван

на челото му. Количесвото на отработения материал е може би над 20 000 m3, което предполага много дълъг период на експлоатация.

Фиг. 8. Поглед на хълма-насип отгоре

Фиг. 9. Предполагаема площ на древна добивна дейност

Заключение

Изследваните SiO_2-фази са представени основно от халцедон и в по-малки количества – от кварц, тридимит, кварцин и опал. Образците са оцветени в различни нюанси на зеления, червения, жълтия и кафявия цвят. Цветът е нехомогенен, ивичестозонален, до голяма степен е обусловен от финодиспергирани примеси. Въз основа на данните от химичните анализи и рентгено - структурно изследвания, се предполага, че зелените оцветяващи фино диспергирани минерални фази са вероятно от селадонит и в по-незначителна степен – от амфиболи, хлорити. В оцветените в червено и в оранжево силикатни образувания преобладават оксидите на желязото с вероятни оцветители – хематит, гьотит и лимонит. Изследванията на елементния състав показва завишени съдържания на Cd, Co, Cr и Ni. Зелената разновидност на халцедона е хризопраз (изключена е възможността да бъде хром-халцедон) с основен елемент-оцветител Ni. Червената разновидност на халцедона – карнеол и жълто-кафявата цветова разновидност – сард, придобиват оцветяването си основно от примеси от железни оксиди и хидрооксиди (микроскопски изследвания, химични анализи). При теренните наблюдения беше забелязано, че хълмът в централната част на участъка геоморфоложки не се вписва добре в терена. При по-подробното му оглеждане беше установено, че най-вероятно това е изкуствен насип-халда, чийто материал е натрупан при дългогодишни добивни работи в древността. Находките от парчета късноантичнна керамика в насипа и около него потвърждават тая хипотеза. Най-вероятно са добивани слоисти цветни ахати, годни за изработване на ювелирни изделия от типа на глиптиката.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Банушев, Б., З. Цинцов. 2004. Ахати от Източните Родопи. Характеристика на ахатите и свързаната с тях сулфидна минерализация. – Минно дело и геология, 1, 33-38.

[2] Кожухаров, Д.,А. Горанов, И. Боянов, Е. Кожухарова. 1995. Обяснителна записка към геоложка карта на България, М 1:100000, Картни листове Крумовград и Сапе, КГМР, “Геология и Геофизика” АД, 97 с.

[3] Паздеров, Р., З. Цинцов. 2000. Ахатови геоди от района на яз. Студен кладенец. Минно дело и геология, год. LV, 3-4, 29-37.

[4] Цинцов, З., Б. Банушев. 2010. Ахатите в България. С., „Стилует" ЕООД, Изд. "Ваньо Недков", 210 с.

[5] Tsintsov, Z. L., B. S. Banushev, R. I. Pazderov. 2001. Mineralogical characteristic of Paleogene coral agates from Eastern Rhodopes, Bulgaria. – N. Jb. Miner. Mh., Stuttgart, 10, 464-480.

ИДЕНТИФИКАЦИЯ И ДАТИРОВКА НА ФОСИЛЕН ВИД РИБА, ОТКРИТ ПРИ СЕЛО НОВО СОКОЛИНО, ОБЩИНА МОМЧИЛГРАД

Лидия Кирилова
РИМ – Кърджали, ул. „Републиканска" № 4, 6600, Кърджали, България
Владимир Георгиев
Геологически институт на БАН, София, 1113, България

IDENTIFICATION AND DATING OF A FOSSIL FISH SPECIES, FOUND IN NOVO SOKOLINO VILLAGE, MOMCHILGRAD MUNICIPALITY

Lidiya Kirilova
Regional Museum of History – Kardzhali, Republikanska str. № 4, 6600, Kardzhali, Bulgaria
Vladimir Georgiev
Geological Institute, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, 1113, Bulgaria

Abstract

Rhodopotilapia gracialis is a representative of a new fossil genus and species from the Cichlidae family dating from the Early Oligocene. It was found nearby Novo Sokolino Village, Momchilgrad Municipality in the Eastern Rhodopes. The characteristics of the species exhibit similarity with recent cichlids belonging to Tilapiini tribe, but others characterize it as a primitive representative of the family, previously unknown. The matrix rock is volcanic tuff (acid pyroclasts), dated 32.28 to 31.82 Ma (Ar/Ar method). *Rhodopotilapia gracialis* is the second fossil representative of the Cichlidae family found in Europe.

Key words: *Rhodopotilapia gracialis*, *Cichlidae family, Early Oligocene, Eastern Rhodopes*

Съкращения: D – pinna dorsali (гръбна перка); A – pinna analis (анална перка); Pelv. – pinna ventralis (коремна перка); Pect. – pinna pectoralis (гръдна перка); C – pinna caudalis (опашна перка); Vt. – vertebrae (гр. прешлени)

Фосилът, предмет на настоящата публикация е открит случайно през 1978 г., в кариера (41°31.1220'N, 25°26.0382'E, надм. в. 313 m), намираща се в района на с. Ново Соколино, общ. Момчилград. Изваждането му е предизвикало разцепване на две половини. Параметрите на разглеждания фосилен вид показват редица белези характерни за видовете, принадлежащи към сем. Cichlidae[1].

[1]Семейство риби със средно широко, странично сплескано тяло. Гръбната перка е дълга и цяла, предната част е съставена от твърди шипове, а задната от меки лъчи. Имат по един носов отвор от двете страни на главата, а не по два, както е при повечето костни риби. Страничната линия е прекъсната и разделена на две половини: горна в предната част на тялото и долна в задната част, стигаща до опашната перка [5; 412-413]. Гръбната перка с XIII до XIX шипа и 10-16 меки лъчи. Аналната обикновено с III шипа и 7-12 меки лъчи. Опашната перка най-често закръглена [6].

Съвременните представители на сем. Cichlidae обитават слабо солени и сладководни басейни в Африка, Мадагаскар, Неотропиците, Карибския басейн, Близкия Изток, Южна Индия и Шри Ланка. Фосилни цихлиди са известни от Африка, Близкия Изток, Южна Америка и т. н. Единственият изкопаем вид от сем. Cichlidae, съобщен досега от Европа, е миоценският *Oreochromis lorenzoi* (Източно-централна Италия) [1]. Най-старите фосилни представители на семейството са от еоценския период [2][3]. Това са *Plesioheros chauliodus,* еоцен (~ 48,6 млн. г.), Аржентина [3] и 5 вида на р. *Mahengechromis*, еоцен (46 +/- 0,3 млн. г.), Танзания [2] [4].

От олигоцен, до този момент, са публикувани няколко такива, регистрирани в Източна Африка (Сомалия), Саудитска Арабия, Султанат Оман и Йордания [2; 21-22] [7] [8; .24-26]. Най-добре документиран сред тях е видът *Macfadyena dabanensis,* открит в Сомалия [8; 24-25] [2; 21].

Датировка и палеогеоложка обстановка. В периода късна креда – еоцен Родопският масив е обхванат от процеси на екстензия [9]. В резултат се формират метаморфни ядрени комплекси (куполи), между които се зараждат понижения. Разглежданият фосил е намерен във вътрешните части на Източнородопското комплексно понижение [10] или Източнородопското палеогенско понижение по Иванов, Р. [11].

През еоцена и олигоцена това понижение представлява плитък морски басейн и е арена на интензивна седиментация и обилен вулканизъм. Седиментните скали се разкриват главно в долните части на разреза, а високите части са изпълнени предимно с вулкански скали с кисел и среден състав.

Разглежданият фосил е намерен сред киселите пирокластити на Перперешкия трахириолитов комплекс [10] или втори кисел вулканизъм [11] (фиг. 1). Тук те са с дебелина до около 50 m. По Ar/Ar метод, възрастта на тези пирокластити се определя в интервала 32,28 – 31,82 мил. год. [12].

Идентификация. Параметрите на разглеждания фосилен вид показват редица белези, характерни за видовете, принадлежащи към триб Tilapiini, сем. Cichlidae: фома на тялото, циклоидни люспи, присъствие на тип „кукри" фарингеални зъби, фарингеална апофиза тип „тилапия". Бройните характеристики на гръбначните прешлени, шипове и лъчи на перките са близки до някои съвременни видове от р. *Oreochromis, Tilapia* и др., но най-вече *Oreochromis aureus* [D XIV-XVI, 15-16; A III, 7-11; Pelv. I, 5] [13]. Предорзалните кости са остро ъгловати, оперкулумът е с леко постеродорзално врязване – две от 6-те основни характеристики за афинитет към р. *Oreochromis* [14].

Въпреки тези прилики фосилният вид носи примитивни белези, които го отличават от съвременните видове, като наличието на 2 бр. предорзални кости и хиомандибуларна кост, която е тип „ancestral" (прародителски) [8; 13, 14, 16, 20]. Тази комбинация от примитивни и съвременни белези не се открива в нито един от регистрираните съвременни и изкопаеми родовете на подсемейство Pseudocrenilabrinae, което налага фосилният вид да се постави в нов, отделен род *Rhodopotilapia*, с видово име *gracialis* [15].

Класификация.
Инфраклас: TELEOSTEI sensu Patterson and Rosen, 1977 [16]
Разред: PERCIFORMES sensu Johnson and Patterson, 1993 [17]
Подразред: LABROIDEI sensu Stiassny and Jensen, 1987 [18]
Семейство: CICHLIDAE Gill, 1872 [19]
Подсемейство: Pseudocrenilabrinae sensu Sparks and Smith, 2004 [20]
Род: *Rhodopotilapia* gen. nov.
Вид: *Rhodopotilapia gracialis* gen. et sp. nov.

Етимология. Наименование на рода: *Rhodopo-* във връзка с Родопите, където фосилът е открит и *-tilapia* заради афинитета му към сегашните видове, принадлежащи към триб Tilapiini. Видовият епитет „*gracialis*" – от лат. gracilis (строен, грацилен).

Холотип: Двете части на холотипа – № 206-А-М-гр. и № Кп 427, са добре запазени с изключение на предната част на главата (Fig. 2). Едната от тях (№ 206-А-М-гр.) се съхранява в музея в Момчилград, а другата (№ Кп 427), в Регионален исторически музей – Кърджали.

Описание на новия род *Rhodopotilapia*: Средно широко, до издължено тяло, 27 гръбначни прешлена, гръбната перка е цяла, като предната част се състои от твърди шипове, а задната – от меки лъчи. Задната мека част е издължена, леко изнесена и вдигната над нивото на предната част и достига до края на опашното стебло, аналната перка с дълга основа, изнесена назад, достигаща до основата на опашната перка. Опашната перка леко закръглена с два епурала и пет хипурала. Две предорзални кости, наличие на едновърхи фарингеални зъби, леко извити, тип „кукри" с потъмнен връх. Люспи, циклоидни. Типов вид: *Rhodopotilapia gracialis* sp. nov.

Описание на новия вид *Rhodopotilapia gracialis*: Гръбначен стълб с 27 гръбначни прешлена, от които 12 са абдоминални и 15 каудални. Гръбна перка с 14 твърди шипа в предната част и 16 меки лъчи в задната част. Анална перка с три твърди шипа и следващи 11 меки лъчи. Гръдните перки са неясни, тъй като не са запазени. Тазовите перки – с един твърд шип и 5 меки лъчи. Опашната перка – 17 лъчи, 9 в горната част и 8 в долната част (фиг. 3; табл. 1).

D XIV, 16; A III, 11; Pelv. I, 5; Pect. ?; C 17 (9+8); Vt. 27 (12+15)

Табл. 1. Размери, снети от двете половини на фосила: № 206 -А-М-гр. и № Кп 427

Дължина на тялото	380 mm		Дължина на най-късия анален шип (1-ви)	15 mm
Ширина в най-широката част на тялото	160 mm		Дължина на средния анален шип (2-ри)	25 mm
Ширина на тялото без перките	110 mm		Дължина на най-дългия анален шип (3-ти)	40 mm
Дължина на тялото без главата и опашната перка	220 mm		Дължина на 1-ви дорзален шип	10 mm
Орбитален диаметър	20 mm		Дължина на 2-ри дорзален шип	20 mm
Дължина на опашното стебло	20 mm		Дължина на 3-ти и 4-ти дорзален шип	30 mm
Височина на опашното стебло	40 mm		Дължина на 5-ти и 6-ти дорзален шип	40 mm
Дължина на основата на меката част на гръбната перка	80 mm		Дължина на 7-ми, 8-ми, и 9-ти дорзален шип	45 mm
Дължина на основата на аналната перка	90 mm		Дължина на 10-ти, 11-ти, 12-ти, 13-ти и 14-ти дорзален шип	50 mm

Костите на черепа са запазени частично. Цялата предна част на главата с горната и долна челюсти липсват и при двете половини на фосила.

Лакрималната кост е запазена при № 206-А-М-гр. Тя е с почти квадратна форма. Виждат се ясно 4 пори, което се счита за примитивен белег при фосилните цихлиди [2; 112].

Оперкулумът не е запазен изцяло, но ясно се вижда, че той има форма, подобна на този при р. *Oreochromis,* както и постеродорзално врязване, което липсва при р. *Tilapia* и *Sarotherodon* [14]. Преоперкулумът е запазен само частично.

Хрилните лъчи са 5 или 6 броя.

Фарингеални челюсти и зъби. В задната част на главата, над оперкулума (№ 206-А-М-гр.) и пред преоперкулума (№ 206-А-М-гр.; № Кп 427) се наблюдават фарингеални зъби. Фарингеалната апофиза, която е тип „тилапия" [21; 148-149.] [8; 14] [22; 301], е разположена в пространството пред първия гръбначен прешлен (№ 206-А-М-гр.). Зъбите са няколко вида: в областта на оперкулума – здрави, неизвити едновърхи и двувърхи, с тъмно оцветяване на върха. В предната част на долната фарингеална челюст са разположени фарингеални зъби от типа „кукри"[2] – издължени, леко извити на върха, който е и леко потъмнен. Присъствието им е характерен белег за повечето представители на триб Tilapiini [21; 197] [1] (фиг. 4).

Хиомандибулата при *Rhodopotilapia gracialis* е тип „ancestral" (прародителски), която се вижда в полето между окото и преоперкулума.

[2]Така ги е наименувал Гринууд заради приликата им с острието на кукри ножа, използван от курки бойците в Непал [21; 197] [1].

При този тип хиомандибула присъства голям, здрав израстък, разположен антеро-вентрално, който е свързан с контакт, подобен на шев с метаптеригоидната кост [8; 13, 14, 17, 21] (фиг. 4).

Супраклейтрумът не се вижда. Клейтрумът е разрушен. От него е останала само горната част зад оперкулума и най-долната, където се свързва с тазовата перка. Малко встрани, зад гръдната перка се вижда част от стабилна здрава кост, насочена надолу и назад към аналната перка, която вероятно е постклейтрумът.

Гръбначен стълб. *Rhodopotilapia gracialis* има 27 гръбначни прешлена, от които 12 са абдоминални (коремни) и 15 са каудални (опашни). Приема се, че брой гръбначни прешлени от 26 до 30 е примитивен белег при цихлидите [2; 111].

Предорзални кости. *Rhodopotilapia gracialis* е с две предорзални кости, които са с остро ъгловата форма, характерна за р. *Oreochromis* [14]. Според Ван Коуверинг една от 15 – те морфологични характеристики, които определят примитивния статус на цихлидите е присъствието на две предорзални кости. Еволюционно по-новите видове притежават по една [8; 13] [2; 97].

Скелет на опашния плавник. Костната структура на опашния плавник е добре запазена и типична за цихлидите. Ясно се виждат 2 епурала, 5 хипурала (3 в горната част и 2 в долната), 1 парипурал. Наличието на 5 хипурала се смята за примитивен белег при цихлидите и при Perciformes като цяло [1].

Люспи. Наблюдават се циклоидни люспи, запазени по-големи в областта на корема и по-малки в областта на гръбната перка, в основата на меките лъчи. Циклоидните люспи са основна характеристика за примитивен тип при цихлидите [8; 13].

Странична линия. Горната странична линия започва над задния край на оперкулума и продължава до две трети от дължината на тялото, достигайки до 8-ми каудален прешлен, като в началото следва дорзалния контур на тялото, а след това плавно слиза надолу, към гръбначния стълб. Долната странична линия присъства в задната третина на тялото, включително и опашното стебло.

В заключение: Появата на *Rhodopotilapia gracialis* е особено важен факт, касаещ биогеографията на сем. Cichlidae. След миоценския *Oreochromis lorenzoi* [1], това е вторият фосилен представител на семейството, открит в Европа, който маркира присъствие на сем. Cichlidae тук през ранния олигоцен. Вероятните причини за присъствието на вида в този европейски палеогенен басейн, са две:

Първата е свързана с миграционни процеси. Възможно е *Rhodopotilapia gracialis* да е бил сладководен вид, толерантен към слабо солена и солена вода (еврихалинен вид), мигрирал от африканските крайбрежия на север към крайбрежни лагуни, естуари или плитки морски среди, каквито е предлагал палеогенският воден басейн, разположен на територията на днешните Източни Родопи.

Втората предполага този вид да е бил солеводен, част от постоянния състав на ихтиофауната в този воден басейн. Проучванията на Сапунджиева и Янев сочат, че това са били окрайнините на тропически басейн, обитаван от родове молюски, които днес имат своите потомци в тропическите области. Наличието на корали, както и на предимно стенохалинни молюски е указание за води с нормална морска соленост (32–35 ‰) [23].

Евентуални проучвания на палеоихтиофауната в региона на отлагането на фосила биха допринесли за повече яснота по въпроса дали този вид е бил временно пребиваващ в резултат на размножителни или трофични миграции или е бил част от характерната ихтиофауна на басейна.

Появата на *Rhodopotilapia gracialis* може да внесе яснота и относно произхода на сем. Cichlidae. Най-дискутираните хипотези по тази тема са две. Първата защитава тезата, че цихлидите са се появили преди 130 млн. г. на континента Гондвана и днес продължават да обитават териториите, принадлежали на този континент преди разпада му. Втората хипотеза е свързана с разпространението на цихлидите през солените морски води по времето на ранния терциер, преди около 65 млн. г. Напоследък втората хипотеза се поддържа все повече, поради няколко факта: много от днешните видовете цихлиди (*Oreochromis mossambicus*, *Tilapia guineensis*, *Sarotherodon melanotheron* и мн. др.) [24] [8; 88-89] [6] проявяват висок толеранс към солената вода и понякога дори се размножават в нея, представителите на най-близките до цихлидите семейства (Embiotocidae, Labridae, Pomacentridae) са морски обитатели. Това предполага, че високият толеранс към солената вода е бил характерен за примитивните цихлиди. Освен това най-старите фосилни видове са от еоценския период (~ 48.6 млн. г.) [3], много по-късен от периода на разпадане на Гондвана, започнало преди 120 млн. г. [24].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Carnevale, G., C. Sorbini, W. Landini. *Oreochromis lorenzoi sp. nov., a new species of Tilapiine Cichlid from the late Miocene of Central Italy.* Journal of Vertebrate Paleontology, 2003, 23(3), 508−516.

2. Murray, A. *The Eocen Cichlids (Perciformes: Labroidei) of Mahenge, Tanzania*, Montreal, 2000.

3. Perez, P., M. Malabarba, C. del Papa. *A new genus and species of Heroini (Perciformes: Cichlidae) from the early Eocene of southern South America.* Neotropical Ichthyology, 2010, 8(3), 631-642.

4. Murray, A. *The oldest fossil cichlids (Teleostei: Perciformes): indication of a 45 million year-old species flock*. Proc. R. Soc. Land. B, 2001, 268, 679-684.

5. Pacca, T. C. *Жизнь животных, Т 4 – Ланцетники, Круглоротые, Хрущялные, Костные рыбы*, Москва, 1983.

6. Carpente, K., V H. Niem. *FAO Species Identification Guide for Fishery Purposes, Vol. 5: Bony fishes part 3 (Menidae to Pomacentridae), Suborder Labroidei, Cichlidae.* Rome, 2001.

7. Lippitsch, E., N. Micklich. *Cichlid fish biodiversity in an Oligocene lake,* Ital. J. Zool., 1998, 65, Supp L, 185-188.

8. Van Couvering, J. A. H. *Fossil cichlid fish of Africa*, London, 1982.

9. Ivanov, Z. *Tectonic position, structure and tectonic evolution of Rhodope massif.* – In: Guide to excursion ABCD – GEODE 2000, Workshop. 2000, Borovets, Bulgaria, 1-6.

10. Георгиев, В. *Металогения на Източните Родопи.* София, 2012.

11. Иванов, Р. *Магматизмът в Източнородопското палеогенско понижение. I. Геология.* – Труд. геол. Бълг., сер. геохим. и пол. изкоп.,1960, 1, 312-387.

12. Moskovski, S., Karloukovski, V., Milakovska, Z., Harkovska, A,.Pringle, M. *Lithological and magnetostratigraphic correlation of Paleogene sections from the Eastern Rhodopes (SE Bulgaria).* Geologica Carpathica 55(3), 2004, 251–260.

13. Arredondo, F.J.L., Guzmán A.M. *Actual situación taxonómica de las especies de la tribu tilapiini (Pisces: Cichlidae) introducidas en México.* Inst. Biol. Univ. Nal. Autón. Mex. 56, 1986, Ser. ZOOL (2), 555–572.

14. Murray, A. M., K. M Stewart. *A new species of fossil tilapiine cichlid from the Pliocene Middle Awash, Ethiopia.* Journal of Vertebrate Paleontology, 1999, 19, 293-301.

15. Kirilova, L., V. Georgiev. *Rhodopotilapia gracialis* – new fossil genus and species of family Cichlidae. Early Oligocene, Eastern Rhodopes, Bulgaria. Доклади на БАН, Т. 68, No 11, 2015, 1413-1418.

16. Patterson, C., D. E. Rosen. *A review of ichthyodectiform and other Mesozoic teleost fishes, and the theory and practice of classifying fossils.* Bulletin of the American Museum of Natural History, 1977, 158, 81–172.

17. Johnson, G. D., C. Patterson. *Percomorph phylogeny: a survey of acanthomorphs and a new proposal.* Bulletin of Marine Science, 1993, 52, 554–626.

18. Stiassny, M. L. J. , J. S. Jensen. *Labroid intrarelationships revisited:morphological complexity, key innovations, and the study of comparative diversity.* Bulletin of the Museum of Comparative Zoology, 1987, 151, 269–319.

19. Gill, T. N. *Arrangement of the families of fishes*. Smithsonian Miscellaneous Collections, 1872, 247, 1–49. http:www.biodiversitylibrary.org/item/58665#page/16/mode/1up

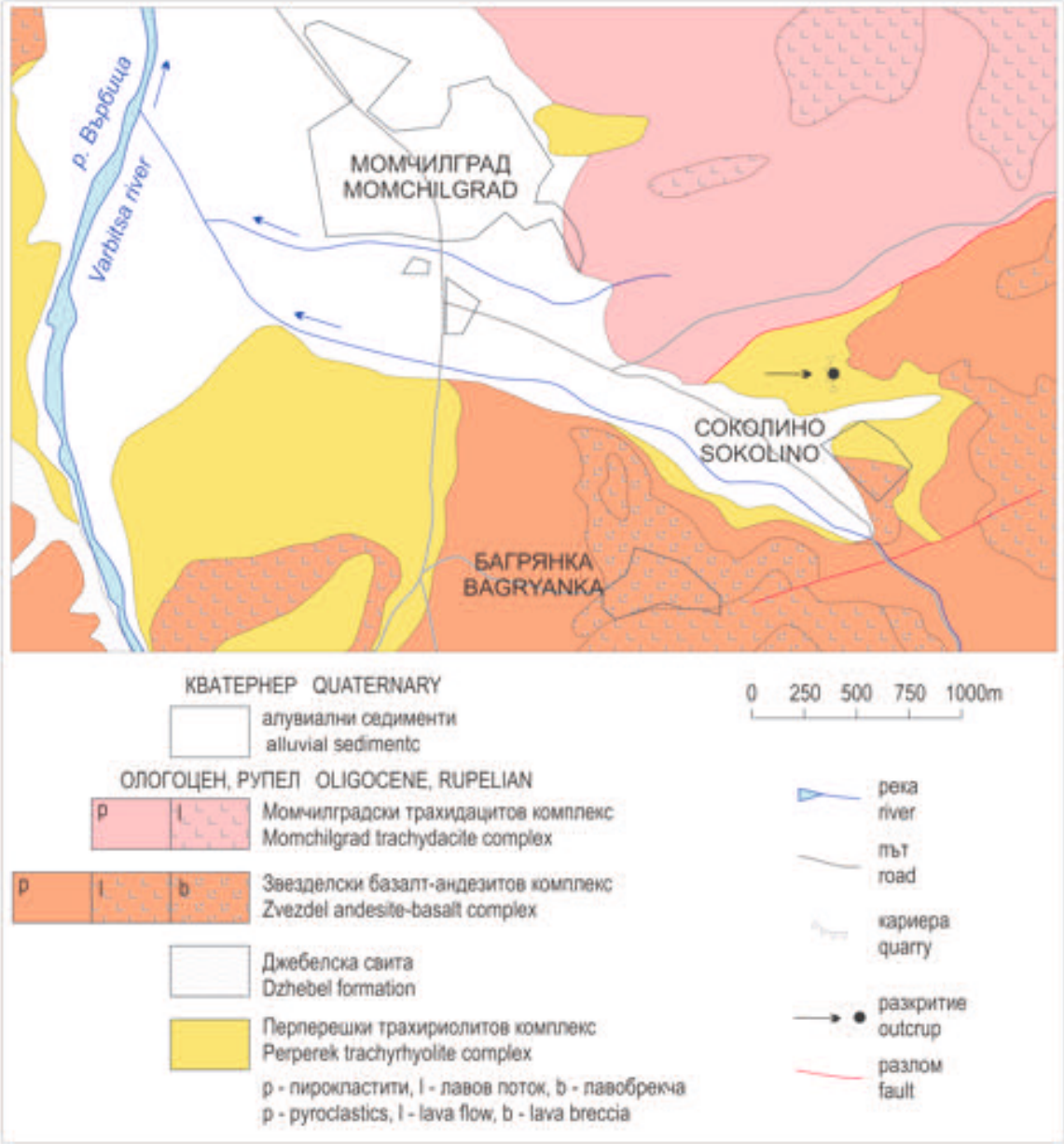
20. Sparks, J. S., Smith, W. L. *Phylogeny and biogeography of cichlid fishes (Teleostei: Perciformes: Cichlidae).* Cladistics, 2004, Vol. 20 (6), 501-517.

21. Greenwood, H. *The genera of pelmatochromine fishes (Teleostei, Cichlidae). A phylogenetic review*. Bull. Br. Mus. Nat. Hist. (Zool.), 1987, 53, 139-203.

22. Greenwood, H. *A review of the pharyngeal apophysis and its significance in the classification of African cichlid fishes.* Bulletin of the British Museum (Natural History) (Zool.), 1978, 33 (5), 297-323.

23. Сапунджиева, В., Й. Янев. *Фауна от пясъчниците край гр. Джебел, Източни Родопи.* Списание на българското геологическо дружество, год. XLV, кн. 3, 1984, 308-317.

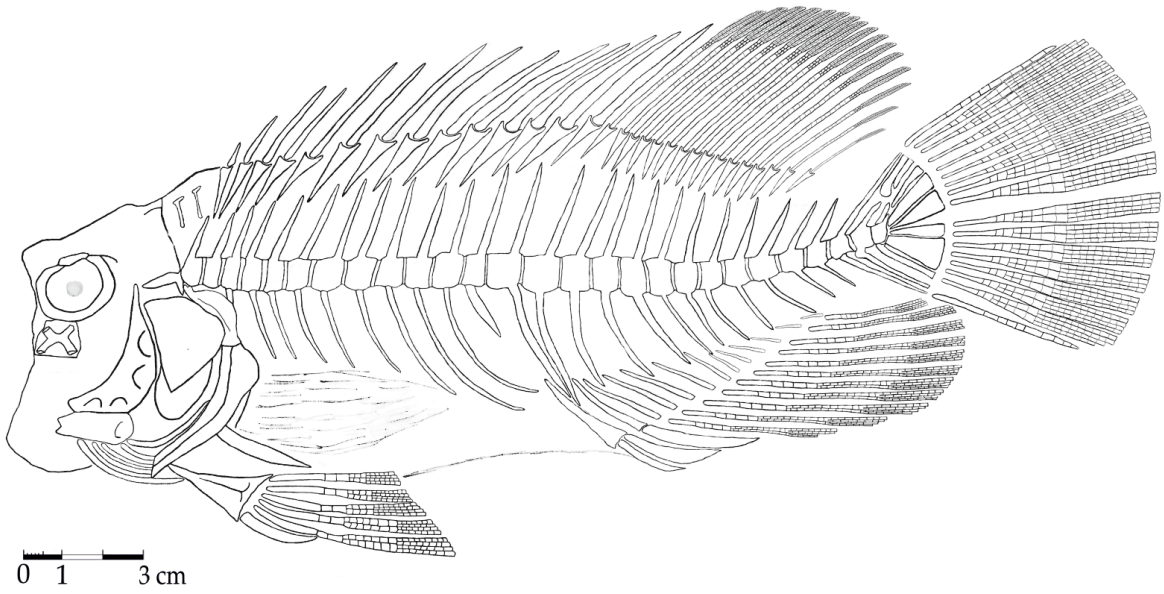
24. Murray, A. *The fossil record and biogeography of the Cichlidae (Actinopterygii: Labroidei).* Biological Journal of the Linnean Society, 2001, 74, 517–53.

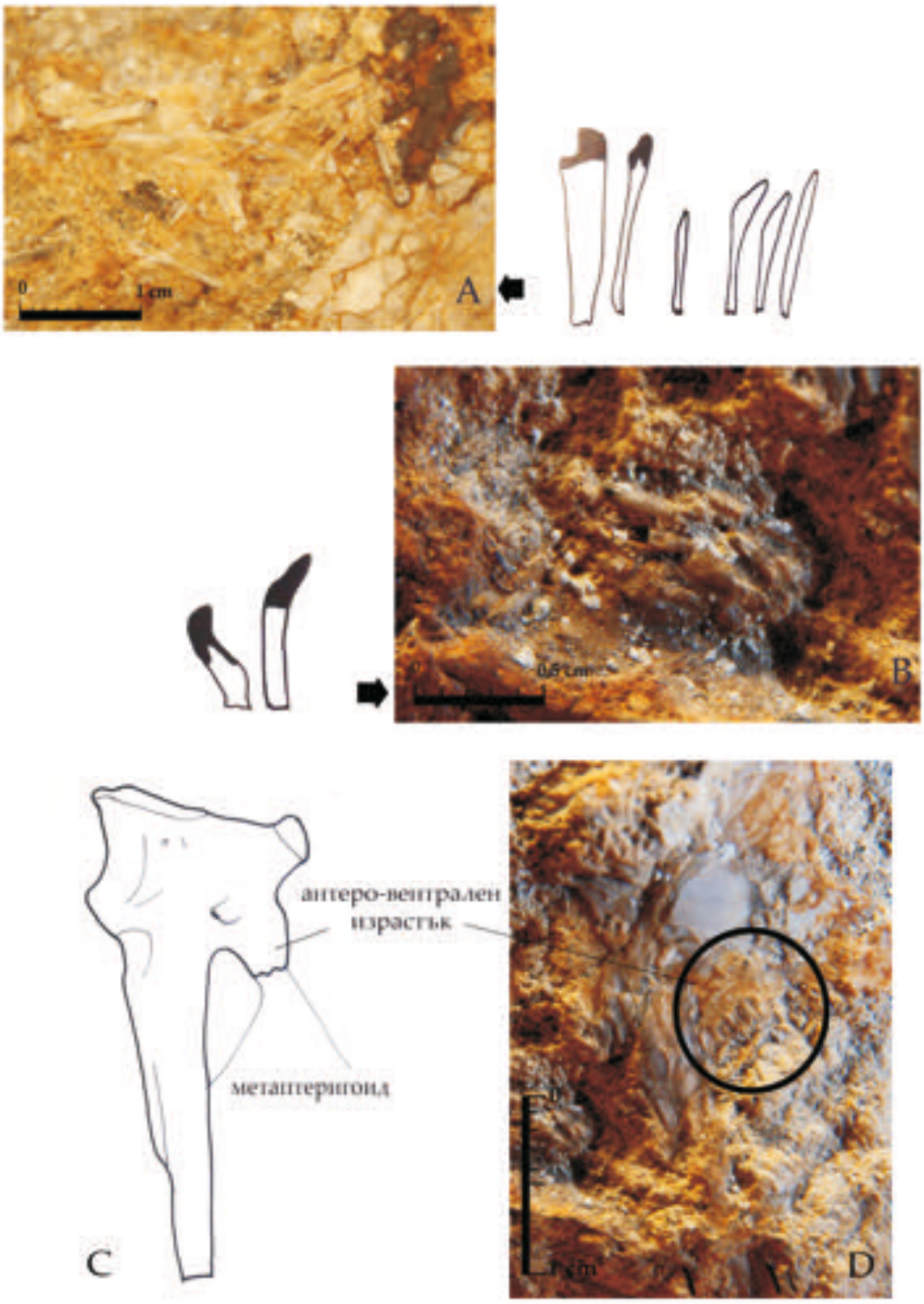
Фиг. 1. Геоложка карта на района

Фиг. 2. ***Rhodopotilapia gracialis*** **gen.et sp. nov.: двете части на холотипа:**
A – № 206-A-M-гр.; B – № Кп 427

Фиг. 3. ***Rhodopotilapia gracialis*** **gen.et sp. nov.: реконструкция на скелета, базирана на холотипа**

Фиг. 4. ***Rhodopotilapia gracialis*** **gen.et sp. nov.: A – фарингеални зъби в областта на оперкулума; B – фарингеални зъби в областта на долната фарингеална челюст; C – хиомандибула тип „ancestral" (Van Couvering 1982, 16); D – хиомандибула при** ***Rhodopotilapia gracialis*** **gen.et sp. nov.**

МИНЕРАЛОГО-ГЕОХИМИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЯСПИСИ ОТ МОМЧИЛГРАДСКО, ИЗТОЧНИ РОДОПИ

Руслан И. Костов, Радостин Паздеров

Минно-геоложки университет "Св. Иван Рилски", 1700 София;

MINERALOGICAL AND GEOCHEMICAL PECULIARITIES OF JASPERS FROM THE MOMCHILGRAD AREA, EASTERN RHODOPES

Ruslan I. Kostov, Radostin Pazderov

University of Mining and Geology "St. Ivan Rilski", 1700 Sofia;

Abstract: Studied are both the mineral composition and chemical content of jaspers of different colour (green, yellow and red) and texture from the area of the villages Chukovo and Kamenets in the Momchilgrad region (Kurdzhali District, Eastern Rhodopes, Southern Bulgaria). According to X-ray analysis, the jaspers from both sites are quartz (mainly chalcedony) bearing, and other identified minerals are opal-C (opal-CT), goethite, hematite, celadonite and clay mineral. Celadonite and opal-CT phases are characteristic for the green jaspers, and goethite − for the red varieties. The highest silica content is proved for the red jaspers, the highest Fe_2O_3 content − for the yellow jaspers, and Al_2O_3, MgO, MnO, K_2O and Na_2O content − for the green jaspers. Electron paramagnetic resonance (EPR) spectra of the studied jaspers reveal a number of electron-hole centers which correspondent to different type of defects and impurities in the jaspers.

Key words: *jasper, mineralogy, electron paramagnetic resonance (EPR), Eastern Rhodopes*

Увод

Ясписите са едни от разпространените гемологични материали, свързани по състав с групата на кварца и неговите разновидности. За целта на настоящото изследване като яспис ще се обозначават непрозрачни предимно кварц-съдържащи агрегати (с различно съотношение на микрозърнест и влакнест кварц, в настоящия случай предимно халцедон) с примеси от други минерални фази, които им придават определен цвят и текстура, най-често с метасоматична и нискотемпературна хидротермална или метаморфна природа. Минералогичните и генетичните критерии при класификацията на ясписите са обобщени, като ударение при бъдещи систематики се дава на по-прецизното определяне на минералния им състав [1; 2].

Единствената обзорна статия върху разпространението на ясписи на територията на България излиза през 80-те години на миналия век [3]. Описан е минералният състав на ясписите от двата основни района на тяхното разпространение в страната: Средногорие и Източни Родопи. Въз

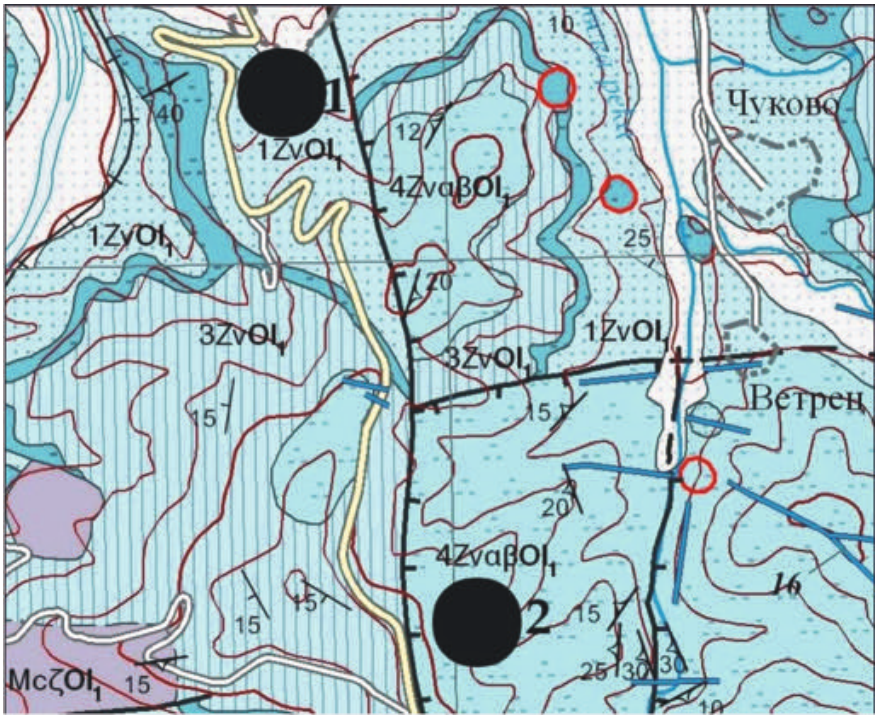
основа на рентгенофазов анализ и Мьосбауерова спектроскопия са определени минералните фази и вида на желязото в тях за образци от яспис (халцедонолит) от района на Момчилград. Накратко е описано ясписовото проявление в района на село Чуково [4], както и тези в района около град Маджарово [5]. Ясписите освен декоративна гемологична суровина [6] са били използвани още от праисторическото население, включително в района на Източните Родопи [7].

Проби и локализация

Събрани са проби от алувиални и делувиални късове ясписи в деретата в района на селата Каменец и Чуково (фиг. 1). Подхранващата провинция на тези ясписи са разкритията по река Чуковска и нейните притоци, като този водосборен район около едноименното село е известен както с голямото разнообразие в цветови и текстурен план на ясписи, които са описани частично, така и по отношение на тяхното количество.

По геоложката карта на България в мащаб 1:100000 в района се разкрива Задругата на третия среднокисел вулканизъм ($11Pg_3$; варира от няколко метра до 300-500 m), която е представена от две пачки: пачка на на среднокисели туфобрекчи, туфи и туфити ($11/1Pg_3$) и тела и покрови от базалти, андезитобазалти, андезити и латити ($11\lambda Pg_3$) [8; 9]. Описаните от авторите на картния лист спояващи образувания във вид на опали (зелени, червени, охрени и млечнобели на цвят) в туфобрекчите са явно в повечето случаи ясписи.

По геоложката карта на България в мащаб 1:50000 [10] в района (фиг. 1) се разкриват предимно олигоценски материали от долната и горната туфо-туфитна епикластична пачка, както и базични до среднокисели вулканити – горна ефузия [11].

Фиг. 1. Геоложка карта за района южно от град Момчилград в М1: 50000 (картен лист Кърджали) показваща местата на взетите проби при село Чуково (1) и село Каменец (2): $1ZvOl_1$ – долна туфо-туфитна епикластична пачка; $3ZvOl_1$ – горна туфо-туфитна епикластична пачка; 4 $ZvαβOl_1$ – Базични до среднокисели вулканити – горна ефузия; $McζOl_1$ – среднокисели до кисели вулканити; бяло – кватернерни наслаги; черни линии – разломи

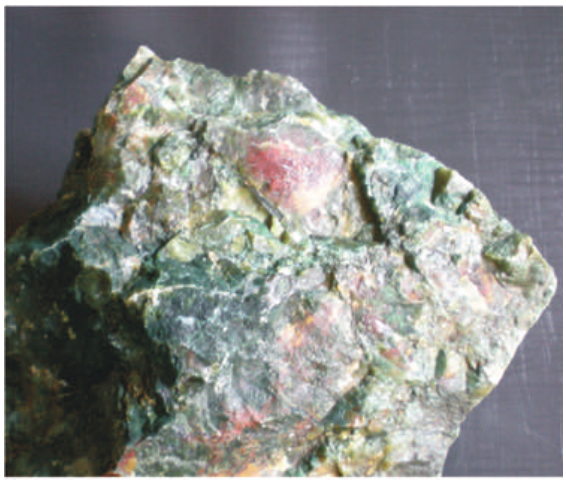
Ясписите в района са предимно от три основни цвята – зелен, жълт и червен, но се срещат и други оцветявания, най-често в охрени и кафяви тонове. Преобладат ясписите оцветени в жълто-червена тоналност. Като характерна зоналност при многоцветните ясписи се отбелязва външна зелена зона с жълта и червена вътрешност. Отличават се с разнообразна текстура по няколко признака: а) при масивна текстура – брой цветове: едноцветни; двуцветни; трицветни; многоцветни; б) при други видове текстура: петниста (неправилна; зърнеста; пламъковидна); пейзажна; ивичеста (ивичесто-паралелна; ивичесто-вълновидна; ивичесто-флуидална); прожилкова; брекчовидна, кавернозна и комбинирана.

Целта на настоящата работа е да се проследи връзката между оцветяването на ясписите и примесните фази (минерален състав), както и съответните дефекти, които могат да бъдат диагностирани със спектроскопски методи (в кореспонденция с химичния състав).

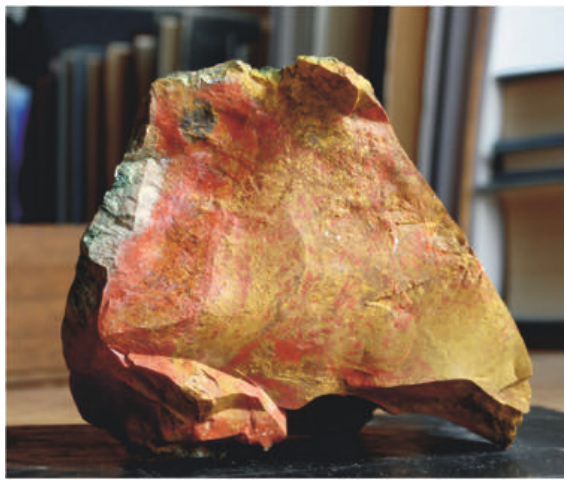
Избрани са 9 проби от яспис с различно оцветяване (3 броя от района на село Каменец – №6 зелен, №7 жълт и №12 червен; 6 броя от района на село Чуково – №16 жълт, №22 зелен, №38 червен, №39а жълтокафяв, №39б зелен и №43 виолетовочервен; фиг. 2-5), които са изучени с различни аналитични методи.

Минерален и химичен състав

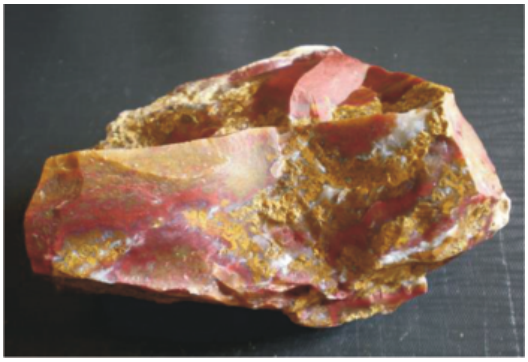
Минералният състав на ясписите по данни от рентгенофазов анализ [12] е отразен в таблица 1. Главният минерал, който присъства е кварц, предимно като халцедон (доказан и при наблюдение с поляризационен микроскоп), а по-рядко като микрозърнест кварц (по тази причина тези ясписи се обозначават и като халцедонолити). Диагностика на съотношението кварц и халцедон е направено съгласно въведената методика по интензитета на рентгеновските отражения 110 (2,45 Å), 102 (2,27 Å) и 111 (2,23 Å) [13].

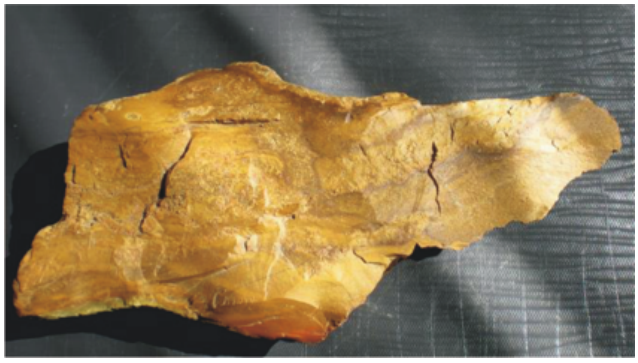
Фиг. 2. Двуцветен (предимно зелен с червени включения) пейзажен яспис от проявление Каменец (№6; 18x14x11 cm)

Фиг. 3. Пъстър (петнист) двуцветен (червен-жълт) пейзажен яспис от проявление Каменец (№7; 15x11x8 cm)

Фиг. 4. Пъстър (петнист) двуцветен (червен-жълт) пейзажен яспис от проявление Каменец (№12; 10x8x5 cm)

Фиг. 5. Жълтокафяв финослоисто-флуидален яспис от проявление Чуково (№16; 13x6x2 cm)

Таблица 1. Минерален състав на ясписи от Момчилградско

№ проба	Кварц+халцедон			Опал-С; опал-СТ	Гьотит	Хематит	Селадонит	Илит-монт-морилонит
	110	102	111					
6	+	+	-	+	-	-	+	-
7	+	+	-	-	+	-	-	+
12	+	+	+	-	+	-	-	+
16	+	+	+	-	+	-	-	+
22	+	+	-	+	-	-	+	+
38	+	+	+	-	+	+	-	+
39а	+	+	+	-	-	-	-	+
39б	+	+	+	+	-	-	-	+
43	+	+	+	-	-	-	-	+

Минералните фази, който са регистрирани в по-високи количества са кварц (микрозърнест и халцедон; повече микрозърнест кварц в пробите от Каменец), опал (опал-С за проба №6 и опал-СТ за проби №22 и №39б – всичките зелени на цвят), гьотит (без зелените проби), хематит (в проба №38), селадонит (в зелените проби) и илит-монтморилонит (глинест минерал). Причината за оцветяването на ясписите в зависимост от определени минерални фази е разгледано от редица изследователи [14; 1; 2].

Химичният анализ (%) на ясписите с данни за някои примесни елементи (g/t) [12] е представен в таблица 2. В зелените ясписи от двете проявления се отбелязват най-високи съдържания на Al_2O_3, MnO, MgO, Na_2O и K_2O, които се свързват с примесните фази (доминиращ селадонит). Сумарното съдържание на SiO_2 е най-високо в последните две проби. Максимални съдържания на Fe_2O_3 се отбелязват в жълтите ясписи. По отношение на изследваните елементи примеси, медта е с високи стойности в зелените проби, където пък се отчита минимално съдържание на олово. Цинкът е със завишени стойности при пробите от Каменец.

Таблица 2. Химичен анализ (%) на ясписи с данни за някои примесни елементи*

№	Химичен състав, %											Елементи, g/t		
	SiO_2	Al_2O_3	Fe_2O_3	MnO	MgO	CaO	Na_2O	K_2O	TiO_2	зпн	сума	Cu	Pb	Zn
6	85,15	1,70	6,91	0,05	1,10	0,42	0,24	1,78	0,06	2,19	99,7	19,8	<10	20
7	87,01	0,03	10,72	0,01	<0,03	<0,03	<0,05	<0,05	<0,03	1,78	99,8	14,8	13,5	14
16	88,28	0,03	9,47	0,01	<0,03	<0,03	<0,05	<0,05	<0,03	1,76	100	19,1	33,7	15
22	91,89	1,83	2,32	0,02	0,53	0,33	0,25	0,79	0,03	1,56	99,5	19,5	<10	<10
38	96,15	0,08	2,41	<0,01	<0,03	<0,03	<0,05	0,06	<0,03	0,85	99,7	10,8	13,5	<10
43	97,10	0,08	1,38	<0,01	<0,03	<0,03	<0,05	<0,05	<0,03	0,99	99,8	10,1	14,9	<10

*Във всички проби се установява <0,03% P_2O_5 и <0,05% SO_3, а от елементите примеси – <10 g/t хром.

Електронен парамагнитен резонанс (ЕПР)

Изследвани са 6 проби от яспис (халцедонолит с примесни фази) с различен цвят от проявленията Каменец (№6, 7 и 12) и Чуково (№16, 22 и 38). Пробите, които са били предварително стрити на прах в ахатово хаванче (80 mg), са изследвани за примесни и електронни дефекти или такива с друга природа при стайна температура (294 K) на спектрометър Bruker EMXplus-10/12/P/L Spectrometer System в X-диапазона при различен режим (модулация на амплитудата 2 G и СВЧ мощност 2 mW и 0.6 mW). Спектрите на електронен парамагнитен резонанс (ЕПР) са записвани при ширина на магнитното поле 4000 G (в диапазона ~4100-8000 G за диагностика на широки линии свързани с железни йони и железни примеси; време 150 s) и при 200 G (в диапазона ~3200-3400 G за диагностика на електронно-дупчести центрове в обхвата на g~2; време 60 s). Резултатите са отразени в таблица 3, като са добавени данни от по-ранни ЕПР изследвания на халцедон [15] и яспис [16]. Интерпретацията на ЕПР спектрите е направена съобразно съществуващата систематика и методика на описание на електронно-дупчести центрове в поликристални проби на кварц [17; 18]. По данни на [19] за синтетичен хематит и гьотит, в ЕПР спектрите, двата минерала имат само един сигнал с различна ширина, центриран при $g \sim 2$, докато магнетитът дава широки линии в различни диапазони на магнитното поле.

Проба №6 (Каменец; зелен яспис). В ЕПР спектъра (9.4402 GHz) се отбелязва широк (~1145 G) сигнал от Fe при g~2.3, слаби дупчести центрове (но по-добре изявени спрямо проба №12) с g_z при 2.067, 2.050, 2.045, 2.041, 2.022 и 2.015. Не се отбелязва сигнал от E_1' център, но възможен германиев център при g~1.997.

Проба №7 (Каменец; жълт яспис; фиг. 6). В ЕПР спектъра (9.4408 GHz) се отбелязва широк сигнал в ниските полета при g~12, изявен сигнал от Fe^{3+} при g~4.3, един широк (200 G) сигнал при g~2.5 и още един широк (80 G) сигнал при g~2.025, дупчестите центрове явно се припокриват от последния широк сигнал, като по-изявен остава този с с g_z при 2.021. Отбелязва се сигнал от E_1' център с g=2.002.

Проба №12 (Каменец; червен яспис). В ЕПР спектъра (9.4382 GHz) се отбелязва широк сигнал в ниските полета при g~14, изявен сигнал от Fe^{3+} при g~4.3, много слаби дупчести центрове с g_z при 2.067, 2.060, 2.056, 2.049,

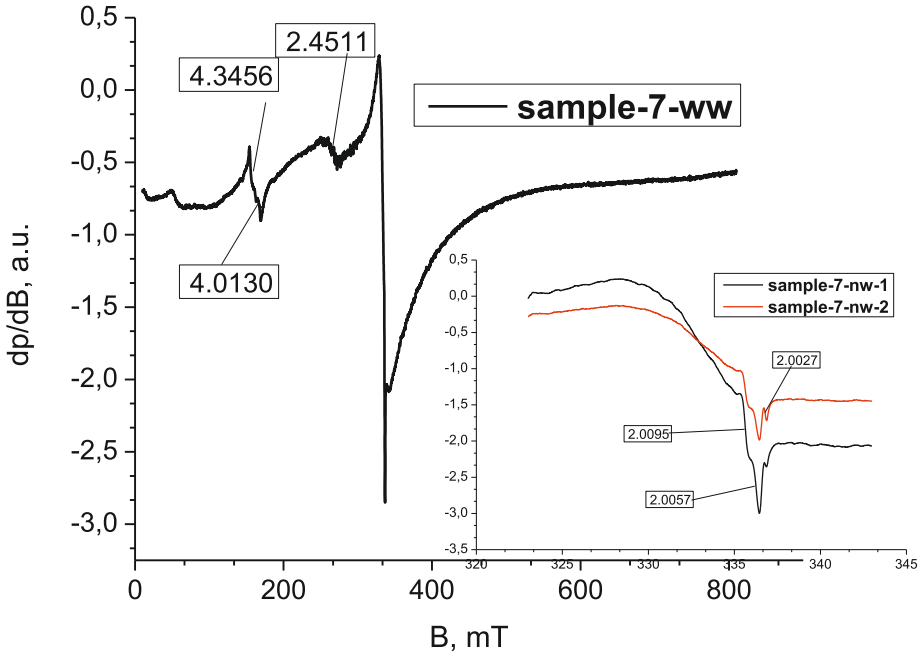
2.038, 2.034, 2.026, 2.018, 2.014. Не се отбелязва сигнал от E_1 център.

Проба №16 (Чуково; жълт яспис; фиг. 7). В ЕПР спектъра (9.4429 GHz) се отбелязва широк сигнал в ниските полета при g~12, изявен сигнал от Fe^{3+} при g~4.3 и още един широк (80 G) сигнал при g~2.025, дупчестите центрове явно се припокриват от последния широк сигнал. Отбелязва се сигнал от E_1' център с g=2.002.

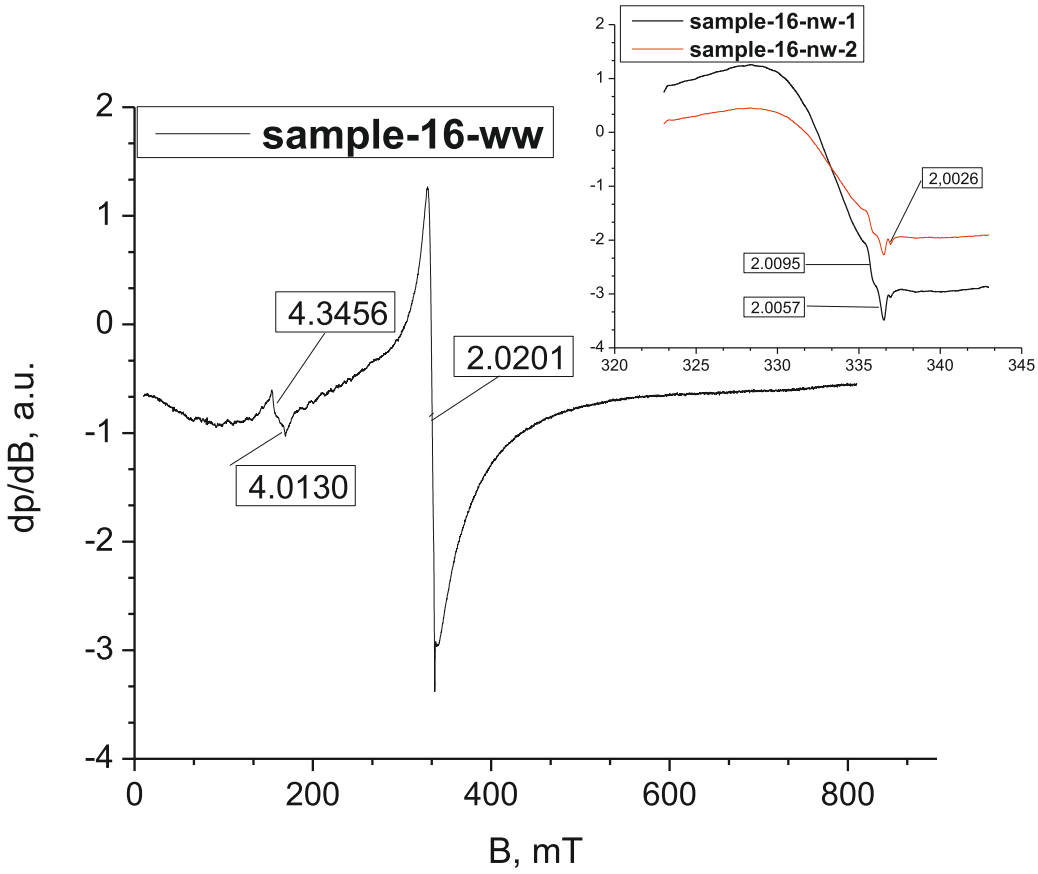
Проба №22 (Чуково; зелен яспис). В ЕПР спектъра (9.4382 GHz) се отбелязва много слаб сигнал от Fe^{3+} при g~4.3, един слаб широк (200 G) сигнал при g~2.4, а дупчестите центрове явно се припокриват от последния широк сигнал – g~2.066, 2.059, 2.050, 2.043, 2.038, 2.029, 2.019 и 2.015. Отбелязва се сигнал от E_1' център с g=2.002 и възможен германиев център при g~1.998.

Проба №38 (Чуково; червен яспис). В ЕПР спектъра (9.4413 GHz) се отбелязва сходен ЕПР спектър на проби №7 и 16. Отбелязва се изявен сигнал от Fe^{3+} при g~4.3, един широк (200 G) слаб сигнал при g~2.5 и още един широк (80 G) сигнал при g~2.025, дупчестите центрове явно се припокриват от последния широк сигнал, като по-изявен остава този с с g_z при 2.014. Отбелязва се сигнал от E_1' център с g=2.002.

В ЕПР спектрите, железни центрове и дефекти са отговорни за сигнала при g~14-13, 4.3 и 2.1-2.0 (в жълтите и червените проби), докато този при g~2.5-2.3 е характерен за зелените проби. С по-висока концентрация са т.нар. дупчести дефекти с g_z~2.01-2.07 в червените и зелените проби. Електронният център E_1'е отбелязан в жълта проба от Каменец и във всички проби от Чуково, докато центърът с g~1.998 е отбелязан само в зелените проби.

Фиг. 6. ЕПР спектър на жълт яспис (№7; Каменец)

Фиг. 7. ЕПР спектър на жълт яспис (№16; Чуково)

Таблица 3. Разпределение на ЕПР центрове в халцедонолити (ДЦ – дупчести центрове; + условен интензитет)

Проби, цвят	Fe g~14-13	Fe^{3+} g~4.3	Fe g~2.5-2.3	Fe g~2.1-2.0	ДЦ g_z~2.01-2.07	E_1' g_z~2.002	Ge? g~1.998
6 зелен	-	-	+++	-	++	-	+
7 жълт	+	+++	+	+	+	++	-
12 червен	+++	++	-	+	+++	-	-
16 жълт	+	+++	-	+	+	+	-
22 зелен	-	+	+	-	++	+	+
38 червен	+	+++	-	+	++	+	-
безцветен*	н.о.	н.о.	+	-	+	+	-
червен**	+	+	-	+	+	?	-

*Безцветен до синкав халцедон от района на Момчилград ([16], н.о. – не е определено); **Червен яспис от Тайван [17]; сигналът при 2.007 е неправилно приписан от авторите на E_1' център, а всъщност това трябва да е сигнал от сумарната g_y компонента на дупчестите центрове в този диапазон.

Заключение

В резултат на направените предварителни аналитични и спектроскопси изследвания на група ясписи с различен цвят (зелен, жълт и червен) от две проявления при селата Каменец и Чуково в Момчилградско (Източни Родопи) се установява връзката между вид оцветяване, характерни минерални примеси и елементен състав. Ясписите са изградени от кварц

(предимно халцедон), опал-С или опал-СТ (при зелените разновидности), гьотит (при жълтите и червените разновидности), хематит (в червена проба), селадонит (при зелените разновидности) и глинест минерал. С най-високо съдържание на Fe_2O_3 се отличават жълтите ясписи. Методът на ЕПР спектроскопия чрез регистрация на набора от електронно-дупчести и примесни дефекти може успешно да се прилага за разграничаване на ясписи с разнообразен състав и цвят от различни локалитети, включително и за характеристика и привързване на праисторически артефакти от яспис, каквито са известни в региона.

Благодарности: Авторите изказват благодарност на сътрудниците от Института по обща и неорганична химия на БАН проф. д-р Радостина Стоянова за достъп до спектроскопската апаратура и на Росица Кукова за получаване на ЕПР спектрите и компютърната обработка на резултатите.

Литература

[1] Костов, Р. И. 2006. Преглед на минералогичната систематика на ясписа и сродните скали. – *Геология и минерални ресурси, 13*, 9, 8-12.

[2] Kostov, R. I. 2010. Review on the mineralogical systematics of jasper and related rocks. – *Archaeometry Workshop, 7,* 3, 209-213.

[3] Атанасов, В. А., Й. А. Йорданов. 1986. Месторождения яшм в Болгарии. – В: *Морфология и фазовые равновесия минералов.* С., Изд. БАН, 379-386.

[4] Пожаревски, И. М. 1989. Проявления на ювелирни разновидности на силициевия двуокис в района на Момчилград. – *Рудообраз. процеси и минер. находища, 30*, 37-45.

[5] Илиев, Р. 1996. Изследвания върху декоративни халцедони и ясписи от някои находища в Източните Родопи. – *Год. Софийския унив., ГГФ, Книга 1- Геология, 89*, 191-201.

[6] Петрусенко, С. И., Р. И. Костов. 1992. *Скъпоценните и декоративните минерали на България*. С., Изд. БАН, 90 с.

[7] Костов, Р. И. 2007. *Археоминералогия на неолитни и халколитни артефакти от България и тяхното значение в гемологията*. С., Изд. "Св. Иван Рилски", 124 с.

[8] Кожухаров, Д., А. Горанов, И. Боянов, Е. Кожухарова, Ж. Шиляфова, М. Русева. 1995а. *Геоложка карта на България. М 1:100000. Картен лист Кърджали*. София.

[9] Кожухаров, Д., А. Горанов, И. Боянов, Е. Кожухарова, Ж. Шиляфова, М. Русева. 1995б. *Обяснителна записка към геоложка карта на България. М 1:100000. Картен лист Кърджали*. С., Аверс, 87 с.

[10] Йорданов, Б., С. Саров, В. Вълков, С. Георгиев, И. Калинова, Д. Камбуров, Е. Раева, Е. Воинова, М. Овчарова, Б. Кунчева, В. Гроздев, Е. Балканска, Л. Московска, Г. Добрев. 2004. *Геоложка карта на България. М 1:50000. К. лист Джебел и Кирково*. София.

[11] Йорданов, Б., С. Саров В. Вълков, С. Георгиев, И. Калинова, Д. Камбуров, Е. Раева, Е. Воинова, М. Овчарова, Б. Кунчева. 2008. *Геоложка карта на България. М 1:50000. Картен лист Джебел и Кирково. Обяснителна записка.* С., 132 с.

[12] Иванова, В. С. 2015. *Минералогия на ясписи от Момчилградско, Източни Родопи.* Дипломна работа. С., Минно-геоложки университет "Св. Иван Рилски", 54 с.

[13] Яковлева, М. Е., О. Л. Свешникова, Т. С Бут. 1976. О рентгеновской диагностике кварца и халцедона. – *Новые даннье о минералах СССР. Вып. 25*, М., Наука, 234-237.

[14] Барсанов, Г. П., М. Е. Яковлева. 1978. *Минералогия яшмы СССР.* М., Наука,

88 с.

[15] Плюснина, И. И., Р. И. Костов, 1988. О неупорядоченности халцедона по данным электронного парамагнитного резонанса (ЭПР). – *Геохимия, минерал. и петрол.*, *25*, 20-27.

[16] Hemantha Kumar, G. N., G. Parthasarathy, R. P. S. Chakradhar, J. Lakshmana Rao, Y. C. Ratnakaram. 2010. Temperature dependence on the electron paramagnetic resonance spectra of natural jasper from Taroko Gorge (Taiwan). – Physics and Chemistry of Minerals, 37, 4, 201-208.

[17] Костов, Р. И., Л. В. Бершов. 1987. Систематика электронных и дырочных парамагнитных центров природного кварца. – Изв. АН СССР, Сер. геол., 7, 80-87.

[18] Лютоев, В. П. 2004. Структура и спектроскопия халцедона. Екатеринбург, 116 с.

[19] Guskos, N., G. J. Papadopoulos, V. Likodimos, S. Patapis, D. Yarmis, A. Przepiera, K. Przepiera, J. Majszczyk, J. Typek, M. Wabia, K. Aidinis, Z. Drazek. 2002. Photoacoustic, EPR and electrical conductivity investigations of three synthetic mineral pigments: hematite, goethite and magnetite. – Materials Research Bulletin, 37, 6, 1051-1061.

ИЗСЛЕДВАНЕ И ОПАЗВАНЕ НА ЛЕШОЯДИТЕ В ИЗТОЧНИ РОДОПИ

Волен Аркумарев[1], Добромир Добрев[1], Владимир Добрев[1], Стойчо Стойчев[1], Христо Христов[1]

[1]Българско дружество за защита на птиците, жк. Яворов, бл. 71, вх. 4, п.к. 50, 1111 София.

STUDY AND CONSERVATION OF VULTURES IN EASTERN RHODOPES

Volen Arkumarev[1], Dobromir Dobrev[1], Vladimir Dobrev[1], Hristo Hristov[1], Stoycho Stoychev[1]

[1]Bulgarian Society for the Protection of Birds/BirdLife Bulgaria, Yavorov complex, bl. 71, vh. 4, PO box 50, 1111 Sofia, Bulgaria

Eastern Rhodopes are the most important stronghold of the vulture populations in Bulgaria. Griffon vulture was brought to the brink of extinction in Bulgaria and in 1980s only 10 pairs remain in one colony along Arda River. After studies on the threats and the implementation of a conservation strategy for the last 25 years the species has increased up to 75 pairs in 2015. However Egyptian vulture has undergone a rapid decline in the last decades and numbers 19 pairs in 2015. BSPB/BirdLife Bulgaria has implemented a number of conservation measures mitigating the main mortality causes such as poisoning, poaching, electrocution.

Key words: *Egyptian, Griffon, vulture, conservation, study*

Въведение

Лешоядите са единствените облигатни мършоядни видове птици. Тяхната специфична екология и биология предопределят важните функции, които изпълняват в екосистемите. Лешоядите се хранят изключително с трупове на умрели животни и по този начин ефективно предотвратяват разпространението на зарази и имат съществено екологично, икономическо и дори културно значение [1,2] През 19 в. в България широко разпространени са и четирите вида лешояди, обитаващи Европа – египетски (*Neophron percnopterus*), белоглав (*Gyps fulvus*), черен (*Aegypius monachus*) и брадат лешояд (*Gypaetus barbatus*) [3]. В средата на 20 в. обаче едрите лешояди се считат вече за редки на територията на страната [4]. Брадатият лешояд се счита за изчезнал като гнездящ вид от фауната на България след 1972 г. [5]. До към 1985 г. има наблюдения на единични птици от гнездящите в гръцката част на Източни Родопи двойки да навлизат на наша територия в

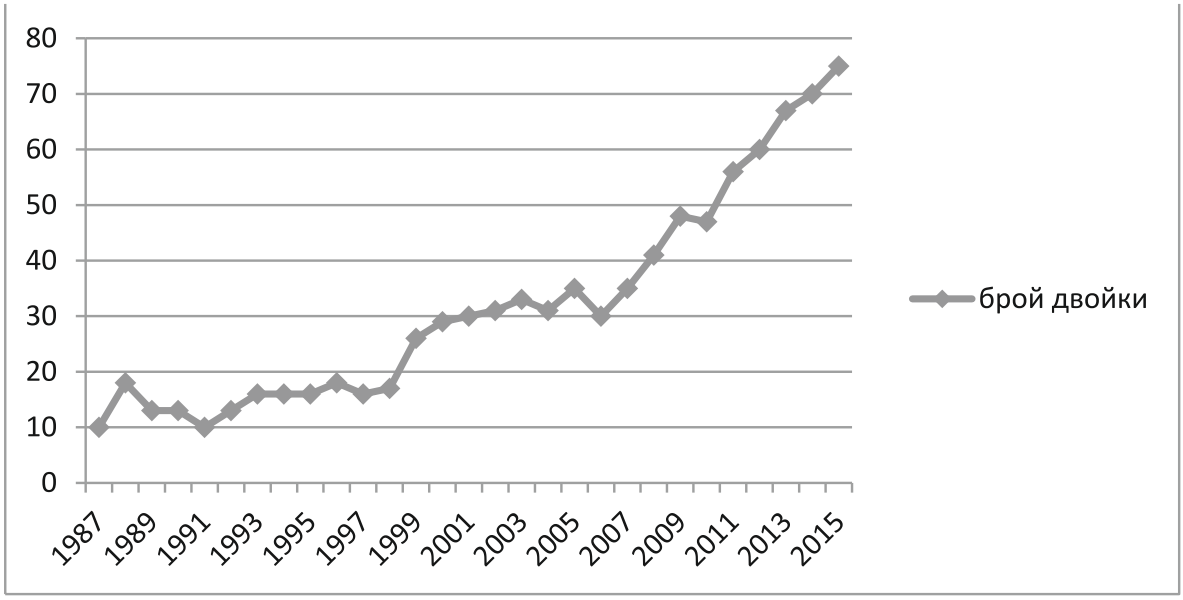
търсене на храна (B. Hallman, непубл. данни). След 1990 г. в Източни Родопи има едва четири наблюдения единствено на полово незрели индивиди, посещаващи площадките за изкуствено подхранване на мършоядни птици край Маджарово и Студен кладенец [6]. Черният лешояд също се счита за изчезнал от гнездящата орнитофауна на страната [6]. След 1960 г. почти не се среща в България, макар да е възможно отделни двойки да са просъществували в някои слабо посещавани места като Източни Родопи, Източна Стара планина и Западните погранични планини [7]. През 80-те години на миналия век присъствието на вида в Източни Родопи става все по-редовно. Това са предимно индивиди от гнездящата колония в Национален парк „Дадя“ в Гърция, които посещават нашата територия в търсене на храна [8]. През 1993 г. в Източни Родопи е открито едно гнездо с малко [9].

Само за няколко десетилетия от често срещан в България вид белоглавия лешояд се превръща в рядък за страната [4,6]. В средата на 20 в. стартира национална широкообхватна кампания за тровене на считаните за „вредни“ наземни хищници – вълци, чакали и лисици, което води до рязък спад в числеността на всички видове лешояди [10,11]. Белоглавият лешояд е смятан от някои автори за изчезнал от територията на страната в периода 1960-1970 г. [12]. През 1978 г. обаче в Източни Родопи е потвърдено гнездене на една двойка и присъствието на още 28 индивида [13]. През следващите години видът започва да гнезди почти по цялата долина на река Арда между Кърджали и Маджарово, а броя на размножаващите се двойки се увеличава [14]. В средата на 20 в. популацията на египетския лешояд в България също претърпява драстично намаление, но видът все още е споменаван като широкоразпространен [15]. През следващите години негативната тенденция се запазва като на територията на Източни Родопи числеността на вида остава висока [16].

Статус и заплахи

След основаването си през 1988 г. Българско дружество за защита на птиците започва програма за изследване и опазване на лешоядите в Източни Родопи. Изградени са 3 площадки за изкуствено подхранване на мършоядни птици, поддържани от БДЗП и Зелени Балкани, с което се осигурява допълнително количество храна за лешоядите. В резултат на това през 90-те години се формират постоянни групи от неразмножаващи се черни лешояди около площадките за подхранване на Студен кладенец и Бяла река [17]. Допуска се също гнездене на единични двойки в тези райони през 1996, 1997, 1998, 2003, 2011 и 2012 г. но размножаване не е потвърдено (лични наблюдения на авторите). Редовното присъствие на лешояди от колонията в „Дадя“ на българска територия е доказано и чрез радио телеметрия [18]. Около площадките за подхранване са наблюдавани също и полово незрели брадати лешояди. Три различни индивида са наблюдавани на площадката за подхранване край гр. Маджарово през 1994 и 1999 г. [19], а през 2003 г. на площадката за подхранване край Студен кладенец е наблюдаван

едногодишен екземпляр (Д. Демерджиев, М. Куртев непубл. данни). Увеличение е отчетено и в популацията на белоглавия лешояд. През 1987 г. броят на размножаващите се двойки белоглави лешояди в Източни Родопи е едва 10, но през следващите години се наблюдава положителна тенденция и през 2011 г. са регистрирани 56 двойки [20], а през 2015г. те вече са 75 (Фиг 1). В периода 1988-1991 се наблюдава слаб спад в броя на териториалните двойки, а до 1998 г. популацията се запазва относително стабилна, което вероятно е резултат от продължаващото спорадично използване на отровни примамки срещу наземни хищници [21]. След 2000 г. числеността на белоглавия лешояд по долината на река Арда се увеличава с по-бързи темпове. Този процес е съпроводен и с процес на заемане на нови гнездови скали. В началото на периода всички двойки гнездят на едва 5 скали, а през последните години те обитават общо 15 различни скални формации [20]. Обособяват се две колонии, едната в околностите на град Маджарово, а втората край язовир Студен кладенец [20].

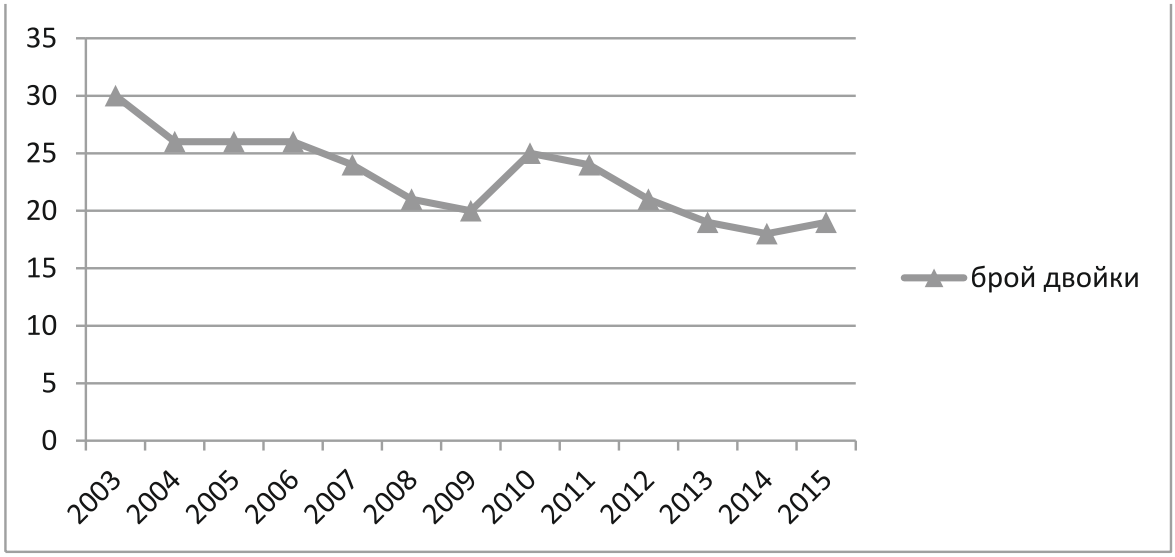

Фиг. 1. Тенденция на популацията на белоглавия лешояд в Източни Родопи в периода 1987-2015 г.

В периода 1987-2015 г. от двете гнездови колонии са излетяли общо 791 млади белоглави лешояда. Средният гнездови успех на популацията е по-висок от средния за Европа и има стойност 0.77 [20]. По-ниски стойности са установени в Централния Масив, Франция (0.57), Македония (0.66), Испания (0.67), остров Крит (0.74) [22,23,24,25], но по-високи в Сърбия (0.89) [26]. Двойките гнездящи в района на Студен кладенец показват по-висок гнездови успех в сравнение с двойките гнездящи в района на Маджарово, което вероятно се дължи на по-високата численост на домашните и дивите животни в този район [20]. Проучване върху нападенията от вълци над домашни животни показва, че 92% от убитите животни, които след това са използвани за храна и от лешоядите са в района на Студен кладенец [27].

Противоположна е тенденцията в числеността на египетския лешояд.

През последните три десетилетия видът на Балкансия полуостров намалява драстично със средно 4-8% годишно [28]. Само в периода 2003-2015 г. видът в България е намалял с 51%. За същият период числеността на египетския лешояд в Източни Родопи показва по-плавно понижение и е намаляла с 37% (Фиг. 2). Източни Родопи се считат за ядрото на популацията като плътността тук е най-високата на Балканския полуостров. В резултат на това тук се наблюдава и най-голям брой новосформирани двойки. Това се обяснява с високото значение на филопатризма и присъствието на други индивиди от същия вид при избора на гнездова територия [29]. В Испания е установено, че риска дадена територия да изчезне е толкова по-голям, колкото по-отдалечена е тя от съседни гнездови територии [29], което обяснява по-бързото изчезване на двойките египетски лешояди, гнездящи в Северна България. В Източните Родопи видът е разпространен предимно по долината на река Арда като най-висока плътност е установена в района на Маджарово. Отделни двойки гнездят и по поречието на Бяла река и в южните части на Източни Родопи. В 58.1% от случаите двойките строят гнездата си в дълбоки скални ниши, 25.8% от двойките гнездят на скални площадки, а 16.1% гнездят на площадки и в ниши през различните години [30]. Средният гнездови успех е 1.07, което е сред най-високите стойности регистрирани в Европа [30]. Висок обаче е процентът на двойките, които ежегодно не загнездват – средно 25.2%. Основната причина за това вероятно е неопитност на птиците [30].

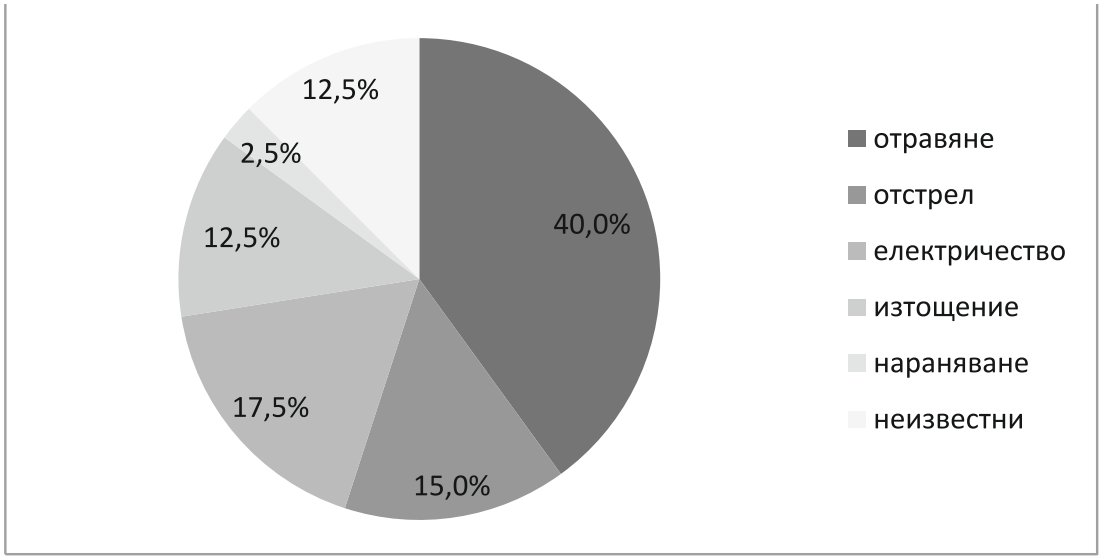
Фиг. 2. Тенденция на популацията на египетския лешояд в Източни Родопи в периода 2003-2015 г.

През 2005 г. БДЗП стартира програма за опръстеняване на египетски лешояди. През първата година са опръстенени 3 възрастни птици размножаващи се в района на гр. Маджарово. В периода 2008-2010 г. в Източни Родопи са опръстенени още 56 млади египетски лешояда. От тях повторно в Източни Родопи са наблюдавани едва 2 индивида на тригодишна

възраст, а други два индивида на същата възраст са регистрирани на площадката за подхранване в национален парк „Дадя“ в Гърция. През 2013 г. в Провадийско-Роякското плато се размножава египетски лешояд, който е опръстенен през 2008 г. в гнездо в Източни Родопи.

Сред основните заплахи за лешоядите в Източни Родопи са използването на отровни примамки срещу наземни хищници, бракониерски отстрел, ограбване на гнезда и смъртност в резултат на токов удар или сблъсък с електропроводи. В периода 1979-2015 г. в Източни Родопи са намерени 40 умрели белоглави лешояда [20]. В 40% от случаите причината за смъртта е била отравяне (Фиг. 3). Най-високата смъртност в резултат на отравяне е регистрирана през 1996 г., когато мъртви са намерени 6 възрастни и 5 млади белоглави лешояда [21]. Използването на отровни примамки за борба с хищниците е сред основните фактори, водещи до намаляването на мършоядните видове птици в Европа [31,32].

През последните години залагането на отровни примамки е все по-рядка практика и броят на жертвите намалява. Въпреки това тази заплаха макар и действаща нерегулярно може да има голям негативен ефект върху популацията. За сравнение през 2012 в долината на река Места в Гърция в един случай на тровене загиват над 90% от гнездящите двойки (T. Skartsi лично съобщ.). Смъртността в резултат на токов удар или сблъсък с електропроводи също се счита за основен фактор, оказващ негативно въздействие върху популациите на едрите хищни птици [33]. През 2012 г. в Източни Родопи е проведено проучване обхващащо над 8000 електрически стълба, при което са установени голям брой загинали хищни птици сред които един египетски лешояд и два белоглави лешояда (В. Добрев лично съобщ.). В последните години са установени също така случаи на ограбване на гнезда на белоглави и египетски лешояди от колекционери на яйца, както и бракониерски отстрел.

Фиг. 3. Причини за смъртност при белоглавия лешояд в Източни Родопи в периода 1979-2015 г.

Изследвания от други части на Европа сочат, че изграждането на ветропаркове в райони обитавани от белоглави лешояди може да има силен негативен ефект върху техните популации [34]. В българската част на Източни Родопи за момента няма изградени ветроенергийни паркове. Големи ветропаркове функционират обаче по българо-гръцката граница и има регистрирани случаи на смъртност на белоглави и черни лешояди, които прелитат над граничното било в търсене на храна [35,36].

Природозащитни дейности за опазване на лешоядите

След създаването си БДЗП стартира редица природозащитни дейности в Източни Родопи, целящи дългосрочното подобряване на състоянието на популациите на мършоядните видове птици. Сред основните дейности е изграждането и поддържането на две площадки за подхранване на лешояди, на които през последните години ежегодно се изнасят над 30 тона подходяща за лешоядите храна. През 2008 г. стартира и програма за индивидуално подхранване на отделни двойки египетски лешояди. В рамките на тази програма в периода 2012-2015 г. с малки количества месо в близост до гнездата са подхранвани 10-12 двойки в Източни Родопи. Изкуствените подхранвания имат за цел да подпомогнат птиците в критични моменти от размножаването като по този начин да се увеличи гнездовия успех, но също така и да се намали риска от отравяне. Тъй като използването на отровни примамки е сред основните заплахи за лешоядите, БДЗП прилага комплекс от дейности, целящи ограничаване на използването на отрови срещу наземни хищници. Това включва разпространението сред местни животновъди на овчарски кучета, което цели да намали конфликта човек-хищник, също така информационни кампании сред местното население, подпомагане на екотуризъм в районите обитавани от лешояди. През 1997 г. в гр. Маджарово отваря врати Природозащитен център „Източни Родопи“, в който ежегодно се организират образователни кампании, събития за повишаване на информираността на местното население, наблюдения на лешояди и други дейности, които превръщат района във важна екотуристическа дестинация.

В периода 1995-2001 г. по предложение и с подкрепата на БДЗП в Източни Родопи са обявени 9 нови защитени територии. С това общата площ на защитените територии в района се увеличава с близо три пъти, като вече под защита са всички гнездови скали на белоглави лешояди. След присъединяването на България към Европейския съюз в Източни Родопи са обявени 7 защитени зони от мрежата Натура 2000, които включват най-важните места за размножаване и хранене на египетския, белоглавия и черния лешояд в страната. През годините БДЗП работи успешно с местните власти и местните общности. Успешно са предотвратени редица инвестиционни проекти за изграждане на ветропаркове, водноелектрически централи, кариери и др. които представляват риск за лешоядите и

техните ключови местообитания. Стартират и дейности за изолиране на рискови електрически стълбове. Екип от експерти на БДЗП разработва агроекологична мярка, целяща опазването на местообитанията на египетския лешояд, която е одобрена от Министерството на земеделието и храните през 2012 г. Чрез мярката се поощряват земеделските производители в териториите обитавани от египетски лешояди, които поддържат своите земи като пасища вместо да ги превръщат в обработваеми земи. През 2010 г. стартира и програма за охрана на гнезда на египетски лешояди. Целта на тази дейност е да се намали безпокойството на двойките по време на размножаване, а също така и да се подсигури безпроблемното излитане на малките от гнездата. Тази мярка има доказан положителен ефект за повишаване на гнездовия успех на царския орел в България [20].

Литература:

1. Markandya A., Taylor T., Longo A., Murty M. N., Murty S., Dhavala K. 2008. Counting the cost of vulture decline – an appraisal of the human health and other benefits of vultures in India. Ecological Economics 67:194-204.

2. Dupont H., Mihoub J. B., Becu N., Sarrazin F. 2011. Modelling interactions between scavenger behavior and farming practices: Impacts on scavenger populations and ecosystem service efficiency. Ecological Modelling 222:982-992.

3. Reiser O. 1894. Materialen zu einer Ornis balcanica. II. Bulgarien. Wien. -In Commission bei Carl Gerold's Sohn. 204 p.

4. Патев П. 1950. Птиците в България. БАН, София, 364 с.

5. Boev N. 1985. Bearded Vulture *Gypaetus barbatus.* In: Botev, B., Ts. Peshev (Eds.). Red data book of R of Bulgaria, V.2, Animals. P. BAS.183 p.

6. Янков П. 2007. Атлас на гнездящите птици в България. Българско дружество за защита на птиците, Природозащитна поредица, книга 10. София, БДЗП, 679 с.

7. Мичев Т. 1985. Черен лешояд (Aegypius monachus). В: Ботев Б, Пешев Ц, (ред.) Червена книга на Република България: Том 2, Животни. София, БАН стр. 83-84.

8. Iankov P., Khristov Kh., Avramov S. 1994.Changes in the status of the Black Vulture *Aeigypius monachus* in Bulgaria for the period 1980-1990.In:Meyburg B.U.&R.Chancellor (Eds.):RaptorConservationToday.WWGBP/PicaPress,pp.139-141

9. Marin S.A., Rogev A.B., Christov I.M., Sarov M.S. 1998.New observations and nesting of the Black Vulture (*Aegypius monachus.* L., 1766) in Bulgaria. In: Tewes E, Sánchez J.J., Heredia B., Bijleveld Van Lexmond M, eds. Proceedings of the International Symposium on the Black Vulture in South Eastern Europe and Adjacent Regions (Dadia, Greece 1993). Palma de Mallorca: BVCF-FZS, pp. 47-50.

10. Нанкинов Д. 1981. Някои наблюдения върху дневните грабливи птици в България. Орнитологичен информационен бюлетин, 9: 25-35.

11. Stoyanov G. 2010. Past and current distribution of the Griffon Vulture (*Gyps fulvus*) in Western Bulgaria. Ornithologische Mitteilungen, 7-8.

12. Baumgart W. 1974.Wiestehtes um EuropasGeier? Falke, 21 (8): 259-267.

13. Мичев Т., Помако В., Стефанов В., Янков П. 1980. Колония на белоглавия лешояд (Gyps fulvus Hablizl) в Източни Родопи. Екология, 6: 74 -79.

14. Янков П., Профиров Л. 1991. Съвременно състояние на популацията на белоглавия лешояд (Gyps fulvus, Hablizl) в България. – Екология, 24: 44-52.

15. Мичев Т. 1968. Разпространение и гнездова биология на египетския лешояд *(Neophron percnopterus)* в България. БАН 25: 65-79.

16. Янков П. 1977. Гнездова екология и някои аспекти от поведението на египетския лешояд в България *(Neophron percnopterus L.)*. Дипломна работа, СУ „Кл. Охридски", Биологически факултет, 54 с.

17. Hristov H. 2000. Actions for support and monitoring. “Eastern Rhodopes” project reports, S., BSBP – BSPB 71-92.

18. Vasilakis D.P., Poirazidis K.S., Elorriaga J.N. 2008. Range use of a Eurasian black vulture *(Aegypius monachus)* population in the Dadia-Lefkimi-Soufli National Park and the adjacent areas, Thrace, NE Greece. Journal of Natural History, 42(5): 355-373

19. Христов Хр., Христова Св. 1994. Брадатият лешояд *(Gypaetus barbatus)* — отново във фауната на България. Neophron, 2: 12.

20. Demerdzhiev D., Hristov H., Dobrev D., Angelov I., Kurtev M. 2014.Long-term population status, breeding parameters and limiting factors of the Griffon Vulture *(Gyps fulvus)* population in Eastern Rhodopes, Bulgaria. Acta Zoologica Bulgarica, 66 (3):373-384.

21. Христов Хр. 1997. Състояние, мониторинг и подпомагане на лешоядните птици в Източни Родопи, БШПОБ, финален доклад, Том III.

22. Sarrazin F., Bagnolini C.,Pinna J., Danchin E. 1996. Breeding biology during establishment of a reintroduced Griffon Vulture *Gyps fulvus* population. Ibis 138: 315-325.

23. Grubač B. 1997. The breeding success of the Griffon Vulture *Gyps fulvus* in the central Balkans (FYR Macedonia). Presentation in the 2nd International Carrion Birds Congress, Canizares, Spain.

24. Del Moral J. C. (Ed.) 2009. El buitre leonado en España. Población reproductora en 2008 y método de censo. SEO/ BirdLife. Madrid.

25. Xirouchakis S. 2010. Breeding biology and reproductive performance of Griffon Vultures *Gyps fulvus* on the island of Crete (Greece). Bird Study 57: 213-235.

26. Marincovič S., Orlandič L. 1994. Status of the Griffon Vulture *Gyps fulvus* in Serbia. In Meyburg B-U. & Chancellor R.D. (eds) Raptor Conservation Today: 163-172. The Pica Press, Berlin, Germany.

27. Angelov I., Demerdzhiev D., Stoychev S. 2005. Use of carcasses from wolf kills by Griffon vultures *(Gyps fulvus)* in Eastern Rhodopes, Bulgaria. (Poster) – Solun.

28. Velevski M., Nikolov S.C., Hallmann B., Dobrev V., Sidiropoulos L., Saravia V., Tsiakiris R., Arkumarev V., Galanaki A., Kominos T., Stara K., Kret E., Grubac B., Lisicanec E., Kastritis T., Vavylis D., Topi M., Hoxha B., Oppel S. 2014. Population decline and range contraction of the Egyptian Vulture *Neophron percnopterus* on the Balkan Peninsula. Bird Conservation International Available on CJO 2014 doi:10.1017/S0959270914000343

29. Carrete M., Grande J.M., Tella J.L., Sanchez-Zapata, J.A., Donazar J.A., Diaz-Delgado R., Romo A. 2007. Habitat, human pressure, and social behavior: Partialling out factors affecting large-scale territory extinction in an endangered vulture. Biological Conservation, 136: 143-154.

30. Аркумарев В. 2014. Гнездови параметри при египетския лешояд (*Neophron percnopterus* Linnaeus, 1758) (Aves: Accipiteriformes) в България. Дипломна работа, ПУ „Паисий Хилендарски“ 70 с.

31. Margalida A. 2012. Baits, budget cuts: A deadly mix. Science 338:192.

32. Hernandez M., Margalida A. 2009. Poison related mortality effects in the Endangered Egyptian Vulture *(Neophron percnopterus)* in Spain. European Journal of Wildlife Research DOI 10.1007/s10344-009-0255-6.

33. Ferrer M. 2012. Birds and power lines. From conflict to solution. 182 p.

34. Carrete M., Sánchez-Zapata J.A., Benítez J.R., Lobón M., Montoya F., Donázar J.A. 2012.Mortality at wind farms is positively related to large scale distribution and aggregation in Griffon Vultures. Biological Conservation, 145: 102-108.

35. Cárcamo B., Zografou C., Vasilakis D. 2009. Assessing the impact on birds of prey of seven established wind farms in Thrace. WWF Greece, Evros Project.

36. Cárcamo B., Kret E., Zografou C., Vasilakis D. 2011. Assessing the impact of nine established wind farms on birds of prey in Thrace, Greece. Technical Report. 93 p. WWF Greece, Athens.

АНТРОПОМОРФНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ВЪРХУ КЪСНОБРОНЗОВАТА КЕРАМИКА ОТ ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ (ПО ДАННИ ОТ ПЕРПЕРИКОН И ТАТУЛ)

Красимир Лещаков

Summary: Several anthropomorphic figures partly maintained on ceramic vessels from Perperikon and Tatul in the eastern Rhodopes are considered in this communication. They provoke a special attention as the both sites were interpreted as sacred places during the LBA. Because of their special location and natural advantages, many generations of builders were very active there later destroying the prehistoric layers almost totally. Accordingly, the context is badly damaged or entirely missing. The reasons to date back the figures in the LBA are the shapes and types of the pottery, the used decorative technique – incised lines, '*Furchenschtich*' and '*Kerbschnitt*', and the comparada with the items from other sites in Upper Thrace dated by radiocarbon analyses. Identification of the figure as anthropomorphic is hardly to be doubt because the obvious similarities of their structure and basic elements with human bodies. The gnoseological limits in their interpretation could be set above their cultural-archaeological characteristics and beneath our attempt to identify any cosmogonic or mythological been, any cult ritual or religion. Some speculation of this kind need a serious argumentation that is missing yet.

Analysing the structure of figures and their composition we can summarise some of their common marks: All of them are standing, with rhomboid- or band-shaped bodies. The heads are from two types – rounded with 'solar' nimbus or triangle. The last one is rare presented. The faces are not treated. The necks are very schematic – only one line – or also missing. In general, the legs are not treated either, with some exceptions. Some of the presentations could be regarded as female ones because of the existence of tringles in the lower part of the body resembling crinoline or a full skirt. Triangles or incurved bands mark the upper limbs. In the first case there is an impression that the hands are contracted in the elbow. As an additional element can be taken the spirals prolonging the elbows resembling long loose sleeves. The rhomboid bodies, as well as the 'skirts' are filled by different patterns presenting any cloth decoration, most probably.

It is reasonable – according to me – to propose that the anthropomorphic figures under discussion here bear a special significance. They do not exist as an ordinary pottery pattern and their compositions are construct according to intentionally regulated ritual rules.

Обект на това кратко съобщение са няколко изображения на човешки фигури, нанесени върху съдове от късната бронзова епоха (КБЕ) в Източните Родопи. Те са намерени при разкопки на Перперикон и Татул и заслужават по-специално внимание предвид интерпретирането на две места

като свещени[1]. Предположено е, че и двата обекта спадат към т. нар. планински светилища (*peak-sanctuaries*)[2]; имат сходна история на използване и сходна предварителна интерпретация. Счита се също така, че с времето те променят своята функция и се превръщат в селища или резиденции. Темата е дискусионна, тъй като мнозина оспорват първото им битие с различни аргументи. Предполага се дори, че те са използвани за светилища през късния халколит, т.е. от средата на V хил. пр. Хр. Разсъжденията в тази посока обаче са твърде емоционални и предпоставени, така че не могат да бъдат обсъдени с реални доводи. Надявам се, че този материал ще представлява стъпка към проверка на съществуващите хипотези, поне що се отнася до бронзовата епоха (БЕ) и в частност за времето след средата на II хил. пр. Хр. Тъй като темата е нова за българските археологически изследвания, ще е необходимо малко по-дълго въведение преди да се навлезе в същината на проблемите.

Относно идентифицирането на дискутираните по-долу в текста фигури като антропоморфни може да се отбележи, че индикациите са недвусмислени и едва ли се нуждаят от пространно доказване. Антропоморфизмът обаче е твърде схематичен. Означени са тела, крайници и глави – наистина твърде геометризирани, но разпознаваеми. Този "стил" не е чужд и на изображенията от Егея, минойски Крит и континентална Гърция, така че противоречие в търсенето на паралелите едва ли може да се забележи. Един по-обхватен сравнителен анализ би надхвърлил нашите задачи тук, но той би дал доста интересни резултати. От друга страна, всяко съмнение в идентификацията би следвало да се съпровожда и от алтернатива, която аз лично не съзирам.

В международната литература отдавна е успешно лансиран възгледа, че фигуралните изображения – без значение дали в триизмерна форма ("идоли" или теракота) или двуизмерни, са показател за наличие на светилища от различен ранг. За античността фактите едва ли се нуждаят от дебат – съществуват иконографски типове, специфични атрибути, лапидарни и други писмени извори и т.н., а и много често интересуващите ни данни са допълнение към специфични архитектурни форми. Не така детайлизирана е картината от бронзовата епоха на Източното Средиземноморие[3], защото изображенията на божества или на тези, които

---

[1] Авторът изказва своята благодарност на Н. Овчаров – ръководител на разкопките на Перперикон и Татул, както и на Д. Коджаманова и З. Димитров – заместник-ръководители на проучванията.

[2] По отношение на този тип археологически обекти има неясноти в наименованието на български език. Тук се използва работния термин "планинско светилище" като най-кратък, но не и най-точен синоним на англ. peak-sanctuary.

[3] През III-II хил. пр. Хр. Източното Средиземноморие не дава единна картина на ритуалите и култовете. Очевидно е, че заради редица характерни извори трябва да се изключат от полезрението ни Предна Азия, част от Мала Азия, о. Крит и отчасти о. Кипър. Тези райони се считат за урбанизирани и притежаващи общества със социална, политическа и религиозна организация, която ги доближава повече до Египет и Месопотамия, отколкото до Югоизточна Европа и Балканите в частност.

обслужват техните култове са трудни за идентифициране; археологическите извори могат да се интерпретират по различен начин, в различни посоки и от различни позиции. Писмените извори (доколкото изобщо съществуват) са оскъдни. Тогава се привличат доводи от гранични изследователски сфери, от по-добре проучени (съседни) райони или се прибягва до ретроспективни модели. Списъкът с аргументи е доста дълъг, а и коментарът им е присъщ на теоретичните съчинения. Изброяването им може да повиши чувството за ерудираност на този или на онзи, но няма да допринесе за прецизиране на аргументацията.

Счита се, че в класическо изследване "Археология на култа" (Renfrew, C. 1985, 3, 12-16) се полагат основите на отделянето на логоса от вярата, базирайки се на археологически извори. Ясно е защо – много е лесно да се прекрачат рамките на изследването на религиите като се премине в теософия. Впоследствие, принципите на археологическото изследване на култа и ритуалите са доразвити (Renfrew, C. 1997; 2007) с опити да се избегне упрека, че изводите в класическия труд имат локална стойност, ограничена значимост или са непълни. Правени са и други опити за прецизиране на отделни аспекти на общата схема (Biehl, P., F. Bertemés 2001; Bertemés, F. 2003; Kyriakidis, E. 2005; Peatfield, A., C. Morris, 2012), но те не излизат от начертаната преди десетилетия траектория. Обръща се основно внимание на ландшафта, експонирането, възможностите за наблюдение, селищните модели, наличието на изкуствено оформени тераси, площадки и др. Керамиката и малките находки в светилищата – без значение дали са считани за част от "култовия апарат" (параферналия) или за дарове (вкл. и вотивни), не фокусират достатъчно вниманието на изследователите. Сравнително успешен опит за систематизиране и картографиране на основните типове "малки находки" в светилищата на минойски Крит прави Е. Кириакидис в няколко последователни изследвания (последно вж. 2012, 128-168 и особ. 147-160; 166-167)[4]. Въпреки старанието си, той не достига до задълбочен контекстуален анализ и йерархична перспектива в оценката на полевите данни. Това се отнася и за антропоморфните изображения. Разсъжденията относно по-високата стойност на бронзовите статуетки спрямо тези от глина са наистина интересни, но те с нищо не обогатяват нашите знания. Като един малкото положителни примери в последно време може да се посочи обектът Кавос на о. Керос, за чиято идентификация като свещено място основна роля имат именно антропоморфните изображения (Renfrew C., et al. 2007, 106, 121-124[5]; 2009). Коренно е различна обаче картина в Континентална Гърция, където статуетките се намират както в селищен, така и в погребален контекст. Броят им силно впечатлява. Напр. в

[4] Цитираните страници са по изданието от 2012 г., публикувано от Bristol Classical Press.

[5] По въпроса за статуетките, асоциирани с мраморни съдове и др. сравними като стойност находки, авторите са написали на страница 134: "It can now be seen that such 'elite' goods functioned also in ritual
contexts which were not necessarily or exclusively funerary."

Микена са намерени 1000 статуетки при разкопки в периода 1939-1955 г. и още 1650 между 1959 и 1969 г. (French, E. 2008, 59). Примерът показва, че с паралелите трябва да се борави много внимателно и те в никакъв случай не бива да водят до генерални изводи.

Важна е и позицията, от която стартира процедурата на доказване или отхвърляне на антропоморфните изображения като аргумент имайки предвид Тракия и в частност Родопите. Ако приемем едно по-общо гледище относно този тип находки и тяхното значение за праисторията, т.е. степента на тяхната застъпеност през VII-V хил. пр. Хр. и пренесем (дори и подсъзнателно) модела в III-II хил. пр. Хр., може да достигнем до един твърде интересен извод. Заради факта, че тогава антропоморфните изображения се намират много по-рядко, тяхната информационна стойност се повишава. На пръв поглед странното твърдение е лесно обяснимо – те се превръщат в по-специални артефакти и употреба им е натоварена с по-особено значение. С рязката промяна на броя се променя се и техния контекст. От там би следвало да се измени и интерпретацията – както спрямо самите тях, така и спрямо местата и ситуациите, в които се откриват. Това обаче много често не се прави и към двете групи, съдържащи на пръв поглед сродни артефакти, се подхожда по аналогичен начин. Механичното им асоцииране логично поражда интерпретационна немощ, която не може да се прикрие дори с въвеждането на нови "методологически стратегии" в рамките на т.нар. *Gender Archaeology* (Mina, M. 2008). Все още неолитните и халколитните фигури са доста свободно интерпретирани като "фигура на богинята майка", "старата жена-прародителка", "раждащата богиня", "богинята с леопардите" и други подобни. Названията имат корени, предхождащи времето на Дж. Мелърт. Бих искам само да подчертая, че правилни или не, те едва ли са приложими за културата на III-II хил. пр. Хр. Ако се допусне, че антропоморфните изображения от неолита/халколита и от БЕ са имали различни функции и са заемали различни места в живота на древните, то би била различна и тяхната семантика. Що се отнася до фигурките – антропоморфни и зооморфни, намерени в ритуален контекст на о. Крит, ясно е констатирано, че *"As a group, the material clearly points to ritual, especially compared with similar finds from non-ritual sites (for example, the figurine material is proportionally and absolutely much greater than figurine material found in settlements)"*. Наблюдението е на Е. Кириакидис (2007, 10) изглежда ще се потвърди и за Източните Родопи, тъй като извън обектите Перперикон и Татул сравнимите антропоморфни изображения са единици.

Необходимо да се направят още две важни уточнения. Първото засяга вписването на къснобронзова Тракия в Егейския културен кръг, което ще позволи паралелите да бъдат поточни и изводите по-обосновани; второто засяга спецификата на антропоморфните изображения в Източните Родопи спрямо тези от БЕ в Северозападна България.

По първото уточнение: Цитираните по-горе методически трудове засягат Източното Средиземноморие и тяхната валидност за Тракия би

могла да се контрира от позицията, че тя, Тракия, е далечна периферия или дори "варварски" чужда на значително по-напредналите Егея, Крит и Анатолия. Това мнение съществува отдавна в литературата, но редица автори не го споделят и се опитват да го опровергаят. Още през 80-те години Тракия се разглежда като част от Егейския свят през РБЕ или през цялата епоха. Използва с модела на т. нар. взаимосвързани култури (Георгиев, Г. Ил., Мерперт, Н.Я., Р. Катинчаров и др. 1979, 511-514; Treuil, R. 1983: 2, 15 – 18; Katinčarov, R. 1984, 171 – 172; 1989, 68). Години по-късно феномена ще бъде наречен *interface* (Mountjoy 1998), предизвиквайки дискусия относно своя ареал и обхват (Tartaron, T. 2013, 274-276 с лит.), но без да бъде поставен пъд съмнение като цяло.

В края на хилядолетието се лансира и друга теза, според мен имаща също сигурни основания, а именно, че Източните Балкани представляват широко отворена зона в посока юг и север, към топлите морета и степите. Нейни застъпници са редица изследователи, особено онези, които са включени в археологическите проекти от това време в Югоизточна България и Източна (Одринска) Тракия. Те считат, че още от халколита съществува интензивен обмен на стоки, идеи и хора, който продължава и през III-II хил. пр. Хр. (вж. по-подробно у Leshatakov, K. 2009 с лит.). Тази теза не променя по същество първата, само отваря пътя на контактите и внася аргументи в нейна защита. Бяха потърсени и конкретни доводи, засягащи металургията и търговията през КБЕ, керамиката (като импорти и влияния върху стила), както и в накитите от РБЕ 3 насетне. Изказано е дори становището, че в Тракия съществува мрежа от търговски колонии като Гълъбово в долината на Марица, Михалич в Сакар и Канлъгечит в южните склонове на Странджа. Не е това мястото, където трябва да се дискутират инициаторите и участниците в тази мрежа; по-важно е да отбележим, че почти всички виждат като причината за нейното възникване обострената нужда от метали (Özdoğan M., H. Parzinger. 2012; Leshtakov, K. 2013). В общата картина трябва да се включат и северноегейските острови Тасос, Самотраки, Гьокчеада, Лемнос и Лесбос, които също предоставят отлични паралели.

Изглежда става ясно, че разделянето на Тракия на три части - "Горна", "Източна" и "Егейска", може да се обоснове само от географска, но не и от гео-културна позиция. В една или друга форма, афинитетът на Тракия към културните кръгове на Егея и Северозападна Анатолия могат да се проследят през цялата бронзова епоха. Това становище отчита временните особености в посоките и интензитета на контактите. Струва ми се, че цитираните по-горе изследвания са достатъчни като основа, която може да позволи разглеждането на Тракия като един от районите на Източното Средиземноморие през III-II хил. пр. Хр. От това следва, че ако навлезем в детайли, то е допустимо да се приемат и антропоморфните изображения като общ индикатор за функционалната специализация на даден вид археологически обекти. Разбира се, след необходимата дискусия и

прецизиране на паралелите.

По второто уточнение: Факт е, че всички анализирани в това съобщение изображения са двуизмерни. На Перперикон са намерени и триизмерни - антропоморфни и зооморфни, но първите са определено по-късни – от РЖЕ, а вторите – фигури на бикове или на змии, са без стратиграфски контекст и сигурна датировка. Следователно, използването им като доводи не е оправдано и в този материал те са само илюстрирани, без опит да бъдат използвани като аргументи в полза на една или друга теза (Фиг. 4, 2-6).

Триизмерната антропоморфната пластика от КБЕ в днешните български земи е известна отдавна, но се счита като най-характерна за северозапада (Бонев, А. 2002, 8-9 с лит.). Въпреки че в цитираното съчинение "идолите" са разгледани от мито-поетична позиция, това не променя техния контекст, който се счита по принцип за фунерален не само у нас, но и на север от Дунав (вж. напр. Motzoi-Chicideanu, I. 2011). Къснобронзови "идоли" са намирани обаче и в селищата, а в някои от тях броят им е респектиращ[6]. Няма данни, че са документирани в ритуален контекст извън фунералния. Това наблюдение заслужава малко по-обстойно внимание. Като се започне от първата половина на миналия век (Баласчев, Г. 1933; Велков, Ив. 1948), та се достигне до днес, в Северозападна България не са съобщавани планински обекти от БЕ, които да се считат неоспоримо за свещени или ритуално-култови. Дори през римската епоха извънградските светилища на северозапад от Сердика са много малко (Вълчев, И. 2015, 18, Карта 1). Може би това се дължи на насоката на проучванията? Историографията показва, че фокусът е върху Южна България: главно Родопите и в по-малка степен върху Кюстендилското краище, Пирин, Сакар и Странджа. Следователно, дали има антропоморфни статуетки от КБЕ в светилища от Северозападна България ние не можем да знаем заради равнището на изследванията там. Толкова може да се каже накратко за контекста. Прототипът на статуетките се търси в Минойски Крит (Бонев, А. 2003, 23), където те са доста популярни – или като цели фигури, или части от тях[7], както е обобщено в цитираното по-горе съчинение на Е. Кириакидис от 2007 г. Други автори са доста по-предпазливи в търсенето на евентуални генетични зависимости (Motzoi-Chicideanu, I. 2011)[8]. По принцип, интересуващите ни изображения се асоциират с моделите на двойни брадви,

[6] Според Ст. Александров, комуто благодаря за непубликуваната информация, броят на фрагментите от "кухи идоли" в Балей е около 400.

[7] В случая се имат предвид изображения на анатомични части, а не цели статуетки, подложени на фрагментацията. "Куклите" с подвижни крайници не са намирани в районите на север, вкл. и в Тракия.

[8] "It is known that the only other area in which clay figurines have been deposited in graves is the Later Helladic region, and, indeed, it has been attempted to relate the two areas, the Gârla Mare and the Mycenaean. However, the relationship is hard to prove in the absence of clear tokens of their reciprocal contacts, especially, however, if we take into consideration the chronological differences" (Motzoi-Chicideanu, I. 2011, 96).

на колела и други “култови” изделия, които от своя страна са считани за индикатор на силни южни влияния (Шалганова, Т. 2002; 2005; Бонев, А. 2003, 22—23 и бел. 35). Така или иначе, Източните Родопи не са лишени от подобни артефакти (напр. Фиг. 4,1 от Вишеград) но това е тема за друго изследване.

Поради характера и на Татул, и на Перперикон – места, атрактивни за стотици поколения строители, контекстът на анализираните тук изображения е нарушен или напълно липсва. Строителната дейност след бронзовата епоха и на двата обекта през античността и Средновековието са причинили множество щети на по-ранните културни пластове, а на места са довели до тяхното пълно унищожение. Не рядко пластовете са изчистени до скална основа и артефактите се откриват в цепнатини или каверни. Това намалява информационна стойност на изображенията; лишава ги от възможността за по-прецизна датировка и затруднява използването им като сравнителен материал в хронологическа и регионална перспектива. Според мен, засега могат да се считат за сигурни следните доводи: принадлежността дискутираните изображения към КБЕ на Тракия се доказва от типовете съдове, върху чиято повърхност са нанесени; от използваните типични техники – врязани линии, “фурхенщих” и “кербшнит”, много често с бяла инкрустация и от паралелите на изграждащите ги елементи. Последните са типологически сравними с керамиката от обекти, чиито пластове са датирани посредством радиокарбонни анализи. Особеностите на контекста поставят и гносеологичната граница в анализа на фигуралните изображения. Тя би следвало да се разположи “над” изредените културно-археологически характеристики, но и “под” стремежа да се асоциират с определени персонажи, най-често наричани “слънчеви”. Следователно, над гносеологичната граница остават спекулациите относно принадлежността на изображенията към определен култов ритуал, към определен култ, религия или определен божествен персонаж.

Перперикон (Фиг. 1. 1-6; 2.2.5-6).

Керамиката с фигурални изображения от Перперикон няма сигурен контекст, както бе споменато по-горе. Само в отделни части на пласта от БЕ – между скалите, в цепнатини или около крепостните стени, са запазени на сравнително малка площ съоръжения и тяхната среда. Керамиката е фрагментирана и малко са онези съдове, които подлежат на реставрация или на графична реконструкция.

Най-емблематичната композиция е регистрирана върху частично запазен малък кантарос. Той се отнася към фината керамика и има твърде прецизна изработка. Високото столче на дъното, двете дръжки, част от тялото и устието на съда са отчупени (Фиг. 1.1-2, Фиг. 1а). Този забележителен съд е вече известен на широката публика, но не е коментиран в детайли (Овчаров, Н. 2005, 67; 2005а, 22-23).

Композицията не е запазена изцяло, но е реконструирана с голяма доза

достоверност според положението на основните си елементи. Нанесена е върху тялото на кантароса между двете дръжки. Тя е съставена от две огледални части, съдържащи общо шест изправени фигури. Използваните техники са фурхенщих и кербшнит; не са запазени следи от инкрустация. Орнаменталното пространство е ограничено отдолу чрез лента от четири успоредни хоризонтални линии запълнени с коси къси нарези, вероятно символизираща като цяло земна повърхност[9]. Главите на шестте фигури са еднакви – две концентрични кръгчета кръгчета с точка в центъра, обкръжени от малки триъгълници, създаващи впечатление за лъчист ореол. Телата са третирани по различен начин. Централните фигури имат торсо, представляващо вертикално издължен ромб, който е разделен на четири полета. Те са запълнени с меандровидни спирали. Долната част на тялото има триъгълна форма. Хоризонтални успоредни линии запълват изправения триъгълник и създават впечатление за пола-кренолин. Торсото и "полата" са съединени с къса вертикална линия (Фиг. 1.1). Телата на четирите страничните фигури са еднакви, но значително по-семпли – вертикални ленти от три успоредни линии. Към основите на тези фигури са аташирани по две разположени под ъгъл 45 ленти със заоблени краища, запълнени с коси линии. От двете страни на телата са нанесени изправени триъгълници, вероятно символизиращи горните крайници. Запълнени са с триъгълен меандровиден мотив, а върховете им са продължени с къси линии. При централната фигура те са вертикални, а тези при страничните са наклонени в една посока. "Ръцете" на централната фигура са допълнени от висящи двойни спирали, завити наляво. Създава се впечатление, че ръцете са свити в лактите, дланите са насочени в определена посока, а централната фигура е снабдена и с дълги, висящи ръкави. Бихме могли да допуснем, че централната фигура е женска, а тези отстрани – мъжки. Спекулациите могат да бъдат продължени и да нараснат като брой, но до намирането на достатъчно точни паралели те ще останат напълно хипотетични.

Краткото описание води до няколко важни извода: около съда е развита една симетрична композиция, която не е линеарна, а е разделена на две огледални части. Двете части на композицията са също симетрични, което определя и йерархията на фигурите. Тази в средата явно има централна позиция, което се долавя и в повечето детайли. Това, което обединява всички фигури, е начинът на представяне на "главите". Заради триъгълниците-"лъчи", които ги обкръжават, те биха могли да се интерпретират и като слънчеви символи. Всички фигури са стъпили върху лентата-основа, която не само ограничава долната част на композицията, но и отделя тялото на кантароса от високото кухо столче. Всичко написано до тук явно извежда анализираната композиция от полето на така характерната за КБЕ геометричната орнаментика. Може да се предположи, че съдът е използван в

[9] Може би умишлено, а може би и случайно, но фигурите са нанесени на няколко милиметра над тази лента. Те сякаш се реят в пространството малко над земята (?!). Това предположение внася допълнителна интрига в разсъжденията.

ритуал-“перформанс” и съдържа определен разказ или дори сюжет. По-особената стойност предполага и по-специална интерпретиране, което обаче надхвърля непосредствените задачи на това съобщение.

Използвайки за паралели онези елементи, които символизират горните крайници, главата, торса и долната част на тялото на фигурите от описаната сцена, като антропоморфни могат да се интерпретират още няколко изображения от Перперикон. Те не са добре запазени, но реконструкцията им едва ли може да предизвика категорични съмнения.

Първата фигура е единична и може само да се гадае, дали не е била част от някаква композиция. Изображението е нанесено отново върху кантарос, но в основата и долната част на дръжката. Торсото е ромбовидно, разделено е на две части и запълнено с успоредни коси линии. От двете му страни има триъгълници, които създават впечатление за свити в лактите горни крайници. Има тънка висока шия; но “главата” не е соларна, а е изправен триъгълник, запълнен с успоредни линии (Фиг. 1.5).

Най-вероятно антропоморфни са и фигурите, които виждаме на три други керамични фрагмента (Фиг. 1, 3-4, 6). Два от тях са върху стени от сравнително големи фини съдове за течности – кани или амфори. Запазени са общо три фигури – двойна и единична (Фиг. 1. 4, 6). И трите имат издължени ромбове за тела и триъгълни основи – белези, по които те са сравними с централната фигура от Фиг. 1.1. Дясната фигура е с тънка “шия”, като тази от Фиг. 1.5, но при съседната горната част на ромба е отчупена, така че не може да се каже същото и за нея. Опитът за идентификация може да се постави под съмнение заради положението на “слънчевата глава”. Кръгчето с точка в центъра и лъчист нимб[10] е нанесено между двете тела, така че може да се счита за обикновен орнаментален мотив, а не за глава. Може обаче да се отдаде и на грешка при изработката. Има различия в запълването и на ромбовете-тела, и на триъгълниците-основи. Големината на съда допуска тези изображения да са представлявали част от по-голяма композиция, не достигнала до нас. За единичната фигура (фиг. 1.6) това предположение е твърде вероятно, защото са запазени части от развиващи се в ляво и в дясно орнаменти. Фигурата има триъгълната “глава”, също като тази от Фиг. 1.5, но тя е поставена направо върху ромба, без да се прави опит за означаване на шия. Формата на торсото и на долната част на тялото са напълно сравними с тези от фиг. 1.4 – запълване с раздалечени полета от къси и коси линии. Двете “ръце” са символично предадени с по една запълнена с коси линии ленти – малко необичаен похват на фона на описаните до тук изображения. В литературата обаче може да се намери паралел от Извор, Пловдивско (Hänsel, B. 1976, Taf. 21, 14), който прави идентификацията по- приемлива. Фигурата върху чашата с една дръжка е запазена изцяло. Тя има ромбовидно тяло и широка основа-“пола”, а дъговидно извитите ленти от двете страни

[10] Мотивът “лъчист нимб” едва ли може да се интерпретира еднозначно като антропоморфен или соларно-антропоморфен, тъй като той е широко разпространен през КБЕ в Източните Родопи. Намираме го както в Перперикон, така и в Татул – сравн. Фиг. 2.4-6.

на торса определено символизират горни крайници.

Вероятно към по-силно стилизираните антропоморфни изображения може да се причисли и украсата върху тялото на чашата от Фиг. 1.3. Паралелът е по-далечен, което прави идентификацията не толкова сигурна: ромбът (евентуално – торсо) е върху изправен триъгълник, като при първата разгледана фигура. В този случай обаче главата ("слънце" или триъгълник) липсва, не са маркирани и "ръцете". Аналогиите могат да се продължат от основата, върху която е стъпила фигурата. Пространството около нея е отворено нагоре, а от ляво и дясно е ограничено чрез две ленти, съставени от по три успоредни линии. Композицията наподобява в доста семпъл вид тази от Фиг. 1.1, но може би има и чисто орнаментална стойност. Подобни композиции могат да се видят и върху други керамични предмети от Източните Родопи, които едва ли са имали утилитарно предназначение (Фиг. 4.1).

Татул (Фиг. 2. 1-4)

Антропоморфните фигури, намерени при разкопките на Татул, са по-малко на брой в сравнение с тези от Перперикон, но също са достатъчно изразителни. Керамичните фрагментите, върху които те са нанесени, принадлежат на съдовете за течности – кани, чаши, вероятно кантароси и амфори. Три от фигурите (върху два съда) могат да се идентифицират с по-голяма доза увереност.

Първата фигура е върху фрагмент от горната част на тялото на голям съд за течности – кана или амфора. Изпълнена е в техника фурхенщих и нарези (Фиг. 2.1). Антропоморфните и черти едва ли ще предизвикат съмнение – различими са триъгълно торсо, добре оформена дълга ръка и горната част на масивен ляв крак. Тялото е във вид на обърнат с върха надолу триъгълник; той съдържа като основен елемент ромб, разделен на две и запълнен с триъгълни спирали. Висящите триъгълници от двете му страни достигат до широките рамената на фигурата и вероятно символизиран гърди. Ръката е изобразена с две успоредни линии и завършва с три пръста. Реконструирано, изображението излъчва масивност и сила, т.е. внушава принадлежността си към мъжките антропоморфни фигури. Това убеждение се подсилва и от късите нарези, които фланкират торсото, напомняйки дреха от необработена кожа. За да обявим фигурата за жрец на светилището Татул е необходимо да направим само една крачка, но тя ще си остане напълно фриволна, така че е по-добре да я избегнем засега.

Второто изображение е върху тялото на чаша с една дръжка и скосено устие (Фиг. 2.2). Там е нанесена сложна композиция, състояща се от няколко фигури. Може с по-голяма сигурност да се идентифицират поне две, а основата на третата е само загатната. Като при кантароса от Перперикон (фиг. 1.5), тя вероятно се е развивала върху дръжката на съда. Изцяло е запазена само една антропомофна фигура, имаща за торсо ромб (разделен на четири малки ромба), сложно запълнена долна част – изправен триъгълник

(с обърнат триъгълник като основен елемент на украсата) и триъгълни ръце, получени от ъглови спирали. Главата не е маркирана, но лекото издължаване на ромба напомня шия. Паралелите с фигурите от Перперикон са очевидни, така че не е необходимо да се изброяват. До тази фигура е изобразена втора, доста фрагментирана. Нейната долната част е също триъгълна, а торсото – ромбовидно. Липсват триъгълници-ръце, а мястото на главата е отчупено. От основата излизат под ъгъл прибл. 45 ленти от линии и коси нарези, напомнящи онези при двете странични фигури от Перперикон (сравн. с Фиг. 1.1). От възможната трета фигура е запазена само част от основата. В ляво от първата фигура е нанесен в техника фурхенщих изправен триъгълник, който явно има само декоративна стойност (освен ако не предположим фриволно, че символизира хълм – част от планински ландшафт?!). Следват две вертикални линии, което ограничават полето на композицията (Фиг. 2.2.). Следователно, тя също не е линеарна. Ако майсторът-грънчар е спазвал принципа на симетрията, то можем да допуснем, че от другата страна на чашата е имало огледално разположени фигури.

С известна доза предпазливост към антропоморфните изображения могат да се отнесат и други две фигури от Перперикон и Татул (Фиг. 2.3, 7). Заради своята фрагментираност те биха могли да се считат и за орнаменти, някои белези – напр. загатнатите тела, правят предположението малко вероятно. Ще ги опишем обобщено, тъй като имат редица общи черти. Главите са кръгли – концентрични кръгове – два (Перперикон) и три (Татул) с точка в средата, обкръжени с "лъчи". Цялостното третиране обаче е различно – при първото изображение кръгът представлява затворена лента, запълнена с коси линии, а при второ водещи са трите концентрични кръга в техника фурхенщих. Различно е оформянето и на лъчите-"аура" – обърнати навътре с върха малки триъгълничета (Татул) и големи триъгълници с върховете навън (Перперикон). "Тялото" на първата фигура се състои от три успоредни вертикални линии – също като двете странични изображения от Фиг. 1.1, а на втората – от широка лента, запълнена с засичащи се под различен ъгъл линии, в същия стил, в който е която оформена и главата. Около двете фигури се развиват сравними орнаменти – запазени само отчасти кръгове, които имат разлика в запълването. Двете изображения са върху съдове за течности – чаша и вероятно кантарос.

Характеристика на фигурите от Перперикон и Татул. Обобщение.

Всички дискутирани в този материал фигурите са изправени, т.е. стоящи. Телата им представляват комбинация от ромб и изправен триъгълни или вертикална лента. Глави са два вида. Кръглите са "слънчеви" с преобладаване на насочените навън "лъчи". Вторият вариант е изправен триъгълник, но той се среща сравнително по-рядко. Лица не са изобразявани. Долни крайници по принцип не са означавани, освен ако приемем излизащите под ъгъл ленти в долната част на телата за (свити?) крака. Изключение прави фигурата от Татул, но там е запазено само бедрото на единия крак. Може да се допусне, че при женските (?) фигури краката са

скрити под дълги до земята широки поли. Горните крайници са означени с триъгълник или дъговидно извита лента. При първия вариант се създава впечатление, че са свити в лактите. Шиите са маркирани схематично с една линия или липсват. Като допълнителни аксесоари могат да се приемат продълженията на долните крайници във вид на спирали, наподобяващи дълги отворени ръкави. Ромбовете-тела, както и стоящите триъгълници под тях са покрити с орнаменти, които вероятно маркират някаква украса върху дрехите.

Под формата на дискусия може да допуснем наличие на правила, които формират специфичен стил. Рязко се открояват две фигури – централната женската фигура от Перперикон и мъжката от Татул, които излизат от очертаните рамки. Може да се предположи, че в тях е вложен по-особен смисъл.

Интересуващите ни фигурални изображения са твърде специфични, но са нанесени върху на наглед обичайни и масово разпространени съдове. "Украсата" им обаче определя техния по-особен статус. След като тези съдове не са дефинирани като импорти, те спокойно могат да се извадят от масовата керамика и да се наредят сред елементите на т.нар. култовия апарат. Последното допускане е дискусионно и би могло да се аргументира по-пълно след откриването на паралели в сигурен не-утилитарен контекст.

В края на този материал може да направим опит за търсене на евентуални паралели, които да изведат фигурите от сферата на изключителността. Притежаваме редица примери от къснобронзовата керамика на Тракия, които ясно показват, че формирането на сложни фигурални композиции не е било чуждо на местните майстори. Някои от тях съдържат антропоморфни елементи, но други най-вероятно са зооморфни или флорални. Стремежът за определяне на антропо-/зооморфни или флорални елементи в украсата на керамиката явно трябва да се прави много предпазливо, защото може да доведе до доста свободни и понякога любопитни резултати. Типичен пример е изображението върху керамичния фрагмент от пещерата Грота на о. Хвар, Адриатика (Guida, P. 1985, 517-519, Fig. 3-4), което е интерпретирано или като на кораб, или като фигура на слон (?!)[11]. Тук могат да се добавят и редица други екзотични примери, но се надявам онези, които са съобщени по-долу, да не попадат в тази категория.

От района на с. Черковна (Разградско) произхожда къснобронзов кантарос, върху чието тяло са нанесени фигури, някои от които според нас могат да се считат за антропоморфни. Център на композицията представляват вписани в концентрични кръгове малтийски кръстове, а от двете им страни ясно се различават по две изправените фигури с ромбовидно торсо, триъгълна долна част и (свити?) горни крайници-триъгълници. От публикуваната рисунка не става ясно дали са маркирани и глави (Hänsel, B. 1976, Taf. II. 16;). Примерите на антропоморфни фигури

[11] Благодаря на М. Монтаняри от Университета в Триест, която ме насочи към дискусията относно това любопитно изображение.

могат да бъдат продължени с тези в стил "Цепина", които са отдавна известни в литературата (Hänsel, B. 1976, Taf. XVII. 37-39; Шопова, А. 1990, 81-83, Обр. 10-11). Оказа се обаче, че тази така лесно разпознаваема керамика има удивително дълъг живот и се среща дори в първите векове след новата ера. Това поставя фигурите в твърде широки хронологически граници въпреки широко използваната техника "едър фурхенщих" наподобяваща тази от КБЕ. Останалите паралели не са много, а и са върху доста фрагментирани съдове, така че се нуждаят от специален коментар, чието място не е тук. Зооморфни изображения също не липсват. Напр. от района на долините на Овчарица и Соколица в Югоизточна България е известна само една сцена с фигури на летящи (кацаща или излитаща) птици, въпреки интензивните проучвания заради спасителния характер на разкопките там (Leshtakov, K., T. Kancheva, St. Stoyanov 2001, 68, Fig. 38c). Флорални мотиви могат да се видят върху няколко керамични фрагмента от къснобронзовото селище Шиханов бряг до Харманли (Фиг. 3, 3-5)[12]. Други композиции, като тази върху каната от Чокоба (Фиг. 3.1) са трудно определими, но те също надхвърлят рамките на масовата орнаментика. Към сложните композиции трябва да се добави и тази върху случайно намерената кана от Коларово, Харманлийско (Stoyanov, T., K. Nikov 1997, 230, 234-235), както и върху друг фрагментиран съд от Перперикон (Фиг. 3.2). Ако се навлезе с сферата на догадките и на по-свободната интерпретация, човек лесно може да съзре тях не един символ. Идеите (каквито и да са те) са материализирани в сложни (орнаментални?) композиция. В тях липсват фигури, които да наподобяват антропоморфните, но са налице елементите, които ги изграждат – кръговете-"слънца", ромбове и изправените триъгълници. Твърде често ги виждаме или самостоятелно, или в различни комбинации. Още Б. Хензел публикува кантароси, орнаментирани в този стил. Те са от района на Муселиево (Плевенско) и Лесура (Врачанско). Композициите са изградени от ромбове и изправени триъгълници, а полетата са ограничени от вертикални линии. Тялото на орнамент (Hänsel, B. 1976, Taf. 34.6; 36. 4, 7). Богато украсени керамични фрагменти са намерени и при разкопките на Алада (Лещаков, К. 1990), и почти навсякъде в Източните Родопи, където има пластове от КБЕ.

В заключение искам да подчертая, че дискутираните композиции явно не са чисто декоративни, което ги поставя автоматично извън рамките на широко разпространената украса. Съдовете, върху които са нанесени, обаче се отнасят към обичайния репертоар и само украсата е тази, която определя тяхната по-особената стойност и функции. Съдовете са представители на фината керамика (кантароси, чаши, кани и амфори, по-рядко върху малки паници[13], която е добре застъпена във всички досега проучени обекти от

[12] Обработката на КБЕ керамика от Шиханов чряг е дело на автора, който изказва благодарност на ръководителите на разкопките – Т. Кънчева-Русева, К. Велков и В. Игнатов за възможността да използвам непубликуваните данни.

[13] Много от малките по размер отворени (полусферични) паници всъщност биха могли да се използват и като фиали.

КБЕ. Следователно, не може да се твърди, че не са подбирани особени съдове (напр. двойните съдове-“солници”), върху чиито стени да са нанасяни интересуващите ни изображения. След като тези съдове не са дефинирани като импорти, те спокойно могат да се извадят от масовата керамика и да се наредят сред елементите на т.нар. култовия апарат. Последното допускане е дискусионно и би могло да се аргументира по-пълно след откриването на паралели в сигурен не-утилитарен контекст.

Литература:

Баласчев, Г.

1932. Старотракийски светилища и божества в Мезек, Глава Панега, Мадара, Царичина и другаде и тяхното значение. София.

Бонев, А.

2002. Култови предмети от Северозападна България от късната бронзова и началото на ранножелязната епоха. – Археология XLIII 2, 5-12.

2003. Ранна Тракия. Формиране на тракийската култура – края на второто-началото на първото хилядолетие пр. Хр. – РП XXXI.

Велков, Ив.

1948. Принос към изучаване бита и религията на старите траки. – Годишник на българския библиографски институт 1945-1946, т. I, 139-147.

Вълчев, И.

2015. Извънградските светилища в римската провинция Тракия (I-IV в.). София.

Георгиев, Г. Ил., Мерперт, Н.Я., Р. Катинчаров и др.

1979. Езеро. Раннобронзовото селище. Изд. БАН, София.

Лещаков, К.

1990. Украса на къснобронзовата керамика от връх Алада в Източните Родопи. – Археология XXXII, 1, 1-17.

Овчаров, Н.

2005. Перперикон. Цивилизацията на скалните хора. Борика, София

2005а. Хроника на свещения град Перперикон. София.

Шалганова, Т.

2002. Връзки и взаимоотношения на културата на инкрустираната керамика по Долни Дунав с микенския свят. - В: Ал. Фол (ред.). Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Георги Китов. Гео Прес. 2003 г., 244-252.

2005. Изкуство и обред на бронзовата епоха. Култура на инкрустираната керамика по Долни Дунав. Монографии 3 – МИФ. София

Шопова, А.

1990. Глинен съд със закодирана информация за бесите. – В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 81-86.

Bertemés, F.

2003. Heiligtum und Kultplatz in der thrakischen Ebene im 3. Jahrtausend v. Chr. – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Band 83 [2002], 123-144.

Biehl, P., F. Bertemés

2001 (eds.). The Archaeology of Cult and Religion (Archaeolingua 13), Budapest.**Guida, P. 1985.** Punti di vista su un frammento ceramico da Lesina (Hvar). – In: Studi di Paleotologia in Onore di Salvatore di Puglisi. A cura di M. Liverani, A. Palmieri e R. Peroni. Roma, 517-521.

French, E.

2008. Mycenaean Figurines: 50 Years on. – In: Dioskouroi. Studies presented to W.G.Cavanagh and C.B.Mee on the anniversary of their 30-year joint contribution to

Aegean Archaeology. Ed. By C. Gallou, M. Georgiadias and G.M. Muskett. BAR int. ser. 1889,
59-64.

Hänsel, B.

1976. Beiträge zur regionalen und chronologische Gliederung der älteren Halstattzeit an der unteren Donau. Rudofl Habelt Verlag GMBH, Bonn.

Katinčarov, R.

1984. Problemmes de l'âge du bronze en Europe du Sud-est. – In: Actes du III CITh. Wien. 1980, 171 – 181

1989. Relations culturelles entre la Thrace, la Grece et l'Anatolie du Nord-ouest a l'âge du bronze moyen et recent. – In: Actes du IV CITh, Roterdam 1984. Leiden, 68– 85.

Kyriakidis, E.

2005. Ritual in the Bronze Age Aegean. The Minoan Peak Sanctuaries. London.

2007. Finding Ritual: Calibrating the Evidence. – In: The Archaeology of Ritual. Ed. By E. Kyriakidis. University of California, Los Angeles, 9-22.

Leshtakov, K.

2009. The Second Millennium BC in the Northern Aegean and the Adjacent Balkan Lands: Main Dynamics of Cultural Interaction. – In: Greeks and Thracians. Acts of the International Symposium "Greeks and Thracians along the coast and in the Hinterland of Thrace during the years before and after the great colonization" Thasos, 26-27 September 2009. Thasos, 53-82.

2013. Rev. of M. Özdoğan, H. Parzinger. Die frühbronzezeitliche Siedlung von Kanlıgeçit bei Kırklareli. Studien in Thrakien-Marmara Raum, Band 3. Verlag Philip von Zabern. Mainz am Rhein, 2012, 286 p. – Archaeologia Bulgarica XVII, 3, 109-116.

Leshtakov, K., T. Kanceva-Russeva, St. Stoyanov

2001. Prehistoric Studies. Settlement sites. – In: Maritsa-iztok. Archaeological research, vol. 5, Radnevo, 15-68.

Mina, M.

2008. Carving Out Gender in the Prehistoric Aegean: Anthropomorphic Figurines of the Neolithic and the Early Bronze Age. – Journal of Mediterranean Archaeologyb 21.2, 213-239.

Mountjoy, P.

1998. The East Aegean-West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaeans and the Kingdom of Ahhiyawa. – Anatolian Studies 48, 33-68.

Motzoi-Chicideanu, I.

2011. Obiceiuri funerare in epoca bronzului la Dunarea Mijlocie si Inferioara. Bucureşti.

Özdoğan M., H. Parzinger

2012. Die frühbronzezeitliche Siedlung von Kanlıgeçit bei Kırklareli. Studien in Thrakien-Marmara Raum, Band 3. Verlag Philip von Zabern. Mainz am Rhein.

Peatfield, A., C. Morris

2012. Dynamic Spirituality on Minoan Peak Sanctuaries. – In: Archaeology of Spiritualities,. Ed. By K. Rountree et al. One World Archaeology, Springer, New York, 227-245.

Renfrew, C.

1985. The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi. Supple-mentary volume/The British School of Archaeology at Athens 18, London.

1994. The Archaeology of Religion. – In: The Ancient Mind: Elements of Cognitive Archaeology, Ed. by C. Renfrew and E. Zubrow. Cambridge University Press. Cambridge, 47-54.

2007. The Archaeology of Ritual, of Cult, and of Religion. – In: The Archaeology of Ritual. Ed. E. Kyriakidis, University of California, Los Angeles, 109-122.

Renfrew C., et al.

2007. Keros: Dhaskalio and Kavos, Early Cycladic Stronghold and ritual Centre. Preliminary Report of the 2006 and 2007 Excavation Seasons. - The Annual of the British School at Athens, vol. 102, 103-136.

2009. The Early Cycladic settlement at Dhaskalio, Keros: preliminary report of the 2008 excavation. - The Annual of the British School at Athens, vol. 104, 26-47.

Stoyanov, T., K. Nikov

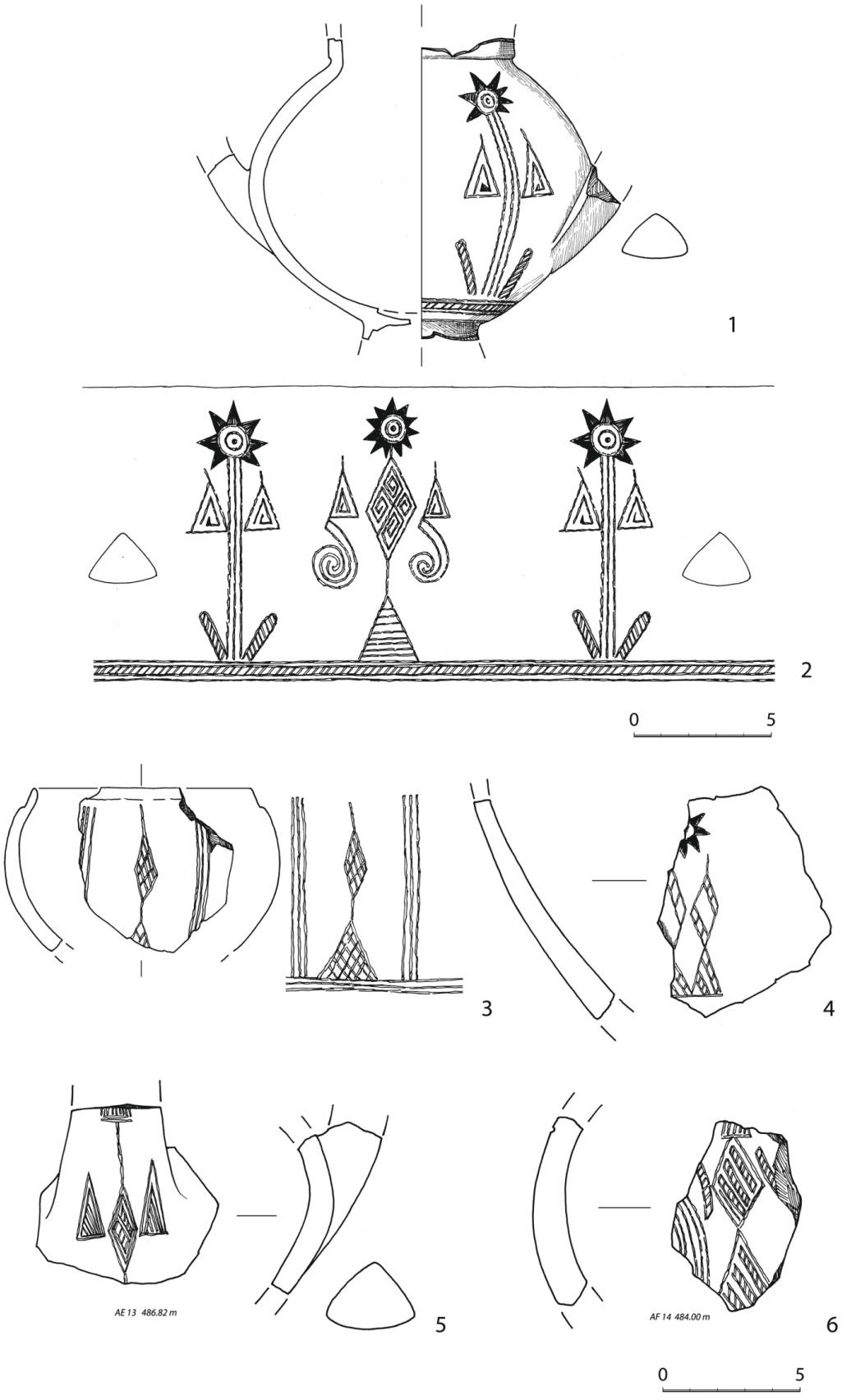
1997. Rescue Trench Excavations of the Early Iron Age Settlement and Sanctuary near the Village of Rogozinovo, Harmanly District (Preliminary report). – In: Rescue archaeological excavations along Maritsa motorway in South Bulgaria. Ed. by K. Leshtakov. Maritsa Project vol. 1. Sofia, 171-240.

Tartaron, T.

2013. Maritime Networks in the Mycenaean World. Cambridge University Press, Cambridge.

Treuil, R.

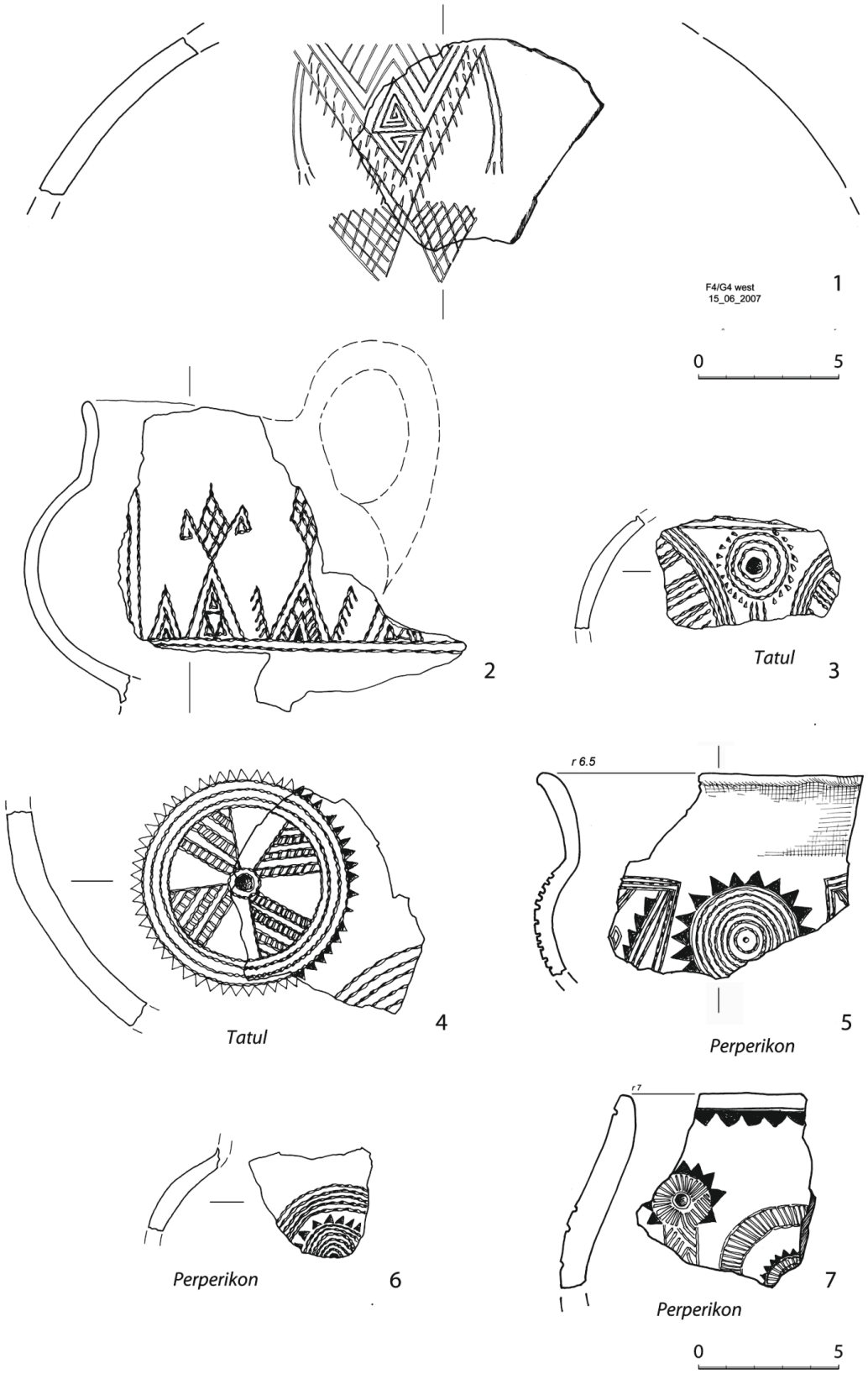
1983. Le Néolithique et le Bronze Ancien égéens. Bibliotheque des écoles françaises d'Athenes et de Rome, fasc. 248. Paris.

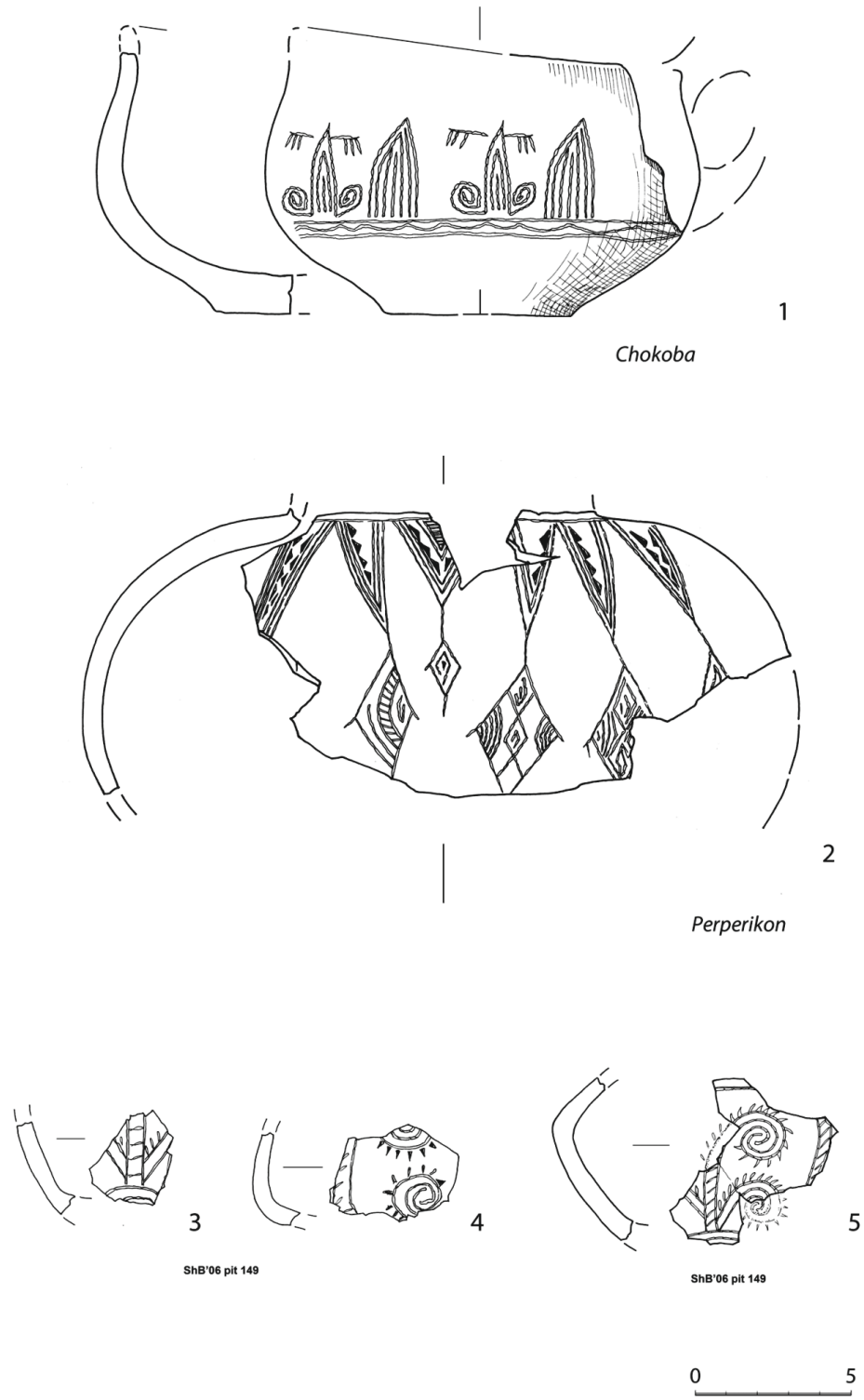
Фиг. 1. Антропоморфни изображения от Перперикон: 1.1. Кантарос с антропоморфни фигури; 1.2. Графична реконструкция на композицията; 1.3. Керамични фрагменти с антропоморфна украса.

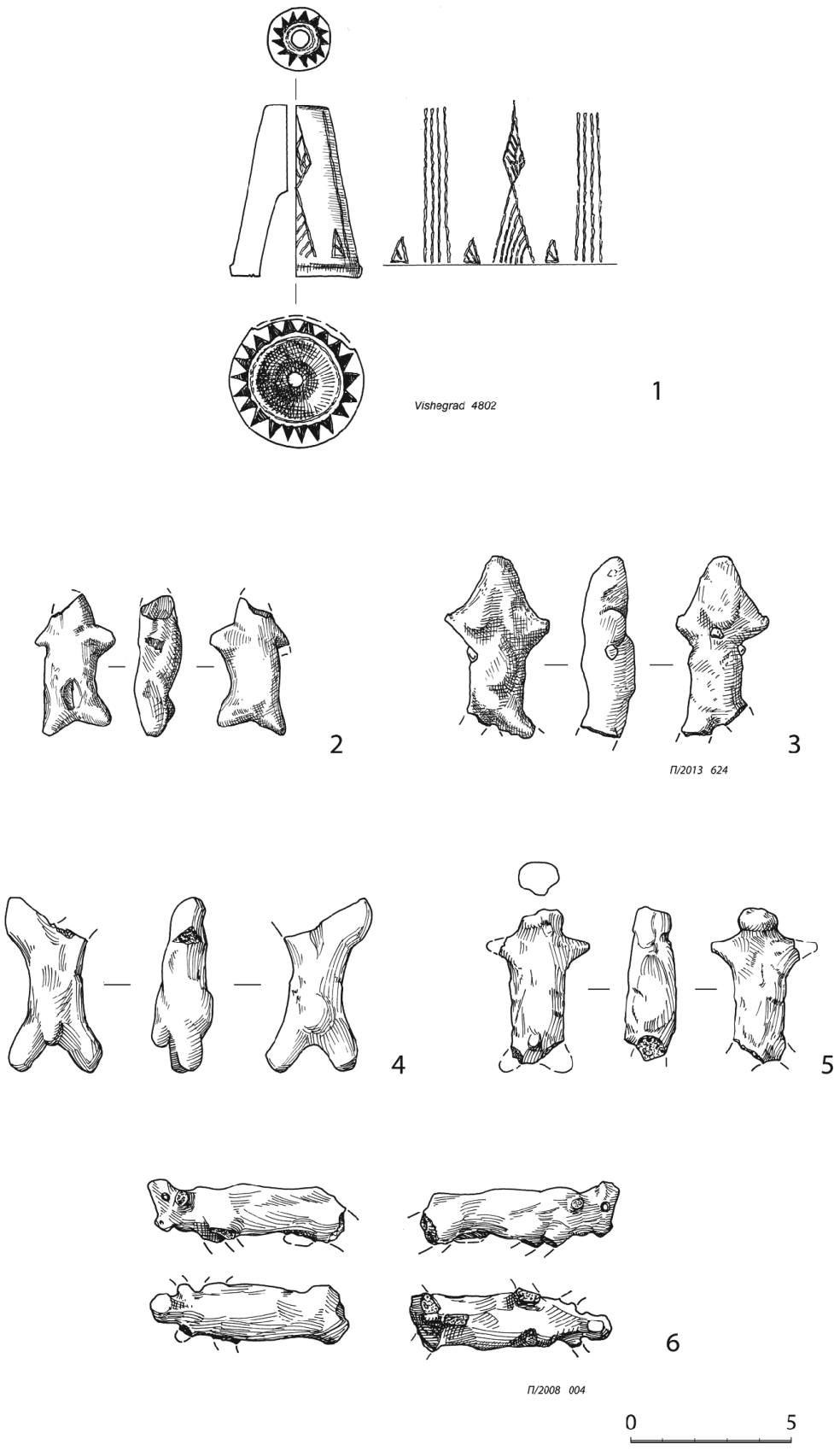
Фиг. 1а. Фотоси на кантароса от Перепирон.

Фиг. 2. Антропоморфна украса от Татул и Перперикон: 2.1. Частично запазена антропоморфна фигура от Татул; 2.2-4. Фрагменти с антропоморфна украса от Татул; 2.5-7. Фрагменти с антропоморфна украса от Перперикон.

Фиг. 3. Сложни фигурални композиции от Татул (3.1.), Перперикон (3.2) и флорални орнаменти от Шиханов бряг (3. 3-5).

Фиг. 4. Сложна орнаментална композиция върху дюза от Вишеград (4.1.); Антропоморфна пластика от РЖЕ, Перперикон (4.2-5); фигура на бик от Перперикон (4.6).

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПАМЕТНИЦИ В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ

Емилия Евтимова, Катя Меламед

Географското положение на Родопите определя до голяма степен значението им като самостоятелно обособен етно – културен район. Още от най-древни времена, както и през средновековието, а и в по-ново време, е открито и използвано удобството им като кръстопът, през който минават пътища от Западна Тракия към Мала Азия и от Мизия към Егейска Тракия. Стратегическото им положение предизвиква непрекъснат стремеж за пълен контрол върху пресичащите ги пътища и крепостите, които ги охраняват. Този стремеж се проявява със същата сила и по време на залеза на Османската Империя. Най-масовата и целенасочена ислямизация в българските земи се случва тъкмо в Родопите, в края на XVII и през XVIII век. Целта е все същата – сигурен контрол върху пътя към Босфора.

Течението на Марица и десните й притоци, които идват от Родопските възвишения, са осеяни с крепости. Почти няма връх или по-значителна височина, които да не са укрепявани. Изследванията показват, че тракийските крепости, преустроени във византийски, се издигат отново, поправят и доукрепват и от Българската държава, строят се и нови. Обикновено тези крепости са толкова начесто, че имат пряка видима връзка помежду си и образуват укрепени линии, които охраняват – контролират важни пътища по речните долини или през планинските проходи. Същевременно в планината сравнително по-плътно се запазава демографската картина и независимо от промените, наложени от политическите обстоятелства, остават достатъчно жизнени анклави, които продължават традициите си през времето. В този смисъл Родопите са най-благодатната територия за изследване на културния континуитет. Демографските промени в планината не са така резки, както например в днешна Северна България – размирният варварски път, заключен между Дунав и Стара планина, много често извън контрол. Трябва да се отбележат и природните качества на планината – мека, ниска, удобна за живот, населена още в праисторическите епохи. Можем да я сравним с Рила например – висока и камениста, обрисувана като Великата Рилска пустиня в житието на Св. Иван Рилски.

Поблазнени от качествата на планината, както и от плавното, бавно течение на демографските и културни процеси там, някои изследователи днес привиждат Родопите като едно гигантско светилище с обожествени скали още от праисторическите епохи. За пример сме избрали скалистите образувания край с. Бенковски. Не знаем как е изглеждала каменната костенурка в миналото (обр. 1). Най-вероятно голямата част от нея е естествена скала. Нишите обаче в главата й, както и врязана змия са дело на

човешка ръка (обр. 2, 3). Тъкмо тези съчетания представляват най-голямата трудност да намерим мярата между природа и човешка дейност, да разграничим естествената картина от човешкото въображение в миналото и сега. Упражнение много трудно и не винаги успешно...

През I в. от н. е. Римската колонизация на Балканския полуостров слага край на самостоятелните тракийски царства. Демографската картина започва да се променя значително по-активно в днешна Северна България, особено във връзка с дислокацията на римските легиони по Долнодунавския лимес. Южна България остава относително спокойна, да не говорим за Родопите. Римската провинция Родопа е учредена в края на III в. като резултат от административните реформи на император Диоклетиан. Територията й предоставя възможност да проследим в най-голяма степен прякото взаимодействие между трите основни компонента на късноантичния Балкански свят – автохтонната традиция, традицията на славяните, доколкото се появяват там и официалната култура на Константинопол и Солун.

Синкретизмът, който се случва между тях може да отговори на много въпроси, свързани с приемствеността между античност и средновековие. Най-вероятно единствено гарнизонните изяви на българската култура в периферията на Родопа не могат да се приемат като съвсем сигурна база за българско присъствие, а и за българска културна намеса там поне до X век.

Повратен е четвърти век. Променя се религията и администрацията, но съвсем не в такава степен населението. Траките преживяват покръстването, но запазват много от културните си характеристики. Приспособяват се, без да забравят. Добър пример е късно античният некропол в Боровица, Кърджалийско, разкопки на Даниела Хаджиева - Коджеманова. Той принадлежи към група некрополи с по-ранна дата – тракийският могилен некропол край Вишеград от втората половина на 2 – средата на 3 в. от н. е. и некрополът във Веселчани, Кърджали от края на 3 – 4 в., организиран върху надгробна могила от 4 в. пр. н. е. И двата некропола са пред-християнски, първият с кремация, а вторият – с инхумация и един гроб с кремация. След погребенията гробовете са заградени с пръстени от ломен или речен камък, а след това са натрупани могили. Сега ни интересуват каменните кръгове под могилите. Независимо от промяната на религията, идеята, изискваща тези кръгове остава жива и те се появяват и около вече християнските гробове в Боровица (обр. 4). Подобна практика е позната и в Западните Родопи.

Същият елемент – каменен кръг около гроба, но без могила над него, можем да открием ясно запазен и през 19 в. Наблюдаваме го в ислямски контекст. Тези некрополи са отдавна изоставени. Хората от околните села знаят, че те са мюсюлмански, но е необходимо проучване. Не знаем и точните им дати. Все пак некрополът до село Птичар е вероятно от около 1830 – 1850 г. Селяните разказват истории за зли духове с едно око – пери, а каменните кръгове предпазват мъртвите от тях. Другият подобен некропол, в с. Летовник, остава с неизвестна дата. На територията му има дъбове на

около 300 – 350 години. Хората наоколо си спомнят практиката при организиране на гробище да се засаждат дъбове, които да го пазят. Гробове с подобни кръгове са известни и от други райони в Родопите. Тази практика все още не е изучена. Всички тези сведения дължим на Стела Тодорова, получени по време на експедиция през лятото на 1994 г. и ръководена от Мария Николчовска.

Въпросът със славяните в Родопите е несигурен. Има обаче елементи, които подсказват, че отделни славянски групи са минали през планината. Едно от трасетата на пътя на преселението им пресича Родопите. Не можем изглежда да говорим за масова колонизация, но във всички случаи отделни групи – племе, коляно, остават там. Безспорно е наличието на раннославянска керамика. Интересен е и въпросът за керамиката с талк – един проект, който още се работи съвместно с д-р Живка Янакиева - Начева от Музея Земята и хората. На анализ са подложени керамични фрагменти от съдове със специфичен състав на глиненото тесто – освен опоснители от пясък и едри кварцови зърна, то съдържа и обилно количество талк, добиван от масивни скали в близост. Най – близките от тях са в дясно на пътя от Кърджали към Момчилград (обр. 5). Анализираните керамични фрагменти се датират от желязната епоха до късната античност, V–VI в. Наред с технологичната общност, формите и особено украсите показват консервативност. В групата се включи и едно гърне, работено на ръка, безспорно славянско от втората половина на VI в. (обр. 5 а, б) Това обстоятелство изглежда сигурно указание, че майсторът му е имал достатъчно време да възприеме и усвои тази технология.

Малките групи славяни се християнизират сравнително бързо, преди 864 г., когато християнството е официално прието в Българската държава. Изучени са славянски християнски некрополи, които се датират в началото – до средата на VIII век.

Независимо от новите преселници, населението в голямата си част остава автохтонно. Запазват се много от старите му характеристики – традиционни, макар и отчасти християнизирани.

Особено интересни в това отношение са нивите на Седларе, на около 3–4 км западно от Момчилград, Кърджалийски окръг (обр. 7). Те също влизат в трасето на древен път, осеян с монети от Маронея от 2 в. пр. н. е. и вносна гръцка керамика (обр. 8). Днес пътят все още е действащ.

Върху широка незаливна тераса, наклонена към западния бряг на река Върбица, приток на Арда, е развит голям некропол от XI – началото на XIII в. В южната му периферия, както и на запад от него, са вкопани ями, датирани към XI – и по-скоро XII в. (обр. 9). Разположението им между гробовете и далеч от съвременното им селище изключва вероятността да са стопански или боклучни. Това ги прави твърде необичайни и ги поставя извън общата културна характеристика на епохата, безспорно подчинена на християнската идеология и практика. Разположението им в рамките на некропола предполага обслужването им от същото население. Обредни ями

се проучват за първи път в средновековната територия в България. Те са в резултат от поне два едновременни модела на човешко поведение в рамките на една общност – според официалните правила и според неизвестна още пред-християнска практика.

Всички ями съдържат еднакви елементи (обр. 10, 11, 12).

Камък. Различни по форма, големина и брой необработвани камъни се откриват във всички ями. Те са разположени на различни места в ямата. Обикновено накрая запълват и устието й. Не изглеждат подредени, по-скоро са хвърляни в различни моменти от обреда. Много от камъните са горели. Няма обаче съмнение, че в ямите не е пален огън. Камъните са пренасяни – от домашното огнище или от специално запален другаде огън. Тъкмо камъкът представлява най-устойчивият елемент от обреда – и от устройството на ямите.

Въглени. Множество едри въглени са примесени с пръстта, запълвала ямите. Както камъните, въглените също са донасяни специално, за да се хвърлят в там. Достатъчен брой от тях позволяват да се възстанови практиката: изкопава се яма, най-често с правилна кръгла форма, с диаметър около 1 м и дълбочина също до метър. На дъното се хвърля шепа въглени и няколко камъка, насипва се пръст, хвърлят се още въглени и още камъни, докато изкопът се напълни. Отгоре се натрупват още камъни, възможно е поне някои от ямите да са били видими на повърхността.

Керамика. В запълнителя, както и между камъните на повърхността се откриват керамични фрагменти. Те обичайно са дребно начупени и от различни епохи. Най-късните фрагменти са тъкмо от XII век, което е и сигурен показател за датиране. Трудността при интерпретацията им произтича от разнообразието на датата им и вида на фрагментите. С много малко изключения досега не са открити достатъчно части от един съд, което да позволи реставрацията му. Това предполага, че в обреда не са участвали цели съдове. Възможно е керамичните фрагменти да са случайно попаднали в ямата – заедно с изкопаната и после върната обратно пръст. Терасата е много активно обитавана през дълъг период от време до XIII век и цялата е осеяна с керамични фрагменти дори и днес. В запълнителя на ямите обаче липсват фрагменти от съдове, които могат да се датират след XII в.

Повечето от ямите съдържат ***животински кости***. Представени са обичайните видове домашни животни – овце, говеда, прасета. Оставяни са отделни късове. Сега не знаем дали са били сурови, но костите не носят следи от опушване. Във всеки случай животинските късове означават споделена трапеза – между жителите на този и отвъдния свят. Вероятно останалата част от животното е предназначена за живите.

Желязо. Между камъните на повърхността и понякога в запълнителя, наред с керамичните фрагменти и кости, обичайно се открива и къс желязо. Той е най-често безформен, горял, ерозирал, излязъл от употреба. В други случаи има железен нож, гвоздей или друг предмет от конструкцията на къщата. Наличието на желязо изобщо, както и по-запазените форми сигурно

допълват аргументите за датиране на ямите в средновековието.

Според контекста, желязото присъства в целия обред не като форма, а като елемент. Многобройни етноложки изследвания върху вярванията и практиките на родопското население (а и не само на него) определят елемента желязо като един от най-могъщите апотропеи. В тази си роля железният къс се явява и в обсъжданите ями. За разлика от керамичните фрагменти, които засега имат колеблива интерпретация, желязото безспорно участва в обреда.

Датата им в XI–XII в. не буди съмнение. Безспорен е и обредният им характер. Интерпретацията на обреда, в резултат на който са оставени те, е потърсена във фолклорната традиция.

Измежду най-популярните им роли е проход към Отвъдния свят (дупка в земята, в един семантичен ред с пещерата). Друга универсална възможност е скриване на тайна, поверена на самата земя, с вярата да не се разчуе между хората.

Като че ли най-силно се налага връзката между камък и огън, тъй като много от камъните в ямите са горели силно. Огънят също е универсален елемент. Най-често се свързва с култа към Слънцето. Практиките с огън се запазват до късното средновековие у нас и оставят следи в много от християнските некрополи. Срещаме ги и описани в различни богословски съчинения, които изобличават двоеверците.

За да не повтаряме всички разсъждения, бихме искали да обобщим накратко. Обредът, предизвикал практиката да се копаят ями и после да се зариват с пръст, примесена с въглени, керамични фрагменти, железни предмети и животински кости, затиснати отгоре с много нахвърляни камъни, някои от които горяли, не е свързан с хтонични култове. В ямите не пален огън in situ, с изключение на Яма 5 от 1986 г. Всички обгорели предмети, въглени и камъни са носени от другаде, най-вероятно от домашни огнища или специално накладен огън в домашното пространство. Железните предмети също принадлежат на домашното пространство. Сред тях липсват оръжия, с изключение на Яма 2 от 1986 г. Те обичайно са обгорели, силно корозирали, често са само фрагменти. Костите са само от късове от обичайните животни, отглеждани от общността и служили за храна. Липсват кости от дивеч, както и от птици. Допускаме, че жертвеното животно е послужило за споделена обща трапеза между живите и силите, които и да са те, почетени с този обред. Липсват други предмети, освен една стъклена гривна в Яма 1/ Сондаж 4 от 2009 г. Анализът на пръстта, с която са засипвани ямите, също предполага по-скоро домашна смет, част от домашното пространство. В повечето случаи тази пръст се отличава от терена, в който са вкопани.

Без да можем засега да направим категоричен и напълно приемлив извод, предполагаме, че обредът е свързан с предпазване от зло, има апотропеичен характер. Той е свързан пряко с дома на живите, с някакъв етап от живота им или някаква предполагаема опасност.

Родопите са много благодатна почва за изследване на народната приспособимост към изменящата се околна среда – не природна, но социална, политическа, религиозна, административна. Прекрасно място за етноархеология. Удивителна картина на историческо развитие в затворена област (обр. 13).

Използвана литература

Цв. Дремсизова-Нелчинова. Тракийски могилен некропол край с. Вишеград, Кърджалийски окръг. – Археология 1, 1980, 18 - 27

Цв. Дремсизова-Нелчинова. Късноантичен некропол край гр. Кърджали. – Археология 1, 1988, 36 - 43

К. Меламед. Средновековни обредни ями от Седлари, Момчилградско. – Археология, кн. 2, 2013, 80 - 91

К. Меламед. Ямите край село Седларе, Кърджалийско. – Годишник на Департамент Археология – НБУ, II – III, 1996, София, 252 – 269

К. Меламед. Родопски обредни практики или свето място без време. – Български фолклор, кн. 1-2, 1995, 118 – 128

К. Меламед, Е. Евтимова. Късноантична и средновековна археология в нивите на Седлари, Момчилградско – 2015 г., под печат

Д. Овчаров. Нови данни за ранното присъствие на българите в Източна Македония. – Родопски сборник 5, 1983, 165 - 172

И. Щерева. Средновековни паметници от района на Момчилград. - Годишник на Департамент Археология – НБУ, II – III, 1996, София, 307 – 321

K. Melamed. Mittelalterliche Bestattungssitten in den Rhodopen. – In: Beträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 9, 1993, 32 - 39

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1 Костенурката - скала край с. Бенковски

Обр. 2 Нишите, врязани в главата на костенурката

Обр. 3 Змия, врязана в тялото на костенурката

Обр. 4 Каменните кръгове около гробовете в с. Боровица

Обр. 5 Скали с талк вдясно по пътя Кърджали – Момчилград

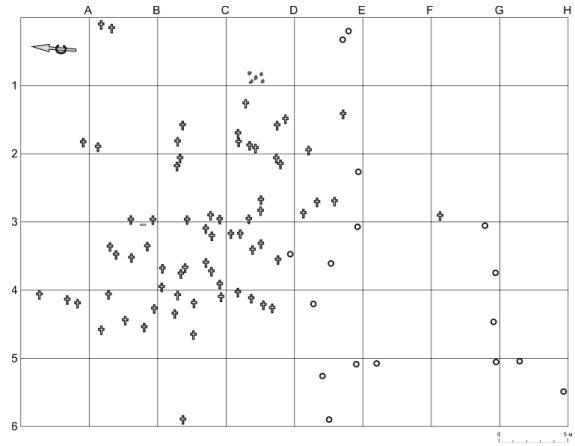
Обр. 6а, б Славянско гърне с талк в глината. Втора половина на VI в.

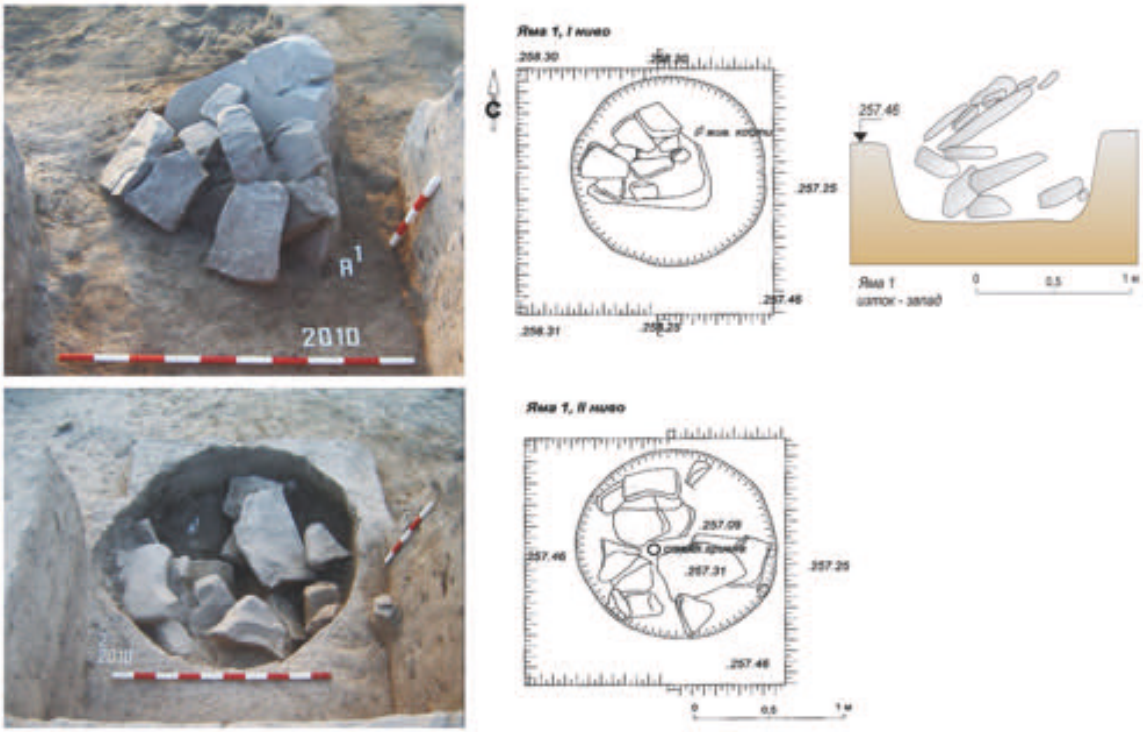
Обр. 7 Терасата покрай западния бряг на р. Върбица. Поглед от запад

Обр. 8 Пътят през прохода Маказа от вътрешността към Егея

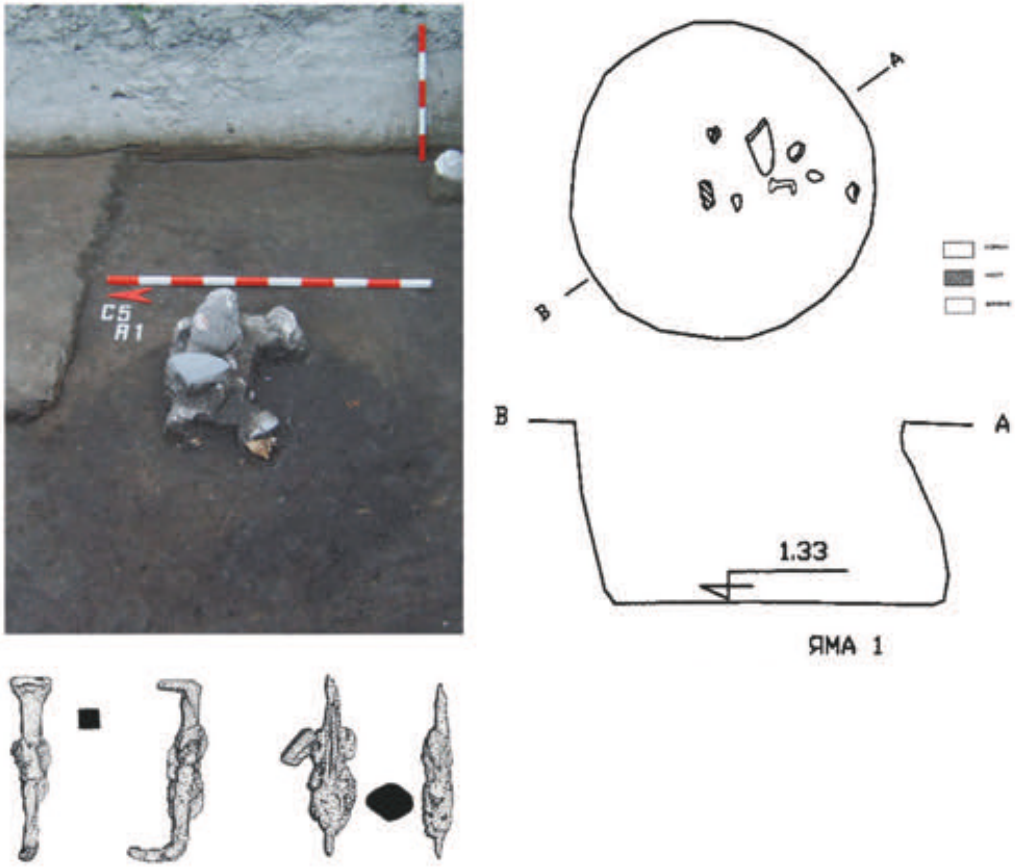
Обр. 9 План на средновековния некропол и ямите в него. Разкопки 1985 - 1986 г.

Обр. 10 Яма 1/ Сондаж 2009 – 2010 г.

Обр. 11 Яма 1/ Сондаж 9 – 2007 г.

Обр. 12 Яма 1/ Сондаж 5 – 2009 г.

Обр. 13 Корени

ДВОЙНИ СЪДОВЕ ОТ АДА ТЕПЕ. ОПИТ ЗА ХАРАКТЕРИСТИКА.

Велина Будакова
Национален археологически институт с музей, 1000 София, Съборна 2

DOUBLE VESSELS FROM ADA TEPE. AN ATTEMPT AT CHARACTERIZATION.

Velina Budakova
National Institute of Archaeology with Museum, 1000 Sofia, 2 Saborna Str.

Abstract

The excavation results at Ada tepe over the past few years have allowed detailed analysis of the technological and morphological characteristics of the rarely discovered double vessels. A common feature in all considered examples is the juncture of the two constituent vessels at the rim and in the zone of the maximum diameter. The available evidence on their distribution in LBA and EIA outlines a vast area that includes territories from Northern Greece to Southern Thrace. The large number of double vessels found at sites identified as settlements convincingly proves the vessels' relevance to food and their everyday use.

***Key words**: Double vessels, Eastern Rhodope, Late Bronze Age, Early Iron Age*

Натрупването на немалко количество керамичен материал от Ада тепе, проучван в периода 2009-2015г.[1] дава възможност да се направят наблюдения върху една рядко срещана категория – тази на двойните съдове.[2]

---

[1] А. Йокенхьофел, Х. Попов. Археологическо проучване на златодобивен рудник от късната бронзова и ранната желязна епоха Ада тепе, община Крумовград. – Археологически открития и разкопки през 2009г., София, 2010, 133-135; Х. Попов. Спасителни археологически разкопки на златодобивен рудник от късната бронзова и ранната желязна епоха Ада тепе, община Крумовград. – Археологически открития и разкопки през 2010г., София, 2011, 134-137; Х. Попов, К. Ников. Спасително археологическо проучване на златодобивен рудник от късната бронзова и ранната желязна епоха Ада тепе, община Крумовград. – Археологически открития и разкопки през 2011г., София, 2012, 135-137; Х. Попов, К. Ников. Спасително археологическо проучване на златодобивен рудник от късната бронзова и ранната желязна епоха Ада тепе, община Крумовград. – Археологически открития и разкопки през 2012г., София, 2013, 117-119; Х. Попов, К. Ников. Спасителни археологически проучвания на златодобивен рудник от късната бронзова епоха Ада тепе, община Крумовград. – Археологически открития и разкопки през 2013г., София, 2014, 118-121; Х. Попов, К. Ников. Спасителни археологически проучвания на златодобивен рудник от късната бронзова епоха Ада тепе, община Крумовград. – Археологически открития и разкопки през 2015г., под печат

[2] Изказвам своята благодарност към проучвателите на обекта - Христо Попов и Красимир Ников, за възможността да публикувам представения тук материал.

До момента са разпознати 65 фрагмента от двойни съдове,[3] открити в структури, вероятно жилища от двете селища, разположени на върха и североизточните склонове. Единични фрагменти се откриват и в отвалите от златодобивната дейност по източните и западните склонове на хълма (Карта 1).

Технология

За разглежданата категория съдове могат да бъдат ясно разграничени няколко технологични групи.

Към първата се отнасят примерите, в чиято глина присъстват кварцови примеси до 2 мм и фина бяла слюда в средна или висока концентрация. С тази група се свързва и наличието на по-големи кварцови примеси с размери до 4-5мм (т.1/1; т.2/2; т.3/2,3,5; т.4/2,4-5; т.5/2,4; т.6/1,3,5-7; т.7/1). При един от примерите е установено наличието на слюда с размери до 2-3 мм (т.5/4).

Най-често ломът е черен или сиво-черен с кафяви ивици към повърхностите. Макар и рядко, се среща изпичане, при което той е с равномерен черен, сиво-черен или тъмнокафяв цвят. Повърхностите на съдовете са загладени или излъскани на хоризонтални ивици. В някои случаи се среща комбинация между тях, например загладени външни повърхности и излъскани вътрешни (т.1/1; т.2/2; т.3/2; т.7/1,3) или излъскани външни повърхности и загладени вътрешни (т.5/4, т.6/6). Цветът им е сиво-черен или черен, като често се наблюдава и неравномерното оцветяване на повърхностите, при което те имат от светлокафяв/сиво-черен до тъмнокафяв/сиво-черен цвят. Могат да се отделят три примера, които в технологично отношение показват някои различия с дотук разгледаните. Те са свързани с различно третиране на повърхностите при двата съставни съда. (т.3/3,5; т.5/2; т.7/4).[4]

Като отличителна черта за двойните съдове може да се посочи употребата на жълта слюда в единични примери (т.1/1; т.6/3; т.7/1), както и примеси с неясен харакер (т.6/1,7; т.7/5). Независимо от посоченото различие, изпичането и обработката на повърхностите не се отличават от разгледаните досега.

С втората основна технологична група са свързани съдовете с кварцови примеси до 2мм и фина слюда в средна или висока концентрация

---

[3] Не се изключва възможността тяхното количество да се увеличи след цялостната обработка на керамичния материал от обекта.

[4] При първия пример (т.5/2; т.7/4) единият от съставните съдове има тъмнокафява, излъскана вътрешна повърхност. Вторият съд е със сиво-черна, загладена вътрешна повърхност. При другият пример (т.3/3) различията се наблюдават отново при вътрешните повърхности, които са съответно кафява и тъмнокафява, загладени. Третият пример (т.3/5) е със сиво-черна излъскана вътрешна повърхност на единия съставен съд и кафява, силно измита при другия. И трите примера имат сиво-черен лом с кафяви ивици.

(т.1/2; т.2/1,3; т.4/3; т.5/3,5; т.6/2,4,8; т.7/2,6). Като вариант в групата може да се разгледа един съд, при който във формовъчното тесто е установено наличието на следи от органика (т.1/2). Подобно на първата технологична група и тук е характерно равномерното оцветяване на лома в кафяво или сиво-черно и изпичане на кафяви или тъмнокафяви ивици със сиво-черно ядро. Повърхностите могат да бъдат загладени или излъскани, като често това е ставало на хоризонтални ивици. Не се изключват примерите, при които отново двете техники са комбинирани. Често съдовете имат идентично оцветяване на двете повърхности - от кафяво до сиво-черно. Самостоятелно трябва да се разгледа един от примерите, при който двата съставни съда имат различни технологични характеристики (т.5/5).[5]

Към третата група могат да се причислят двойните съдове, в чиято глина има кварцови примеси с различна големина – до 2мм в средна концентрация и 2-4мм в ниска концентрация. Отличителна черта тук е наличието на кварцови примеси с големи размери – над 5-6мм (т.1/3; т.3/4; т.4/1,6; т.5/1). При посочените примери има голямо количество фина бяла слюда, но сред тях може да се отдели един съд, при който са налице частици бяла слюда с размери до 3-5мм (т.4/6). И тук, както при предходните групи се установяват два възможни варианта в оцветяването на лома.[6] Всички примери имат загладени външни повърхности, като при някои на места има следи от излъскване. Вътрешните повърхности най-често са загладени, но не липсват примери, при които те са излъскани. В групата отново могат да се открият примери на комбиниране на двата вида обработка. Цветовете са предимно от кафяв до сиво-черен/черен.

Формуване на двойните съдове

Разглежданите примери притежават една обща черта в своята направа – свързването на двата съставни съда при устието и в зоната на максималния им диаметър. Известните примери позволяват да се обособят няколко начина за прикрепване на двата контейнера един към друг.

Първият обхваща примерите, при които свързването е ставало чрез висока дръжка с луновидно (т.1/2; т.3/2), кръгло (т.1/1; т.7/1) или правоъгълно (т.1/3) сечение, оформена като пръстен между двата съда. За осигуряване на по-голяма здравина, пространството между съдовете е допълнително запълнено с глина. По сходен начин е ставало прикрепването на двата съда при друг пример (т.3/1). Различията са свързани с дръжката, която вероятно е излизала направо от устието.

---

[5]Единият от контейнерите има сиво-черна излъскана външна и вътрешна повърхност и равномерен сиво-черен лом. Вторият контейнер е с излъскани сиво-черна външна и кафява вътрешна повърхност. Различия се наблюдават и в неговия лом, който е сиво-черен с кафяви ивици към повърхностите.

[6] Наблюдава се както изпичане на кафяви и тъмнокафяви ивици със сивочерно ядро, така и равномерно оцветяване в сиво-черно или черно.

Друг начин за свързване на двата съставни съда е чрез използване на широка хоризонтална част в зоната на максималния диаметър (т.2/1-3; т.4/1-6; т.5/1-3), върху която понякога се среща пластична (т.2/3; т.5/1-2; т.7/4) или врязана (т.5/3; т.7/6) украса.

Редки са примерите, при които връзката между двата съда е осъществена чрез тясна хоризонтална свързваща част с кръгло или капковидно сечение (т.3/3,5) или тя е дъговидно извита с кръгло сечение (т.3/4).

Като следващ вариант може да се посочи прилепването на двата контейнера непосредствено един за друг, без свързваща част. За подсилване на връзката, допирните части на съдовете са обмазвани с глина (т.5/4-5).

Допълнителна връзка между двата съда е осъществявана и при устието с помощта на хоризонтална свързваща част, чиито крайща често завършват с релефна изпъкналост. Напречно върху нея е разположена пръстеновидна дръжка с правоъгълно или кръгло сечение (т.6/4,6-7) или тунелеста дръжка (т.6/5,8). От представените примери става ясно, че те са захващани с щифт (т.6/1-2; т.7/5) или директно поставяни върху хоризонталната част (т.6/3). При един от посочените съдове връзката между устията е осъществявана посредством висока ветрилообразна дръжка (т.2/3).

Форма и разпространение

От Ада тепе не са открити изцяло запазени примери на двойни съдове. Поради тази причина, както и заради наблюдаваното разнообразие в оформянето на отделните съдове, които споделят общи морфологични белези с други керамични категории от разглеждания обект, е трудно да бъдат разпознати всички възможни екземпляри.

Така например част от известните примери намират сходства с категорията на чашите от късната бронзова епоха (КБЕ) и ранножелязната епоха (РЖЕ) открити на Ада тепе.[7] Основната разлика с тях обаче може да се види в по-слабо или по-ясно изразеният S-овиден профил на съставните съдове, което позволява разграничението на няколко варианта.

Двойни съдове (чаши) със слабо изразен S-овиден профил и заоблено тяло на контейнерите (Табло 1/1-3)

---

[7] H. Popov, K. Nikov, A. Jockenhövel. Ada tepe (Krumovgrad, Bulgarien) – ein neu entdecktes spätbronzezeitliches Goldbergwerk im balkanisch-ägäischen Kommunikationsnetz. In:von Bülow, G. (ed.) Kontaktzone Balkan. Beitr ge des internationalen Kolloquiums “Die Donau-Balkan-Region als Kontaktzone zwischen Ost-West und Nord-Süd” vom 16.-18. Mai 2012 in Frankfurt a. M., Kolloquien zur Vor- und Frügeschichte Band 20, Bonn, 2015, 45-62, Abb.17/3-5; Abb.18/1-3

Въпреки липсата на изцяло запазен пример, наличните данни позволяват сравнително точно реконструиране на формата. Съдовете имат равно изтеглено, слабо завито навън устие. Преходът между отделните части на тялото е плавен. Диаметрите на включените тук съдове имат близки стойности (19-20 см). Всички примери са без украса.

Разгледаните двойни съдове произхождат от селището, разположено на Североизточните склонове (Карта 1), където са проучени структури единствено от КБЕ.[8] Сходна е ситуацията на откриване на подобен съд от обекта при Куш кая (Източни Родопи). Керамичният материал от проученото жилище е отнесен от проучвателя към най-късните фази на КБЕ, обхващащи времето XIII-XI век пр. хр.[9]

Двойни съдове (чаши) с ясно изразен S-овиден профил на контейнерите (Табло 2/1-3)

Като втори вариант безспорно се открояват чашите със силно изразен S-овиден профил и ясно подчертан преход между отделните части на съда. (т.2/1; т.7/2). Устието е равно изтеглено, слабо извито навън. Диаметрите на съставните съдове са с близки стойности (18,5-19см). Дръжката е пръстеновидна, прикрепена върху хоризонтално оформената част с релефни краища, свързваща устията на двата съда. Няма данни за дъното.

В същата група може да се разгледа и следващият пример (т.2/2; т.7/3). Интересното тук е, че запазените части от профилите на двата съставни съда са различни. Възможно е да става дума за съчетаването в едни двоен съд на контейнери с различен профил, но не трябва да се изключва възможността посочените различия да са резултат от деформирането на двата съда при тяхното съединяване.

Белезите на друг двоен съд от разглежданата група позволяват неговото разграничение от описаните по-горе най-вероятно в хронологически аспект (т.2/3). Двата съставни съда са свързани посредством широка хоризонтална част в зоната на максималния диаметър, украсена с релефни пъпки. Връзката при устието е осъществена чрез ветрилообразна дръжка, излизаща над неговото ниво. Тя позволява датирането на двойния съд в РЖЕ. Посоченият пример намира най-точни паралели при три чаши от Ада тепе, чийто дръжки имат скъсена ветрилообразна и обща цилиндрична част.[10] Липсата на паралели извън

---

[8] Х. Попов, К. Ников. Спасително археологическо проучване на Ада тепе, община Крумовград (VIII.2010 – XI. 2012 г.). Цели, методи на работа, резултати и перспективи. Материали за професионално обсъждане. Крумовград, Кърджали, 4-6 ноември 2012, 57.

[9] Х. Попов. Куш кая. Характеристика на обитаването през късната бронзова и ранната желязна епоха. – Археология 1-2, 2009, 21 – 39, обр. 10

[10] Г. Нехризов. Класификационна схема на трапезната керамика от ранната желязна епоха в Източните Родопи. – В: PHOSPHORION. Studia in honorem Mariae Čičikova, София, 2008, 114-131, табл.4/2

разглеждания обект определя посочените двойни съдове като негова специфична черта.

Съдове, който най-общо могат да бъдат определени като двойни чаши и имат сходства с тези от Ада тепе, се откриват главно в обекти от Източните Родопи, датирани в КБЕ[11] и РЖЕ[12]. Разпространението им на изток, в централните части на Горнотракийската низина е засвидетелствано с едничини примери.[13]

Двойни съдове (паници) (табло 3/1-5)

Морфологичните белези на съставните контейнери на няколко двойни съда (два) позволяват те да бъдат определени като паници. Първият пример (т.3/1) представя конична паница с изтънено, слабо завито навън устие. Запазен е част само от единия съставен съд, който има диаметър 20 см. Дъното е равно, леко удебелено. Вторият пример (т.3/2) има заоблени завити навътре устия и съответно диаметри 15 см. Украсата на този съд позволява отнасянето му в КБЕ.[14]

Сравнително слабо застъпената в Източните Родопи категория на двойните паници намира паралели в два двойни съда от Западните Родопи, датирани в КБЕ.[15] Със сходна дата са и примерите от вътрешността на Тракия.[16]

Най-многобройни обаче са те сред керамиката от района на Северна Гърция,[17] датирани отново в КБЕ. Характерно за всички посочени

---

11 Вероятно към разглежданата група може да се включи и съдът от Старцево - Х. Вълчанова. Раннотракийско поселение край село Старцево, Смолянски окръг. ИМЮБ, XII, 1986, 43-55 , фиг. 4)

12 Чаши с S-овиден профил произхождат от обектите при Ада тепе, Кърджали, кв. Резбарци и с. Синигер - Г. Нехризов. Класификационна схема .... Цит. съч., табл. 4

13 Раднево - С. Саватинов. Сондажни археологически проучвания в местността Старото селище край град Раднево. - В: Марица - Изток. Археологически проучвания. т.III, София, 1995, 147-170, обр. 2/б

14 Върху хоризонталната част, свързваща устията на двата съда е нанесена украса с фурхенщих.

15 с. Триград - Х. Вълчанова. Къснобронзово погребение от Средните Родопи. ИМЮБ, Х., 1984, 43-55, фиг. 10

16 Разкопаница - P. Detev. Le tell Razkopanica. ИАИ, XXXVI, 1981, 141-188, фиг. 54/5,6; Рогозиново - Т. Стоянов, К. Ников. Спасителни сондажни проучвания на обекти от ранножелязната епоха в землището на с. Рогозиново, Харманлийско. ГСУИФ – Археология, 2, 1995, 7-92, обр. 39.3

17 Stathmos Aggista - Ch. Koukouli-chrysantaki. Late Bronze Age in Eastern Macedonia. Thracia Prehistorica (Suppl. Pulpudeva, 3). S., 1982, 231-258, pl.15;16**;** Faia Petra - M. Valla. A Late Bronze Age Cemetery in Faia Petra, East of the Middle Strymon Valley. In: H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov (eds.) The Struma/Strymon river valley in Prehistory. Proceeding of the International Symposium Strymon Praehistoricus. Sofia, 2007, 359-372**,** fig. 14; Assiros - K. Wardle. Mycenaean Trade and Influence in Northern Greece. In: C. Zerner, P. Zerner, J. Winder (eds.) Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the International

паралели е свързването на двата съставни съда с тясна хоризонтална част. Това може да се приеме като допълнителен аргумент и фрагментите от Ада тепе посочени на табло 3/3-5 да се свържат със същата категория.

Неопределими фрагменти от двойни съдове

В отделна група са разгледани фрагментите от двойни съдове, при които е запазено единствено мястото на свързване на двата съставни съда и липсват сигурни данни за определяне на тяхната форма. Включените примери представят различни варианти на свързваща част в зоната на максималния диаметър (т.4/1-6; т.5/1-5), при устията, както и на дръжката (т.6/1-8). Сходни морфологични характеристики се откриват сред фрагментите от двойни съдове от Kastanas,[18] Копривлен,[19] Цръчна,[20] Кърджали, Стоманци (Зли връх),[21] Харманли,[22] Свиленград[23] и Пловдив.[24]

Данните за разпространението на двойните съдове през КБЕ очертават обширен район, в който влизат Северна Гърция, южните части на Родопите, водосборния басейн на река Марица и долното течение на р. Сазлийка. През РЖЕ традицията да се използват подобни съдове се запазва на сравнително малка територия, включваща Източни Родопи и долното течение на р. Марица. Наличната до момента информация позволява Ада тепе да бъде откроен с големия брой на примерите, като не се изключва възможността, това да е резултат и от различното ниво на проучвания.

Предназначение на двойните съдове

Слабо застъпен в литературата е въпросът за предназначението на двойните съдове. Те често са определяни като съдове тип „солница“ въз

Conference (Amsterdam 1993), 117-141, fig. 2/6; Kastanas - A. Hochstetter. Kastanas. Die handgemachte Keramik. (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Bd. 3, Berlin, 1984, Taf. 30/3, 44/1

[18] A. Hochstetter. Kastanas. Die .... Цит. съч., Tafel 4/1, 23/ 6, 163/ 2, 82/ 8, 197/ 4

[19] С. Александров. Селище от късната бронзовата епоха край с. Копривлен. В: Копривлен, т. I, София 2002, 61-82, фиг. 25/8, 10.

[20] М. Домарадски. Раннотракийска керамика от култов обект в м. Скалето при с. Цръчна, Благоевградски окръг. Археология, XXVIII, 2, 1986, 10-24, обр. 9/ г-е.

[21] G. Nekhrizov. Late Bronze Age Pottery in the Eastern Rhodopes. in: D. Bailey – I. Panayotov (ed.), Prehistoric Bulgaria, Monographs in World Archaeology 22, 1995, 309-325, Figure 3/25,26.

[22]При разкопки на обект в м. Шиханов бряг, Харманли е открит фрагмент от характерните за двойните съдове дръжка, украсена с псевдошнур и щамповани кръгчета. Изказвам благодарност към проучвателите на обекта Татяна Кънчева-Русева, Красимир Велков, Веселин Игнатов, Константин Господинов за предоставената ми информация.

[23] Г. Нехризов. Ямно светилище от желязната епоха и селище от ранната бронзова епоха при Свиленград.- В: Спасителни археологически проучвания по трасето на жп линията Пловдив – Свиленград през 2004г. Велико Търново, 2006, 405-507.

[24] П. Детев. Колективна находка от глинени съдове в Пловдив. - Археология VI, 4, 66-70.

основа на сходства със съвременни примери, но се изключва тяхната употреба като такива.[25] Старателно обработените и полирани повърхности при двойните съдове от Kastanas. дават основание на Hochsteter да ги причисли към съдовете с по-специално предназначение.[26]

Двойните съдове от района на Родопите, Тракия и Северна Гърция са откривани в обекти с различен характер. Те са използвани в погребалните практики през КБЕ – натрошавани и разхвърляни между камъните от гробното съоръжение[27] или са поставяни като гробни дарове.[28]

Тази практика е широко застъпена в края на КБЕ и началото на РЖЕ и в некрополи в Северна България[29] и Румъния.[30] На запад употребата на двойни съдове като гробни дарове се среща в могилни некрополи от Албания.[31] Единични са примерите ,при които двойните съдове са използвани като урни.[32]

Предположено е и използването им при практикуването на обредни действия.[33]

---

[25] Х. Вълчанова. Къснобронзово погребение... Цит. съч.,с.48; Х. Вълчанова. Раннотракийско поселение... Цит. съч.,с. 71; С. Саватинов. Сондажни археологически... Цит. съч.,с. 149; Т. Стоянов, К. Ников. Спасителни сондажни... Цит. съч.,с. 35.

[26] A. Hochstetter. Kastanas. Die .... Цит. съч.,p. 175.

[27] с. Триград - Х. Вълчанова. Къснобронзово погребение... Цит. съч.,с. 44.

[28] Раднево - С. Саватинов. Сондажни археологически... Цит. съч.,, 148-149; Faia Petra - M. Valla. A Late Bronze... Цит. съч., Fig. 7, 8.

[29] Орсоя - Т. Филипов. Некропол от късната бронзова епоха при с. Орсоя, Ломско, София 1976., обр. 13, XIV/б, XXIV/в, XXVIII/б, XLV/б, L/в, LXVII/б, LXXII/в); Балей - S. Alexandrov, G. Ivanov, T. Hristova, N. Kazashki. The necropolis of the prehistoric Baley settlement (preliminary note on the results from the 2013 investigations). - Bulgarien e-Journal of Archaeology, vol. 3, 2013, 315-324, fig. 4/6; Т. Христова, Г. Иванов, Ф. Филипова. Балей-некрополът. Археологически проучвания през 2010г. - Археологически открития и разкопки през 2010г. София, 2011, 132-134; Т. Христова, Г. Иванов, Н. Казашки. Некрополът на Балей. – Археологически открития и разкопки през 2013г., София, 2014, 109-111; Т. Христова, Г. Иванов, Н. Казашки. Редовни Ареологически разкопки на некропола на Балей. - Археологически открития и разкопки през 2014г. София, 2015, 120-122.

[30] Bistreţ - M. Guma. The end of the Bronze Age and the beginning of the Iron Age in south-western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. Thraco-Dacica XVI.1-2, 99-137, pl. XI/13; Cârna – Пак там, pl. XII/7.

[31] Luaras - M. Korkuti, K. Petruso. Archaeology in Albania. In: American Journal of Archaeology, Vol 97, No. 4 (Oct., 1993), 1993, 703-743, fig. 15; Vajzë-Vlorë - F. Prendi. Die bronzezeit und der begin der eisenzeit in albanien. In: B. Hänsel (ed.) Südosteuropa zwischen 1600-1000 v. Chr. Berlin 1982 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Bd. 1), 229 – 233, abb. 13/ 14.

[32] Орсоя - Т. Филипов. Некропол от късната... Цит. съч., Табло XVIII.

[33] Цръчна, Кочан, Бабяк - М. Домарадски, Р. Георгиева. Обща характеристика на керамиката. В: Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места, (Разкопки и проучвания XXVI), София, 1999, табло VI/10, X/4-6; Свиленград - Г. Нехризов. Ямно светилище... Цит. съч., 425.

Големият брой фрагменти от двойни съдове открити в двете селища на Ада тепе и в други обекти, определени като такива[34] показва, че те са част от всекидневния живот на обитателите им. Загладените и често излъсканите вътрешни повърхности предполагат използването им в ежедневието като кухненска или трапезна посуда за приготвяне и/или съхраняване на храна или течности. Високата пръстеновидна дръжка при някои от примерите дава възможност те да бъдат пренасяни с ръка, но значителните диаметри на устията предполага, че това не е ставало на особено големи разстояния. При част от двойните съдове ниската дръжка и малкия отвор не са подходящи за захващане с ръка. За тях може да се предположи използването на въже или кожа за привързване към животно, подобно на носенето на дисаги.

Сходно предназначение вероятно са имали и двойните съдове, откривани в селищните обекти в други райони - Деветашката пещера[35], Балей[36] и от района на Велина Морава[37].

Връзката на разглежданата група с храната и всекидневната им употреба се потвърждава и чрез привличането на етнографски паралели. Сред репертоара от керамични форми в с. Бусинци се откриват двойни съдове, наричани още ръкатки или двоянки.[38] Керамика с подобна форма се открива и сред керамичните центрове в Сърбия – Лабуково (Свърлиг) и Сурдулица.[39] Тези съдове са използвани за пренасяне на мляко[40] или различни храни при работа по полето.[41]

---

[34] Със селищен характер са обектите Старцево, Копривлен, Разкопаница, Харманли, Куш кая, Kastanas, Assiros, Stathmos Aggista.

[35] В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера, София 1960, с. 147 , обр. 107

[36] G. Georgiev. Erforschung der Bronzezeit in Nordwest Bulgarien. In: B. Hänsel (ed.) Südosteuropa zwischen 1600-1000 v. Chr. Berlin 1982 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Bd. 1), 187-202, abb. 4/1

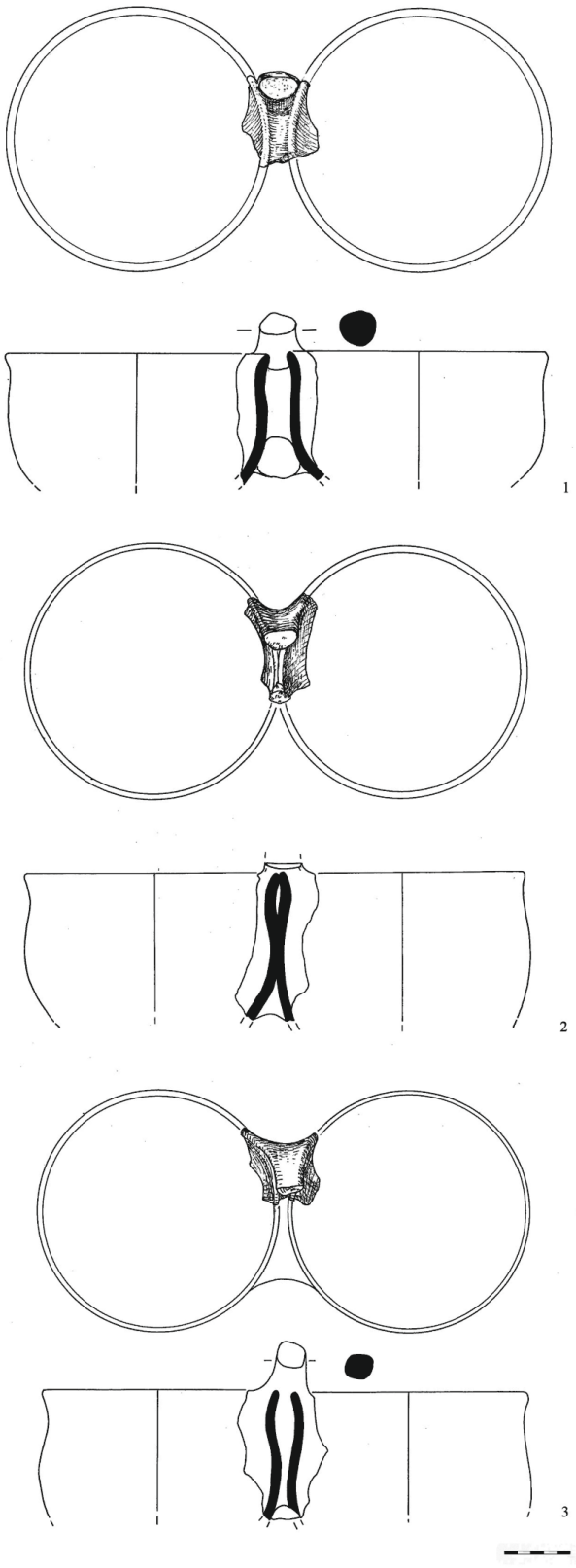
[37] Vecina mala, Majur - M. Stojić. Gvozdeno doba u basenu Velike Morava. Beograd – Svetozarevo 1986, t. 4/7; Milićevska reka, Donje Ŝtiplje – Пак там, t. 4/8

[38] Ц. Живков. Дивната Бусинска керамика. Един феномен на българската етнокултура. София, 2006, 64; Д. Станков. Народното грънчарство в с. Бусинци. Комплексни научни експедиции в Западна България. Трънско-Брезнишко-Кюстендилско през 1957 и 1958 година. Доклади и материали. София, 1961, 355-383, обр. 19.

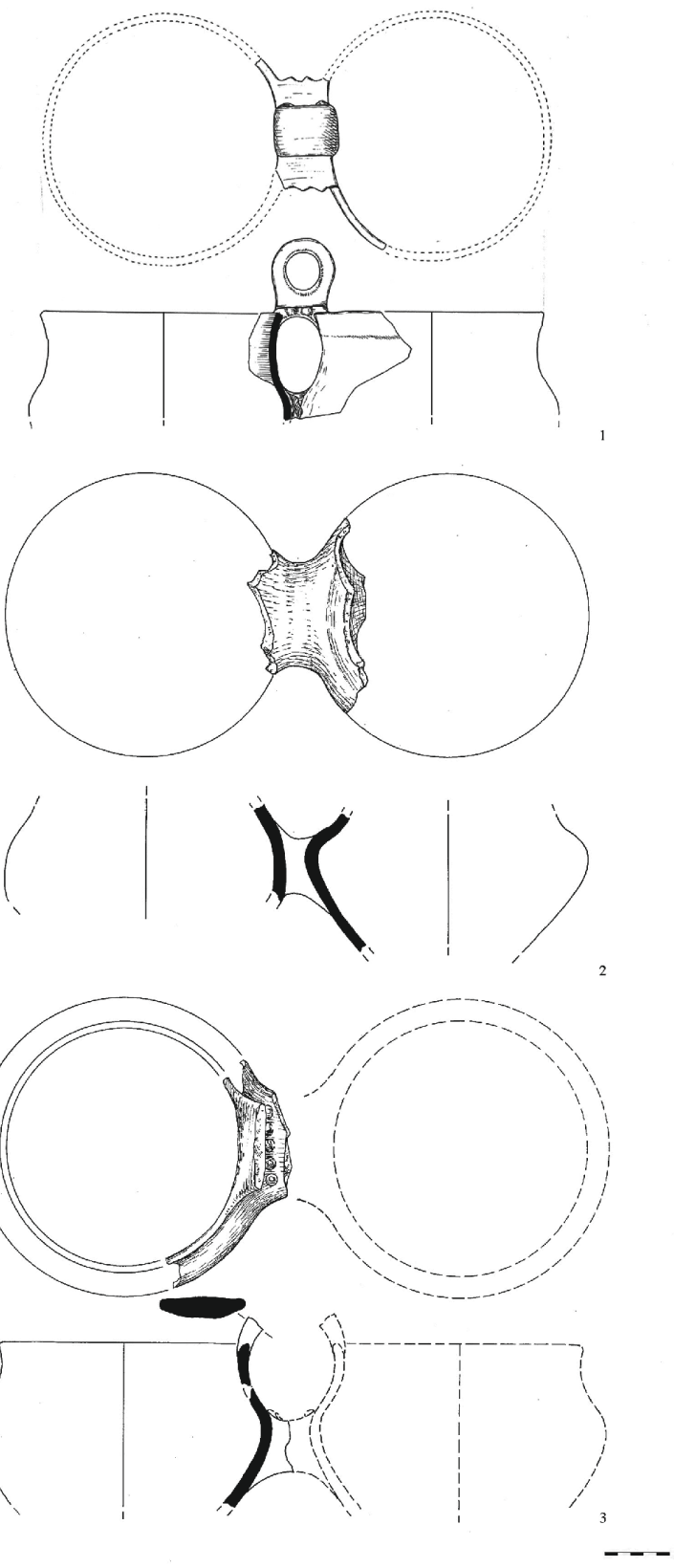
[39] П. Томић. Грнчарство у Србили. Боеград, 1983, сн. 574, 1454.

[40] Д. Станков. Народното грънчарство... Цит. съч., 362-363)

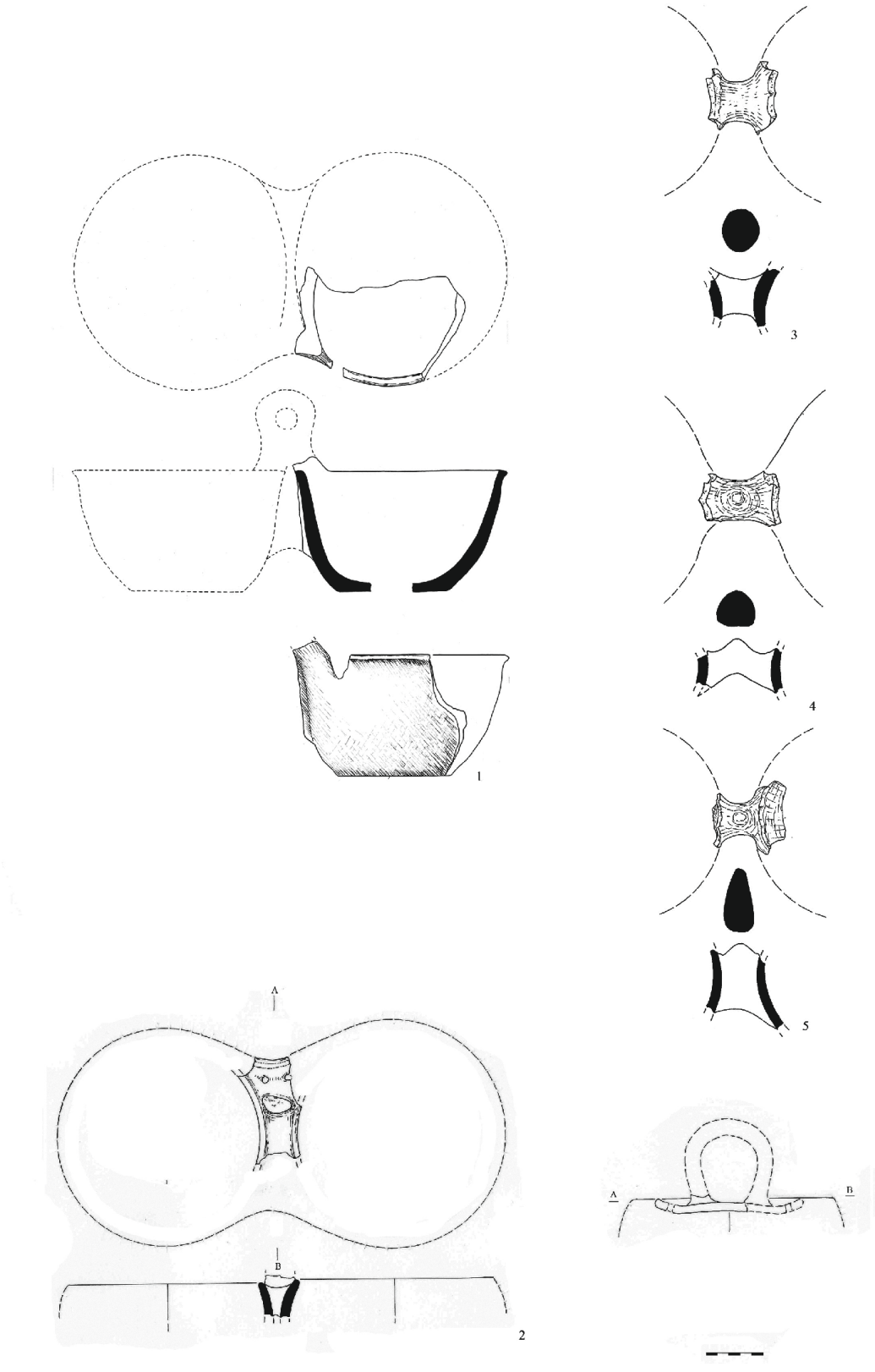
[41] П. Томић. Грнчарство... Цит. съч., 113, 173.

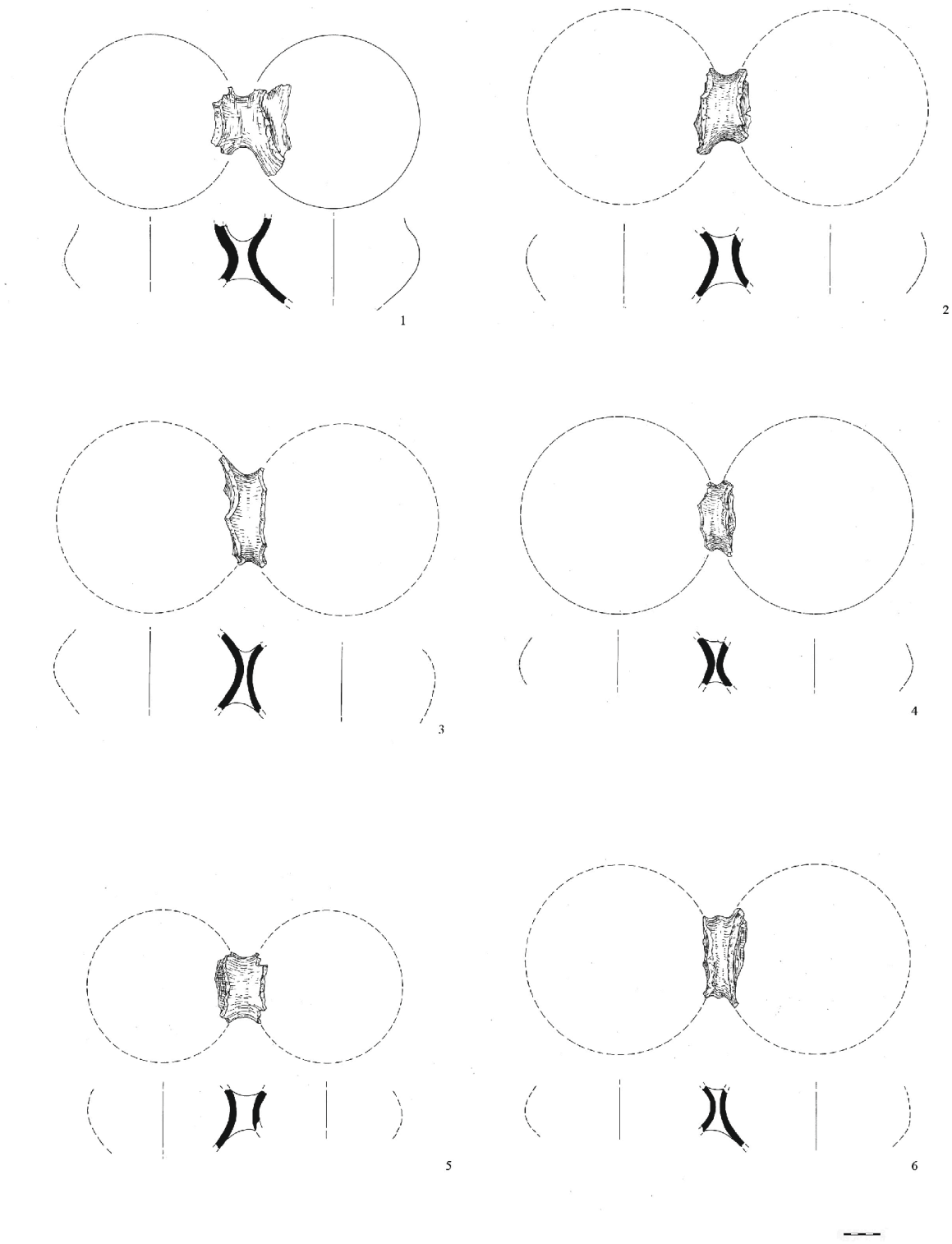
Табло 1. Двойни съдове (чаши) със слабо изразен S-овиден профил и заоблено тяло на контейнерите

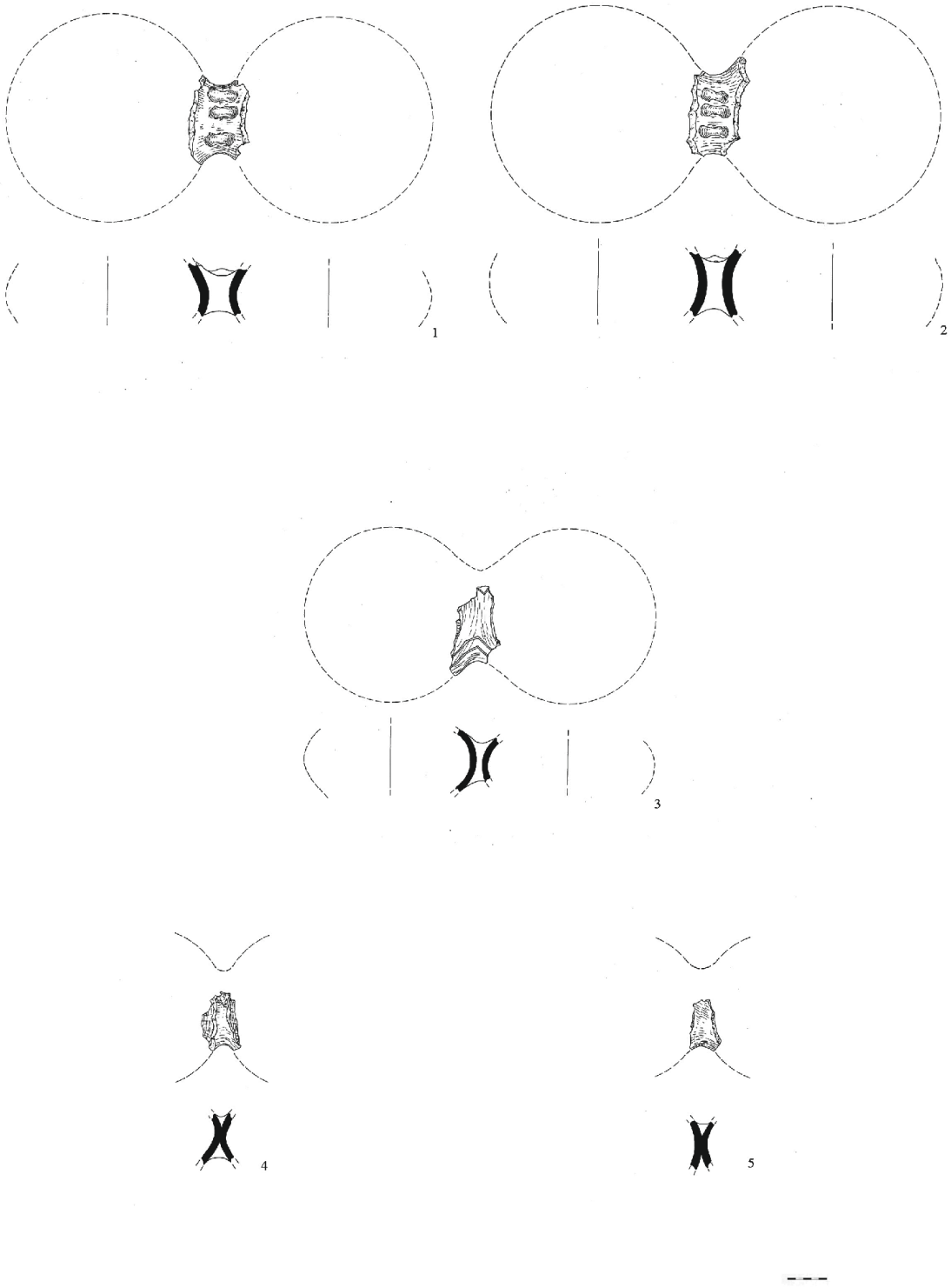
Табло 2. Двойни съдове (чаши) с ясно изразен S-овиден профил на контейнерите

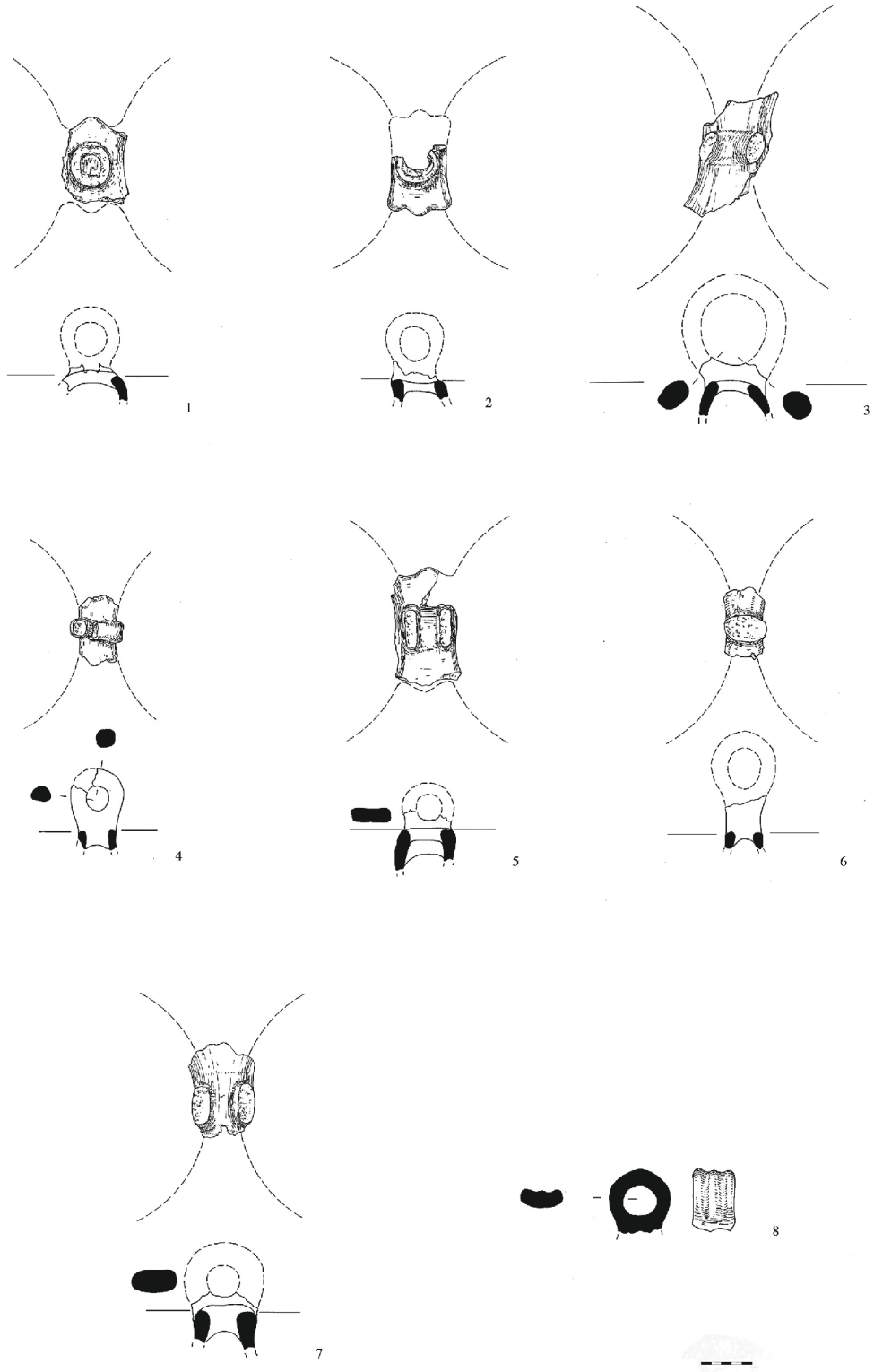
Табло 3. Двойни съдове (паници)

Табло 4. Неопределими фрагменти от двойни съдове – хоризонтални свързващи част в зоната на максималния диаметър

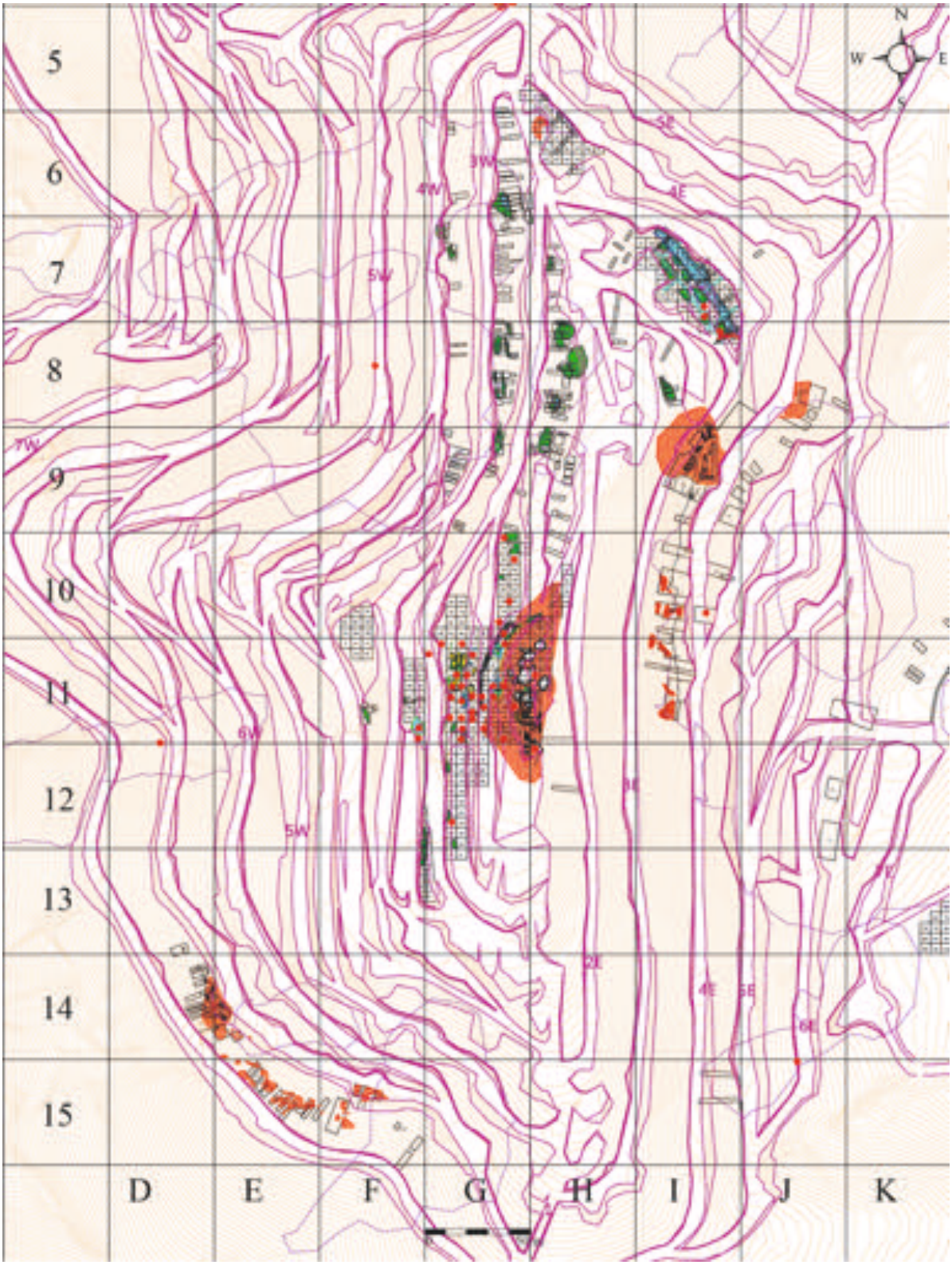
Табло 5. Неопределими фрагменти от двойни съдове - хоризонтални свързващи част в зоната на максималния диаметър

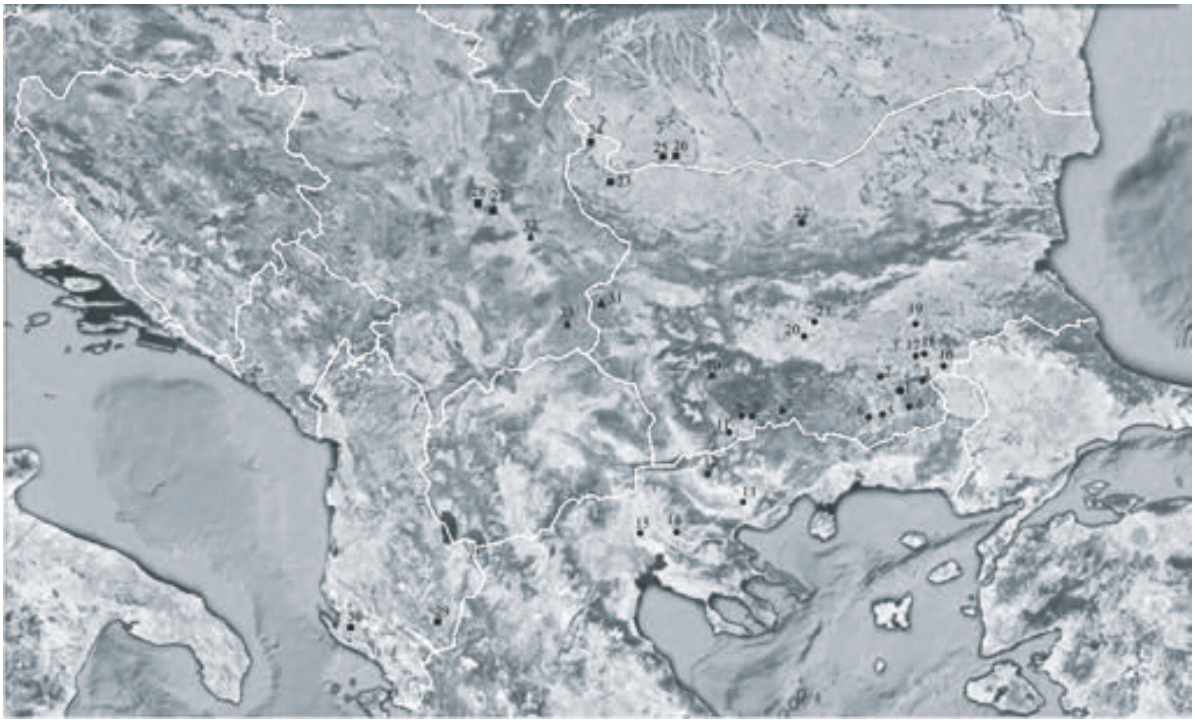
Табло 6. Неопределими фрагменти от двойни съдове – хоризонтални свързващи части при устията и дръжки

Табло 7. Двойни съдове

Карта 1. Разпространение на двойните съдове от Ада тепе по структури

Карта 2.

● Разпространение на двойните съдове: 1. Ада тепе, 2. Кърджали, кв. Резбарци, 3. Куш кая, 4. с. Синигер, 5 .с. Стоманци (Зли връх), 6 .с. Старцево, 7. с. Триград, 8. с. Цръчна, 9. Кочан, 10. Бабяк, 11. Копривлен, 12. Faia Petra, 13. Stathmos Aggista, 14. Assiros, 15. Kastanas, 16. Свиленград, 17. Харманли, 18. Рогозиново, 19. Раднево, 20. Пловдив, 21. Разкопаница

■ Двойни съдове от други райони: 22. Деветашка пещера, 23. Орсоя, 24. Балей, 25. Bistret, 26. Cârna, 27. Vecina mala, Majur, 28. Milićevska reka, Donje Štiplje, 29. Luaras, 30. Vajzë-Vlorë

▲ Етнографски паралели: 31. Бусинци, 32. Лабуково, 33. Сурдулица

Скалните гробни съоръжения в Източните Родопи

Наричат ги „Дженевиз пенджери”/Генуезки прозорци/ или „Кован кая”/Пчелен камък/.Названията съществуват от векове.С тях местното население в Кърджалийско обозначава паметниците на уникалната мегалитна/от гръцкото мега-голям и литос-камък/ култура на древните траки населявали тези земи от XIII в.пр.Хр.до IVв.сл.Хр.Названията се отнасят за светилища на местните племена свързани с представата за безсмъртието на душата.В продължение на седемнадесет века тукашните тракийски племена са изсичали своите свети места и гробни съоръжения в скалите.Вярвали са,че камъкът е символ на вечността.И тъй като са искали да овековечат своята религия са вплели в култа към камъка и култа към мъртвите.В скалите на Източните Родопи древните траки са оставили около 1500 скални ниши,43 скални гробници и около 30 скални гроба датирани от XIII в.пр.Хр.до IV в.сл.Хр..Те са в близост до тракийски светилища ,изсечени в скалите като Перперикон,Татул,Асарите при Долна Чобанка,Сеноклас,Ангел Войвода.Често тези мегалитни съоръжения оформят цели скални комплекси като при Ангел войвода.В околностите на с.Дъждовница има цяла Долина на мъртвите/1/.

Опитите да се обяснят странните гробни съоръжения са породили и названията „Дженевиз пенджери” и „Кован кая”.В едното е вложено повече мистика и история,а в другото прагматизъм.Те се отнасят за скалните ниши ,изсечени в отвесни скали по поречието на Арда и Върбица.Голяма част от тях са със сложна конструкция и са били предназначени за поставянето на глинени урни с костите на починалите тракийски благородници.Това се потвърждава и от ниши,със жлебове за затварящи плочи,както и от такива с вдълбани легла за дъната на урните.При траките езичници един от основните погребални обряди е бил трупоизгарянето.Поклонници на слънцето,те вярвали,че само огънят може да обезсмърти техните знатни мъже./2/Традицията върви от мита за тракийския певец Орфей,чиито тлени останки били положени в урна,поставена върху колона.Всяка сутрин урната била огрявана от слънцето при неговия изгрев.Скалите с ниши били обект на култ.Пред тях в специални скални жертвеници се преливали вино,мед,благовония за душите на умрелите.Правели се и жертвоприношения.Коленето на курбани е древна традиция,разпространена в Източното Средиземноморие.Големите скали с изсечени ниши и поставени в тях урни се намирали по протежение на пътищата, пресичащи планината.Идеята е била,не само местните,но и тези,които минавали през Източните Родопи да отдават почит на мъртвите.Едни от най известните днес светилища са Орлови скали при Ардино и Кован кая при Долно Черковище./3/

Наред с тези ниши, които са побирали глинени урни ,е имало и такива които са били символични. Те са малки,плитки.Намират се обикновено в

масиви с останалите,до скални тронове и пещери.Вероятно са символични гробни съоръжения,принадлежали на загинали надалеч тракийски воини и военачалници./4/

В близост до скални светилища с ниши се намират и комплекси от скални гробове.Най големите са при селата Широко поле и Ковил.Тези при Ковил са ранни-от VI-IV в.пр.Хр.,а тези при Широко поле са били изсичани до приемане на християнството през IV в.сл.Хр. Това се доказа от изсечени кръстове. В скалните гробове, повечето от които имат формата на ковчези, покойниците са погребани ,не чрез трупоизгаряне, а чрез трупополагане. Има и гробове, в които са полагани семейни двойки./5/

Обект на култ са били и скалните гробници.Смята се,че те са принадлежали на местни тракийски владетели.Срещат се преди всичко в Момчилградско,Кирковско и Крумовградско.Те са с различни форми.Тези в Крумовградско имат формата на друг вид мегалитни паметници-долмените.Долмените са създадени от каменни плочи,докато гробниците са изсечени в скалите. Има и такива,които са фурнообразни.В някои от тях има ниши, в други издълбани гробове,в трети легла за покойниците.Те са един вид изкуствени пещери. Траките са тачели тези съоръжения,както и естествените пещери. Смятали са,че те са връзка с подземния свят на мъртвите.Датировката на гробниците според открит в тях археологически материал варира от IX-до VII в.Това показаха и последните проучвания при Пчелари, Хасковско на д-р Георги Нехризов.При проучванията на гробното съоръжение на вр.Асара до рудник „Пчелояд” бе открит и материал от края на бронзовата епоха.Както при нишите и при гробниците са установени скални жертвеници, в които се принасяли жертви за упокой на душите на покойниците./5/

Траките не са криели своите паметници на мъртвите.Напротив искали са те да бъдат видими за поклониците./6/ Разграбването им започнало още през римската епоха в началото на новата ера и продължило при християнизирането на тези земи. Затова днес находки се намират само при археологически разкопки и те са много оганичени по брой.

Много от тези паметници в годините на османското владичество са били обвеяни с предания. Така например с легендарния Поп Мартин и неговото имане е свързана гробницата при село Странджево.

Скалните гробни паметници са в пряка връзка със скалните светилища.Те принадлежат към една и съща култура.Скалните светилища са били духовните средища на траките.В чертите им са намирани както гробове,така и каменни преси за вино-шарапани,така и щерни/басейни/за вода.Проучванията им са интензивни.Правят се разкопки на Перперикон,приключиха на Татул.Предстоят археологически проучвания на Асара при Долно Черковище./7/

Мегалитната култура принадлежи на траките рудари,идентифицирани от някои изследователи с племето на бесите.Те са

добивали злато и сребро от многобройните местни находища.От тяхно време са рудниците за добив на благородни метали при селата Сремци и Пчелояд.С тези метали траките търгували със гръцките колонии по Беломорското крайбрежие.За владетелите били осигурявани стоки на лукса.Внасяно било и голямо количество бронзови монети,които способствали за развитие на местната търговия./8/.

Именно с рудодобива и предопределените от него миграции,трябва да свързваме появата на мегалитната култура в Източните Родопи.Трябва даподчертаем,че освен изсечени в скалите съоръжения,тук има изградени с каменни плочи съоръжения-долмени и цисти.Имахме възможност да проучим некропол от долмени при село Черничево,Крумовградско.Според керамичния материал те могат да се отнесат към VIII-V в.пр.Хр.В един от долмените иманяри откриха очилата бронзова фибула,която може да се датира около IX в.пр. Хр./9/

Прототипите на нашите мегалитни съоръжения откриваме в Причерноморието.Това са т.нар.лъжепортални долмени.Те са всечени в скалите и доизградени с каменни плочи.Датировката им е във второто хилядолетие пр. Хр./10/.Скални гробници са регистрирани в Кавказ на територията на Грузия/11/.

Древните пътища свързани с металургията на бронза,довеждаща в Източните Родопи номади,дирещи важни съставки като антимон и арсен са вероятната причина за появата на мегалитите и по нашите земи.Доказателство за това са откритите скални гробни съоръжения в Североизточна България/Яйлата/,Източна Стара планина и Странджа/12/ по един от т.нар.керванни пътища в Източна Европа/13/.Вървейки на юг номадите са пренесли мегалитната култура и във Фригия.Тук изобилстват скалните гробници със сложна конструкция,които ни карат да мислим ,че те са заимствани от Тракия.Близостта на тракийските племена с фригите е една податка за това./14/

Номадите,а по-късно и тези уседнали в Източните Родопи владеел добре бронзовата металургият показват стопилки,които се откриха край Ковил и Ада тепе,Крумовградско.В последствие те насочват усилията си в добиване на сребро и злато,усядайки трайно в Източните Родопи през ранната желязна епоха.

Георги Кулов

Ползвана литература:

1.Кулов Г.,Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи.Сб.Rodopica,Смолян,2002,кн.1-2,с.99-122 и посочената библиографска справка

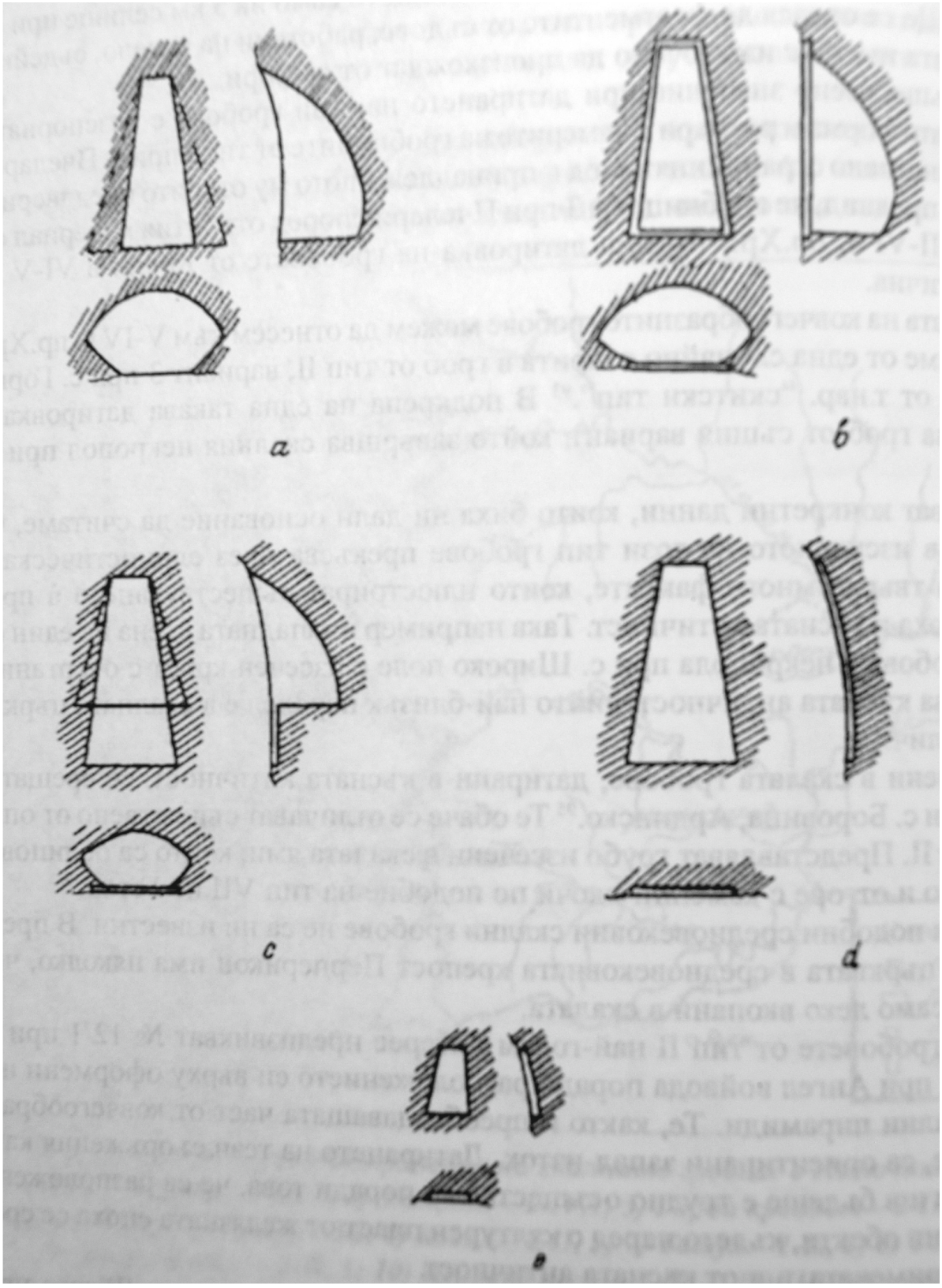
2.Колев Б.,Скални гробници край с.Д.Черковище,Хасковско.,Вести на народния музей в Хасково,Хасково,т.1965 г.,т.1,с.205-211,

3.Кулов ,Г.,цит.съч.,Колев Б.,цит.съч.

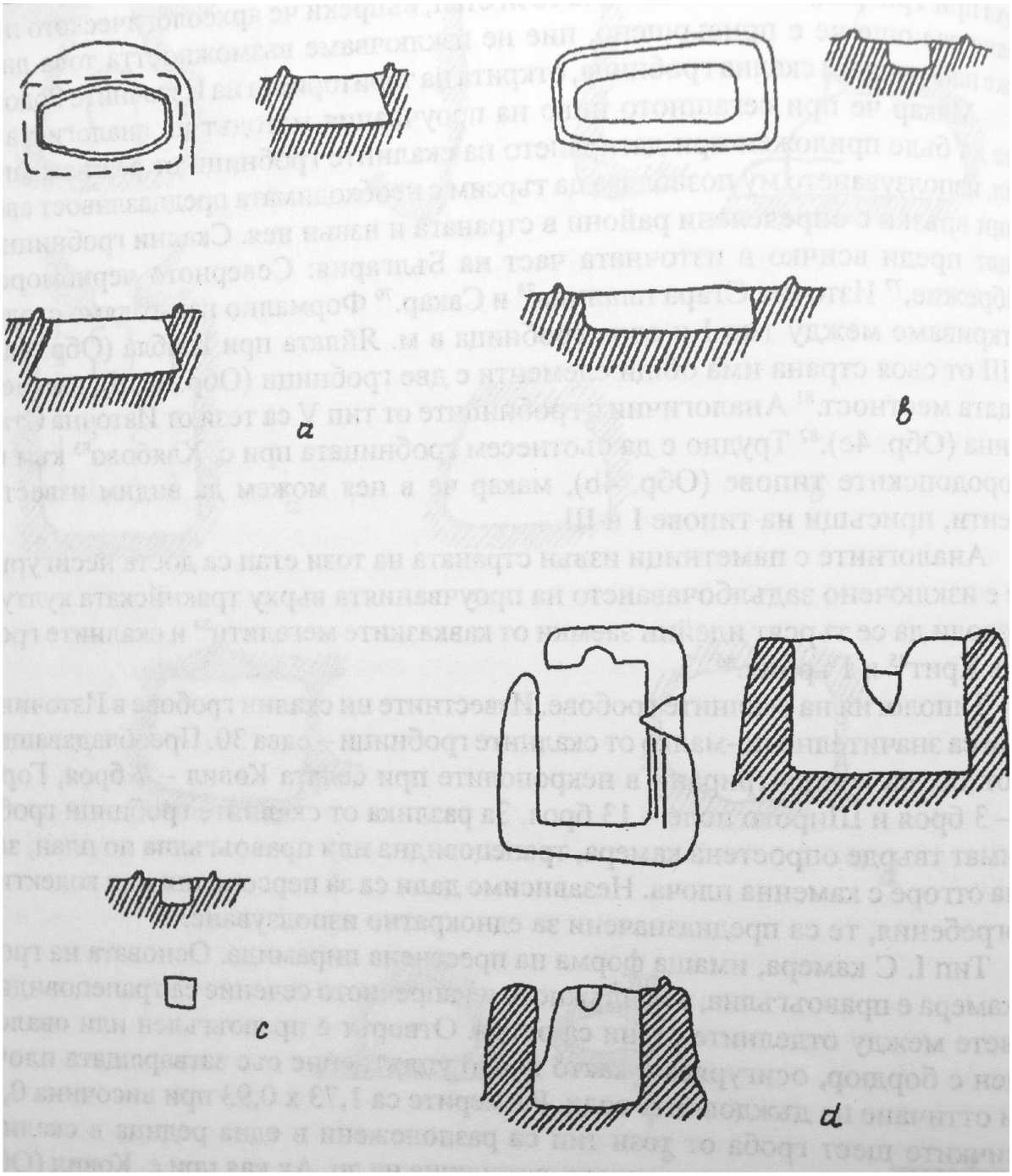
4.Кулов Г.,цит.съч.обр.,8
5.Пак.там.
6.Пак там.,обр.9
7.Овчаров Н.,Крепость Гиперперакион и священниные скалъы вокруг нее.Скални и мегалитни паметници-проблеми и пътища за тяхното разрешение.С.,2001,с.14-21
8.Кулов Г.,Древното рударство.,Сб.Родопско краезнание.,Кърджали,стр.20-24
9.Кулов Г.,Некропол от долмени при с.Черничево,Крумовградско.,Известия на музеите от Южна България.,Пловдив,1992 г.,XVIII,47-62
10.Марковин .В.И.,Ложепортальные долмены Причерномория.Сб.Кавказ и Восточная Европа в древности.,М.,1973,с.90-97
11.Bakhtadze N.,Rock-cut and Megalithic Monuments of Kvemo Kartli/South-East of Georgia/,Сб.Скални и мегалитни паметници-проблеми и пътища за тяхното разрешение.С.,2001,80-98
12.Кулов Г.,цит.съч.Обр.4
13.Кропоткин В.В.,Керванные пути в Восточной Европе.,СА,1982,1
14.Haspels C.H.E.,The Highlands of Phrigia.,Sites duol Monuments,Princeton,N.J.,1971,vol.I

Илюстрации:

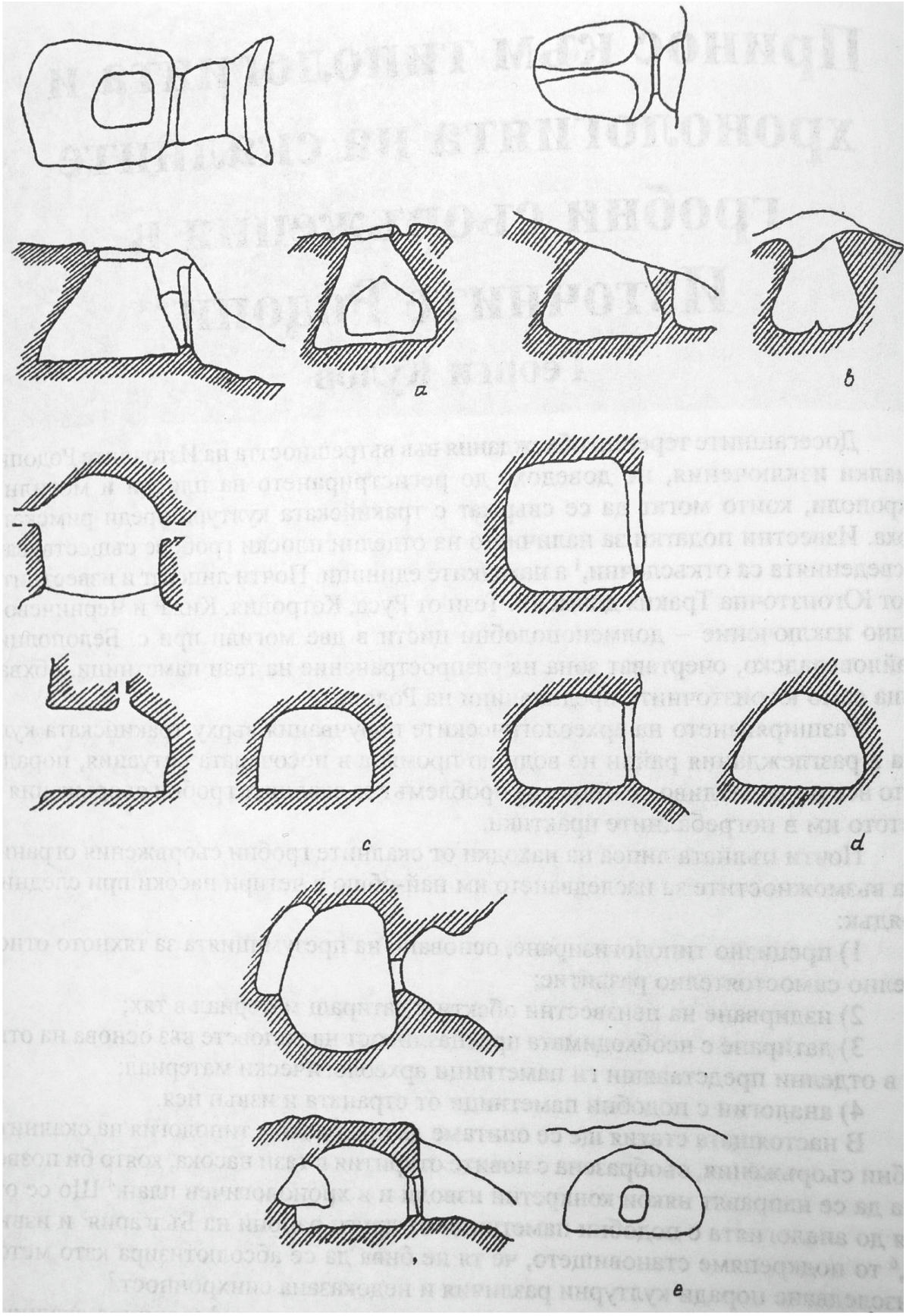
1.Типове скални ниши в Източните Родопи
2.Типове скални гробове в Източните Родопи
3.Типове скални гробници в Източните Родопи
4.Скалните ниши „Кован кая” при с.Долно Черковище,Хасковско
5.Скална гробница при с.Пчелари,Хасковско
6.Скална гробница при Долно Черковище
7.Скални ниши над пещера
8.Скален трон
9.Антична рудна галерия при с.Стремци

Типове скални ниши в Източните Родопи

Типове скални гробове в Източните Родопи

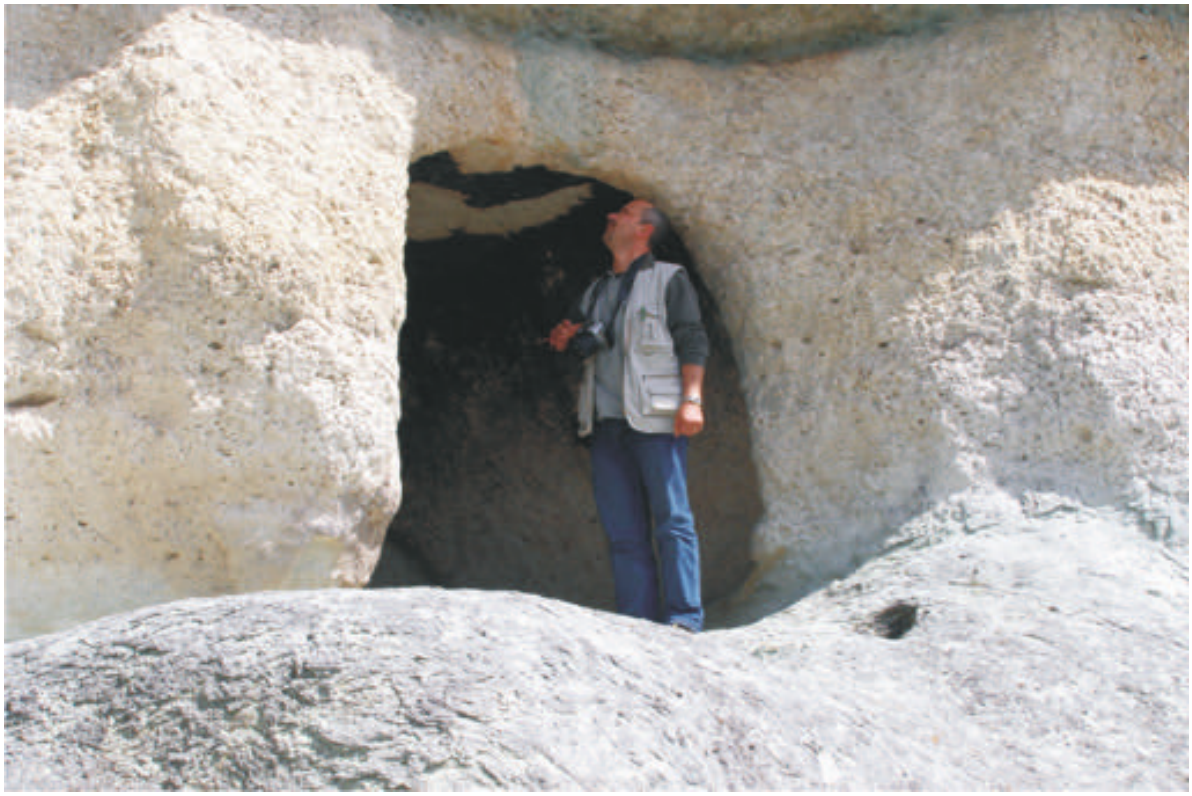
Типове скални гробници в Източните Родопи

Скалните ниши „Кован кая” при с. Долно Черковище, Хасковско

Скална гробница при с. Пчелари, Хасковско

Скална гробница при Долно Черковище

Скални ниши над пещера

Скален трон

Антична рудна галерия при с. Стремци

ПРОВИНЦИАЛНИ БРОНЗОВИ МОНЕТИ ОТ ФОНДА НА РИМ-ХАСКОВО

Мариана Славова
РИМ-Хасково, Хасково 6300

PROVINCIAL BRONZE COINS FROM THE FUND OF REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – HASKOVO

Mariana Slavova
Regional Museum of History – Haskovo, Haskovo 6300

Abstract: This study aims to present the finds of single coins of the urban atelier Philipopol, kept in the fund of the museum. The numismatic material includes 19 coins. Four of them are with precise archaeological context and seven are with not established location. The worn surfaces of the coins suppose an intense circulation.
Concerning the quantity, Antoninus Pius has the largest number of coins – 7, followed by Commodus – 4. Marcus Aurelius and Crispina have each two coins. Domitianus, Faustina I, Caracalla and Elagabalus have each one coin.
Twelve of the coins have the same metric characteristics as the first nominal, three - for the third and three coins for the fifth. The name of Caecilius Servilianus (Legatus Augusti pro praetore provinciae Thraciae) is on two coins of Commodus.
The reverse types are known. It is worth noting a relatively rare coin type of Isis with sistrum and situla on a coin of Marcus Aurelius (Cat. № 10). It is not described in the study of Mushmov the type of an eagle with spread wings on a ball (Cat. № 12).
The dating is permissible for four coins – that of Domitianus (Cat. № 1), minted during his XIIII consulate, namely in 88, that of Commodus (Cat. №№ 12 and 13) with the name of the Magistrate C. Servilianus - probably around 186, and the coin of Caracalla (Cat. № 18) - in 215, related with the organization of ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑ ΠΥΘΙΑ.

Keywords: *provincial coins, Philipopol, bronze coins*

Настоящото изследване има за цел да представи единичните монетни находки от градското ателие на Филипопол, съхранявани във фонда на музея. Нумизматичният материал включва 19 монети. Четири имат точен археологически контекст (кат. №№ 1, 8, 9, 19). Монетите с кат. №№ 5, 6, 11, 13, 15, 17 и 18 са с неустановено местонамиране. Информацията, с която разполагаме за останалите осем, се нуждае от прецизиране[(1)]. Износените повърхности на монетите предполагат интензивна циркулация. Сравнително добре запазени и четивни са само две. Едната - с характеристики на медалион, е от първите емисии на филипополската монетарница (кат. № 1). Тя е с лика на Домициан и както всички негови монети, сечени в града, е с двуезични легенди: с латински букви – на аверса,

и с гръцки – на реверса[2]. Втората монета (кат. № 19) е отсечена при управлението на Елагабал, когато градът получава правото да се титулува ΝΕΩΚΟΡΟΣ[3].

В количествено отношение най-много са монетите на Антонин Пий – 7, и на Комод - 4. По две са с образите на Марк Аврелий и Криспина и по една - Домициан, Фаустина I, Каракала и Елагабал.

Дванадесет от монетите (кат. №№ 3-9; 14-17; 19) отговарят на метричните характеристики на първи номинал [4] с тегла от 2,54 до 4,52 г и размери от 16,8 до 19,8 мм. Три (кат. №№ 2, 10, 13) се причисляват към трети като теглото е в рамките на 6,83-7,72 г, а диаметърът варира от 23,9 до 25,2 мм. Към пети номинал се отнасят монетите с кат. №№ 11, 12 и 18 с тегло от 14,15 до 16,89 г и размери от 28,9 до 30,4 мм. Името на провинциалния управител четем върху две монети на Комод (кат. №№ 12 и 13).

Реверсните типове са познати – градската богиня с крепостна корона и местния речен бог (Хеброс), Зевс на трон, Аполон като Бонус-Евентус, Дионис с кантарос и тирс, Арес с копие и щит, Хермес с кесия и кадуцей, Деметра с житен клас и факел, Хомоноя с калатос, патера и рог на изобилието. Един сравнително рядък монетен тип на Изида със систрон и ситула[5] върху монета на Марк Аврелий заслужава отбелязване (кат. № 10). Не е описан в изследването на Мушмов типът на орел с разперени криле върху кълбо (кат. № 12).

Точно датиране е допустимо за четири монети - на Домициан (кат. № 1), отсечена по време на неговото XIIII консулство, а именно през 88 г.,[6] на Комод (кат. №№ 12 и 13) - с името на провинциалния управител C. Servilianus – вероятно около 186 г.[7], и на Каракала (кат. № 18) – през 215 г., свързано с провеждането на Филипополските Питии и намерило отражение в легендите на отсечените по този повод емисии [8]

КАТАЛОГ НА МОНЕТИТЕ[9]

Провинция Тракия
Ф и л и п о п о л

Домициан (81-96 г.)
1. A – IMP CAES DOMIT AVG GERM / COS XIIII CENS (PE)R (P)
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. – ΦΙΛΙΠΠ(Ο) / Π(Ο)ΛΕΙΤΩΝ – Градската богиня (Тюхе) с крепостна корона, права, насреща, с житен клас в лява ръка и патера в дясна, обърнала глава наляво към речен бог, полулегнал надясно.
AE; 34,1 x 33,3 мм; 20,93 г; 7 h; инв. № Н – 2782[10]
Мушмов 1924 № 5; Върбанов III, № 696 (Табло 1)

Антонин Пий (138-161 г.)
2. A – _ _ _ _ NOC / _ _ _ _ - Глава с лъчиста корона, надясно.
Оп. – _ _ Λ_ Π _ _ _ _ _ – Аполон-Бонус Евентус, гол прав, държи клонче в отпусната лява ръка и патера в дясна.
AE; 25,2 x 24,5 мм; 7,72 г; 6 h; инв. № Н – 1612(3)[11]
Мушмов 1924 № 63; Върбанов III, № 781 (Табло 1)

3. A - _ _ _ _ _ _ / ANTΩN_NOC - Глава с лавров венец, надясно.
Оп. - ΦΙΛΙΠΠΟΠ / ΟΛЄΙΤΩΝ – Дионис гол, прав насреща, глава наляво, държи кантарос в дясна ръка и тирс с панделка в лява.
AE; 17,0 x 16,8 мм; 3,00 г; 6 h; инв. № Н – 506[12]
Мушмов 1924 № 72; Върбанов III, № 774 (Табло 1)

4. A - _ V _ _ _ _ / ANTΩNINOC - Глава с лавров венец, надясно.
Оп. - ΦΙΛΙΠΠΟΠΟ / ΛЄΙΤΩΝ – Дионис гол, прав насреща, глава наляво, държи кантарос в дясна ръка и тирс с панделка в лява.
AE; 18,2 x 17,7 мм; 4,52 г; 6 h; инв. № Н – 1043 [13]
Мушмов 1924 №72; Върбанов III, №774

5. A – AVT K AI _ _ / ANTΩNEIN - Глава с лавров венец, надясно.
Оп. - ΦΙ _ _ ΠΠΟΠ _ / ΛЄΙΤΩΝ – Дионис гол, прав насреща, глава наляво, държи кантарос в дясна ръка и тирс в лява.
AE; зап. 19,8 x 18,3 мм; зап. 2,73 г; 6 h; инв. № СпФ - 448
Мушмов 1924 № 71 вариант; Върбанов III, № 767 (Табло 1)

6. A – Не се чете - Глава с лавров венец, надясно.
Оп. – ΦΙΛΙΠΠΟ / ΠΟΛΕΙΤΩΝ – Арес с шлем в ход, наляво, прикрепя с лява ръка щит към мишницата си.
AE; 19,5 x 17,7 мм; 3,56 г; 6 h; инв. № СпФ – 295
Мушмов 1924 № 76; Върбанов III, № 785 (Табло 1)

7. A – AVT K _ _ _ _ / ANTΩN _ _ N - Глава с лавров венец, надясно.
Оп. – ΦΙΛΙΠ(ΠΟ) / ΠΟΛΕΙΤ – Арес, прав насреща, глава наляво, държи копие в лява ръка; долу щит, опрян до земята.
AE; 19,0 x 18,9 мм; 3,97 г; 1 h; инв. № Н – 1612(2)[14]
Мушмов 1924 № 79; Върбанов III, № 764 (Табло 1)

8. Както № 7
AE; 18,5 x 17,8 мм; 2,54 г; 6 h; инв. № Н – 1642[15]
Мушмов 1924 № 79; Върбанов III, № 764

Марк Аврелий (161-180 г.)
9. A – _V _ AI M AV _ _ _ _ _ _ _ - Гологлав бюст с наметало, надясно.
Оп. – ΦΙΛ_ _ _ _ _ _ _ ΟΛΕΙΤ – Дионис гол, прав насреща, глава наляво,

държи кантарос в дясна ръка и тирс в лява.
АЕ; 18,8 х 17,5 мм; 3,72 г; 6 h; инв. № СпФ – 264[16] (Табло 1)
Мушмов 1924 № 108; Върбанов III, № 848

10. А – AV K A _ _ _ / _ _ _ ОДО←С - Бюст, надясно.
Оп. – ФΙΛΙΠΠ / О / ΠΟΛΕΙ→ ΤΩΝ - Изида, права насреща, глава наляво, държи систрон в дясна ръка, сгъната в лакет нагоре и ситула в лява.
АЕ; 24,0 х 23,9 мм; 7,05 г; 6 h; инв. № Н – 492(2)[17]
Мушмов 1924 № 104; Върбанов III, № 997 (Табло 1)

Фаустина II, жена на Марк Аврелий (161-180 г.)
11. А - ΦΑΥCTEINA / CEBACTH - Бюст с драпирана дреха и кок, надясно.
Оп. - ФΙΛΙΠΠО / ΠΟΛΕΙΤΩΝ – Деметра с воал, права насреща, глава наляво, държи житни класове в дясна ръка и дълъг факел - в лява.
АЕ; 24,6 х 24,3 мм; 6,83 г; 6 h; инв. № СпФ – 374 (Табло 2)
Мушмов 1924 № 133; Върбанов III, № 892

Комод (177-192 г.),
С името на легата C. Servilianus (ок. 186?)[18]
12. А – AV K AI M / _ _ O _ _ - Гологлав бюст с лавров венец, наметало и броня, надясно.
Оп. – НГ_ _ _ _ _ _ _ _ NOY ΦΙΛΙ_ _ _ _ _ - Орел с разперени криле и венец в клюна върху кълбо, насреща, глава наляво.
АЕ; 29,6 х 28,9 мм; 16,89 г; 1 h; инв. № Н – 7[19]
Мушмов 1924 - ; Върбанов III, № 934 (Табло 2)

13. А - AV K M _ _ _ _ _ _ _ _ - Глава с лавров венец, надясно.
Оп. – _ _ _ _ _ _ / _ _ ΦΙΛΙ_ _ _ - Зевс седи на стол наляво, в протегната дясна ръка държи патера, с лява се подпира на жезъл.
АЕ; 30,4 х 29,9 мм; 14,43 г; 12 h; инв. № Н – 1680(2)
Мушмов 1924 № 158; Върбанов III, № 923 (Табло 2)

Без име на провинциален управител
14. А – А _ _ AV _ / _ _ _ _ _ _ - Глава с лавров венец, надясно.
Оп. – ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛЄΙΤΩΝ - Голям грозд.
АЕ; 19,1 х 17,5 мм; 2,80 г; 6 h; инв. № Н – 1830(5)[20]
Мушмов 1924 № 248; Върбанов III, № 973 (Табло 2)

15. А – AV _ AI _ A _ / _ _ _ _ OC - Глава с лавров венец, надясно.
Оп. – ΦΙΛΙΠΠО / (П)ΟΛΕΙΤΩΝ – Хомоноя с калатос на главата, права насреща, държи в дясна ръка патера и в лява - рог на изобилието.
АЕ; 18,5 х 18,9 мм; 3,97 г; 6 h; инв. № Н – 789
Мушмов 1924 № 222; Върбанов III, № 1053 (Табло 2)

Криспина, жена на Комод (177-192 г.)
16. А - _ _ _ _ _ / _ _ _ _ ΤΗ - Бюст с драпирана дреха, надясно.
Оп. - ΦΙΛΙΠΠΟ / ΠΟΛΕΙΤΩΝ - Речен бог, полулегнал наляво, държи тръстика в дясна ръка, опрял ляв лакет в скала, от която извира вода.
АЕ; 17,8 х 18,4 мм; 4,08 г; 12 h; инв. № Н - 1830(2)[21]
Мушмов 1924 №257 вариант; Върбанов III, №1078

17. А - _ _ _ _ А / СЄВАСТ Н - Глава, надясно.
Оп. - _ _ _ ΠΟΛΕΙΤΩΝ - Орел с прибрани криле и венец в клюна, надясно, глава наляво.
АЕ; 19,1 х 18,6 мм; 3,53 г; 12 h; инв. № Н - 2133
Мушмов 1924 № 266; Върбанов III, № 1075 (Табло 2)

Каракала (198-217 г.)
18. А - _ _ _ _ / ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC - Бюст с лавров венец и наметало, надясно.
Оп. – ΚΟΙ _ _ _ _ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΑ ΕΝ →ΦΙΛΙΠΠΟ / ΠΟΛΙ →ΠΥ / ΘΙΑ -
Зевс седи на трон наляво, в дясна ръка държи Ника с венец и в лява - жезъл.
АЕ; 29,6 х 29,1 мм; 14,15 г; 6 h; инв. № Н - 1358
Мушмов 1924 № 383; Върбанов III, № 1300 (Табло 2)

Елагабал (218-222 г.)
19. А - AV _ _ _ _Н_ / ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC - Бюст с лавров венец, наметало и броня, надясно.
Оп. – ΦΙΛ(ΙΠ)ΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ ΝΕΩΚΟΡΩΝ - Хермес гол, прав насреща, глава наляво, в дясна ръка държи кесия и кадуцей в лява.
АЕ; 18,8 х 18,4 мм; 4,16 г; 6 h; инв. № Н – 1641[22]
Мушмов 1924 № 532; Върбанов III, № 1537 (Табло 2)

---

[1] Вж препратките в каталога.
[2] **Мушмов, Н.** Античните монети на Пловдив. – Годишник на Народната библиотета в Пловдив, С., 1924, с. 190
[3] Пак там, с. 196

[4] Пак там, с. 195
[5] **Юрукова, Й.** Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II-III в. Хадрианопол. С., 1987, с. 62.
[6] **Мушмов, Н.** Цит. съч., 191.
[7] **Юрукова, Й.** Цит. съч., с. 87, 138
[8] **Ботева, Д.** Долна Мизия и Тракия в римската имперска система (193-217/218 г.). С., 1977, 273-275.
[9] Монетите са определени по **Н. Мушмов**, цит. съч.; **Върбанов, И.** Гръцки императорски монети и техните стойности. III. Тракия, Тракийски Херсонес, Тракийски острови, Македония. Бургас, 2002.
[10] **Илиев, Ст**. Спасително археологическо проучване на надгробни могили в м. Змиярника при с. Гарваново, Хасковска област. В: АОР 2008, 262-266. *Благодаря на колегата Станислав Илиев за възможността да публикувам монетата.*
[11] От с. Великан, римското селище. По-подробно вж: **Аладжов, Д.** Селища, паметници, находки от Хасковския край. Хасково, 1997, с. 41.
[12] От с. Долни Главанак, римският път. По-подробно вж: **Аладжов**, 73-80.
[13] От с. Малко Градище, при промиване на пясък в реката. По-подробно вж: **Аладжов, Д.** Цит. съч., с. 150-152.
[14] От с. Великан, римското селище. По-подробно вж: **Аладжов, Д.** Цит. съч., с. 41.
[15] От археологически разкопки 1960 г., с. Меричлери, м. "Чуките". Вж: **Аладжов, Д.** Разкопки на трако-римски могилен некропол при Меричлери – ИАИ, XXVIII, С., 1965, 77-122; **Славова, М.** Монетни находки от град Меричлери (сред. II – края IV в.) – В: ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. Сборник. (Изследвания в чест на Иля Прокопов), В. Търново, 2012, с. 547-564.
[16] От спасителни археологически проучвания по АМ „Марица" (Дана Бунар 2001). По-подробно вж: **Минкова, М**. Нумизматичен материал от района на Любимец и Хасково. – В: Нумизматика, сфрагистика и епиграфика. 4. С., 2008, 65-93.
[17] От Свиленградско, вероятно от сбирката на К. Зюмбюлев.
[18] **Юрукова, Й.** Цит. съч., с. 138
[19] От с. Татарево, училищната сбирка. По-подробно вж: **Аладжов, Д.** Цит. съч.,1997, с. 265-267.
[20] От с. Малево, м. Малевото. По-подробно вж: **Аладжов, Д.** Цит. съч., 1997, с. 146-148.
[21] Пак там.
[22] От археологически разкопки 1960 г., с. Меричлери, м. "Чуките". Вж: **Аладжов, Д.** Цит. съч., 1965; **Славова, М.** Цит. съч.

Обр. 1

Обр. 2

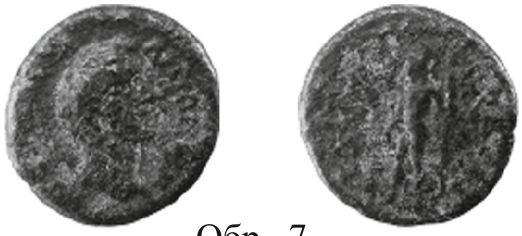
Обр. 3

Обр. 5

Обр. 6

Обр. 7

Обр. 9

Обр. 10

Обр. 11

Обр. 12

Обр. 13

Обр. 14

Обр. 15

Обр. 17

Обр. 18

Обр. 19

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ НЕКРОПОЛ ПРИ С. СКАЛИЩЕ, ОБЩИНА КЪРДЖАЛИ. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ И ЛЕГЕНДИ.

Милен Камарев

РИМ Кърджали, ул.“Републиканска“ №4, 6600, Кърджали, България

THE MEDIEVAL NECROPOLIS NEAR TO SKALISHTE VILLAGE, MUNICIPALITY OF KARDZHALI. ARCHAEOLOGICAL SURVEYS AND LEGENDS.

Milen Kamarev

Regional historical museum, 6600, Kardjali, 4 Republikanska Str., Bulgaria

Abstract

The report presents the results of archaeological excavations of the medieval necropolis became known in the media as the "cemetery of sorcerers". The necropolis dates from the period 12 th -14 th century. Eight of the studied burials are inhumation and nine represent intentional deposition of body parts into or upon burial facility. Attested are many pagan elements in the Christian burial practice, mutilations and other protective anti-vampire rituals. Parallel conducted ethnographic research among the witnesses of local people provide information about various phenomena that from the modern science point of view can be defined as paranormal.

***Key words**: medieval, necropolis, vampire, paranormal*

Представяният тук обект - „Некрополът на магьосниците“, както стана известен благодарение на медиите, бе открит при разширяването на съвременния път за с. Скалище и проучен чрез спасителни археологически разкопки [1]. Обектът се разполага върху надзаливна речна тераса на югоизточния склон на рида Дерментепе (Воденичарския хълм, 274.5 м н.в.), непосредствено до съвременния път за с. Скалище, община Кърджали. Южно от некропола се простира долината на р. Кьзлардере (Момичешкия дол), ляв приток на р. Арда. В този район, обхващаш землищата на селата Широко поле, Звезделина, Скалище и Гъсково са регистрирани множество археологически обекти, включително селища и четири некропола от средновековието. Тъкмо на отсрещния десен бряг на Кьзлардере в м. Килсето през 1974 г. Иван Балкански разкрива основите на

църква и 36 гроба с датировка XII-XIV в. [2]. Двата некропола отстоят на разстояние около 200 м един от друг, отделени от малкия приток, а на изток-югоизток от тях се издига ридът Хисар алтъ (Шестата крепост, 586 м н.в.) със средновековната крепост Мнеакос. Тази крепост е административния център на областта Ахридос, както са наричани Източните Родопи през XII-XIV в. [3]. Непосредствената близост до най-големия град в областта предполага, че историята на некропола е преплетена с динамичните исторически събития, известни ни от средновековните латински и византийски извори[1]. В тази културна среда и в историческия контекст на периода XII-XIV в. се развива некрополът при с. Скалище.

В насипа над и около гробните съоръжения се разкриват единични керамични фрагменти от различни периоди: елинистическата и късноелинистическата епоха, римската епоха и късната античност, но преобладават тези от средновековието. Проучените гробове са без погребален инвентар. Единствената находка произхождаща от затворен комплекс (Гроб № 17) е част от бронзов наушник с позлата. Останалите археологически материали: меден тетратерон на Мануил I Комнин (1143-1180), фрагменти от стъклени и железни гривни, множество железни пирони, железни ножчета, отцепи окременен кварц, разпръснати животински и човешки кости, се разкриват в насипа.

Проучени са общо 17 погребения. Гробове се разполагат успоредно един към друг в неправилни редове, без да се застъпват по никакъв начин. Гробните съоръжения представляват ями със заоблена трапецовидна форма, вкопани в материковата скала или в горния почвен слой, ориентирани по оста изток – запад. При изграждането на по-голямата част от гробните съоръжение са употребени каменни плочи, с които изцяло или частично са облицовани гробните ями. Каменни плочи са използвани и при покритието на гробните камери. Един от гробовете (Гроб №13) изглежда е бил покрит с дъски, което се регистрира по следите от изтляла дървесина в пръстта.

1 През юни-юли 1206 г. „замъкът Мониак“ се предава на рицарите от IV кръстоносен поход, водени от регентът на Латинската империя Анри Фландърски. Бароните отсядат за известно време в крепостта, а рицарската войска се установява на лагер в долината на река Арт (Арда) [4]. Византийският автор Георги Акрополит споменава крепостта „Мниак“, като единствената запазена във владение на ромеите след похода на българския цар Михаил II Асен, през 1254 [5]. В изворите от XIII-XIV в. се споменават имената на управителите на областта Ахридос, резидирали в крепостта [6].

Осем от проучените погребения са инхумации по гръб, а девет представляват депониране на отделни части от тялото в или върху гробни съоръжения.

При инхумациите по гръб, е спазен реда на трупополагането и ориентацията, присъщи за християнската погребална обредност[2], но при почти всички погребения присъстват и нехристиянски елементи. За разлика от християнските погребения, където ръцете са скръстени върху гърдите или коремната област тук се откриват различни вариации – едната ръка върху гърдите, другата върху таза, или едната ръка свита към корема, а другата изпъната покрай тялото, или едната ръка свита към шията, другата към гърдите. Варианти съществуват и в ориентацията на главата. В един случай главата е обърната на юг (Гроб № 13), в друг - на север (Гроб № 1). При останалите погребения главите са с изправена нагоре теменна част и поглед отправен право на изток.

В насипа, върху гробовете и в гробните камери, включително върху и около скелетите се разкриват дребни въглени в ниска до средна концентрация, които свидетелстват за практикуване на очистителни обреди с огън[3]. Една от ямите - вкопана в материка е със сигурни следи от опалване (Гроб №16А). Ямата е с дължина 1 м, с овална форма и не може да бъде категорично определена като гробна, тъй като съдържа само няколко фрагмента от череп, въглени и изтляла дървесина. В един следващ етап точно върху ямата се разполагат долните крайници на погребение с трупополагане и мутилация на петите (Гроб № 16В).

Като езическо влияние при инхумациите трябва да се отбележи ограждането на главата с един, два, или три камъка. При погребенията с трупополагане също така са регистрирани и редица ритуали против превъплъщение. При някои от тях са прилагани и повече от една мярка за обезвреждане на мъртвия. Като противодействие срещу „вампирясване“ (овампиряване) са извършвани т.нар. послесмъртни мутилации [9], т.е. частично нарушаване на целостта на мъртвото тяло или скелета, като: ампутация на петите (Гроб № 16В), забиване на железен пирон в областта на слабините (Гроб № 10), обръщане на лявата бедрената кост на 180° (Гроб №7). Друга мярка против превъплъщение е затисването на трупа с големи камъни - поставяни върху коленете (Гроб №13), стъпалата (Гроб

2 Погребалната практика е установена в Правилата на Православната Църква. Вж. по-специално правилата на VI Вселенски (Трулски) Събор (691-692), които регламентират поведението на християнина [7].

3 Опалване на гроба, или употреба на огън в погребалния обред е езически остатък и характерен елемент в погребалната християнска практика през периода XI-XIII в. в Родопите [8].

№ 16В), или върху гърдите (Гроб № 9). Също така е възможно позицията на черепите с поглед отправен на изток да се дължи на вторичното им обръщане. Като косвен индикатор за мутилации по време на погребването, може да послужат откритите няколко остриета от железни ножчета в насипа.

Погребаният в Гроб №9 явно е считан за изключително опасен мъртвец. Съдейки по позата на тялото му, той е бил положен с вързани ръце и крака в яма издълбана в материковата скала. Главата му е оградена с каменни плочи от три страни, а три големи камъка с обилни следи от въглени по тях са поставени в областта на гърдите и таза. Накрая цялата гробна яма е покрита с масивни каменни плочи. По-късно върху каменното му покритие е извършено погребение с регистрирана послесмъртна мутилация (Гроб № 10).

Един от погребаните, положен с вързани крака на дъното на дълбоко изсечена в материка яма (Гроб №1), изглежда попада в „рисковата група“ на т.нар. особени покойници[4]. Гръбначният му стълб е V – образно превит, а три от гръбначните прешлени са сраснати, което е симптом за рядкото заболяване известно като „Болестта на Бехтерев“. В същото време този гроб се явява първичен при формирането на един твърде необичаен вид погребален комплекс. В дълбоката около 1 м материкова яма и върху покривните плочи на първичния гроб вторично е положен човешки череп – Гроб №2. При следващия етап в ямата е изградено второ гробно съоръжение – цистоподобен гроб, в чиято камера са депонирани части от човешки индивид. Последният етап от използването на този погребален комплекс е фиксиран с депониране на части от човешки индивид върху покривните плочи на цистоподобния гроб. Сред костните останки от последния депозит се намират и няколко керамични фрагменти (кр.XII-XIVв), а също и горели кости и въглени. Формално-типологическите сходства с раннохристиянски погребения (V-VI век) от Източните Родопи извършени в дълбоко вкопани в материка ями дават една възможна датировка за първичния Гроб №1, а именно в късноантичния период [11]. За интерпретирането на този погребален комплекс съществуват различни възможности, но по чисто археологически път никоя от тях не може да бъде безусловно доказана.

Концентрация на кости от различни части на тялото, избирателно депонирани или препогребани със загуби, са регистрирани и върху покривните плочи на Гроб №№ 5, 7 и 10. Възможно е тези костни депозити да се съотнасят към обичая „равнене на гроб“.

4 Битувало е вярването, че тежко болните хора се превръщат във вампири [10].

В два случая бе констатирано депониране на череп[5] (Гроб №№ 2, 6), извършено върху покривните плочи на първични гробове (съответно Гроб №№ 1, 5), вкопани в материковата скала.

Множеството вторични погребения и депозити извършени върху покривните плочи на по-ранни гробове логично насочва към констатацията, че първичните гробове в некропола са били маркирани по някакъв начин на повърхността. Съществува вероятност маркировката им да е била от нетраен материал - дърво, тъй като целенасоченото им търсене остана без резултат.

Проучен бе и един двоен гроб (Гроб №15). В изсечена в материковата скала яма и облицована с каменни плочи трапецовидна камера са положени със загуби костните останки от два индивида. Върху дъното на ямата, в анатомичен порядък са подредени череп, челюст, таз, кости от лява и дясна предмишница, поставени върху таза и долни крайници. Отделни кости - някои от които отсечени, са струпани в североизточната част на гробната камера. След запълване на камерата с пръст, точно над таза на подредените отдолу скелетни останки е депониран втори череп, а върху темето му е поставен неголям речен камък. В пръстта от запълнителя на гроба се откриват и други кости със следи от сечене. Възможно е костните останки от този гроб да са препогребани[6], или разрушени умишлено.

На различни места в насипа и в гробове се намират единични отцепи от окременен кварц без следи от допълнителна обработка. И тъй като е известна практиката при славяните да се поставят кремъчета в гробовете, считам за необходимо да го упомена. В нашия случай обаче, не може със сигурност да се твърди, че става въпрос за т.нар. „перунови“ или „гръмотевични“ стрели“ [14], тъй като на място, върху материковата скала бе проследена жила именно от същия вид окременен кварц и е възможно отцепи от него да са попаднали случайно в запълнителите на гробните камери.

Некрополът при село Скалище остава не напълно изследван. Регистрирани са още множество гробни структури, в очакване на по-добри времена за проучването им. Както се вижда от изложението, археологическото изследване поражда множество допълнителни въпроси,

5 За бъдещите изследвания може да се окаже полезно сведението на българския хайдутин и революционер Христо Македонски, че хайдутите имали обичай да отрязват и погребват главите на загиналите си другари , за да ги спасят от поругаване, а това се считало за голяма чест [12].

6 Препогребването на кости или използването на стар гроб може да се извърши 7 години след погребението. При българите християни това действие има обреден характер – костите се изваждат, измиват се с вино и отново се полагат в гроба, там където ще бъдат краката на новия мъртвец. В един и същи гроб може да се погребват само близки родственици [13].

които е трудно и дори невъзможно да се решат с чисто археологически методи. Въпросите за етническата принадлежност на погребаните, наличието на родствени връзки между тях и по-прецизната датировка могат да бъдат решени, чрез прилагане на интердисциплинарен подход към изследването.

Паралелно с археологическите разкопки беше проведено и етнографско проучване сред местното население, което към настоящия момент се състои изцяло от турци сунити. Информацията от интервютата се оказа твърде интригуваща и дори невероятна. За да си спестя реакциите на хората с рационално мислене насочих журналистите да проведат собствено проучване, което всъщност превърна некрополът и самото с. Скалище в легендарни, а интересът към тях не стихва вече осем години. Това, което отличава некрополът при с. Скалище от всичко известно до сега са повтарящите се паранормални явления, наблюдавани в района на селото и конкретно на територията на археологическия обект. Трябва изрично да се подчертае, че тези „срещи с паранормалното“ не са многократно разказвани и преразказвани устни предания, а реални преживявания на очевидци - мъже и жени на различна възраст.

Местните хора вярват, че на местността, в която е разположен некрополът, има „направена магия“. В пространството на некропола на няколко пъти „посред нощ“ е бил наблюдаван т.нар. „пери“ – зъл дух, дявол, който пресичал пътя като „черна сянка“ и изчезвал в тъмнината. Пери можел да приема различни форми – на голяма котка, крава, човек[7]. Ако пери се „качи върху човека“, човекът се парализирал. Друго наблюдавано явление, но със значително по-голяма продължителност е „сватбата“ – с булка, оркестър, хорá. Информаторите твърдят, че заговориш ли се със сватбарите, ставаш част от сватбата, а след това „изчезваш"[8].

Точно под некропола, върху заливната речна тераса се е намирала стара воденица, която днес не съществува, но хората често са виждали около нейните руини черни фигури, който бързо изчезвали.

Може би, най-интригуващото явление, макар и не пряко свързано с некропола е „бялото момиче“, чийто гроб - „къз тюрбе“ (гроба на момичето) се намира в една от махалите на с. Скалище. Момичето, което денем са чували да плаче, носело дълга бяла рокля, босонога, с дълга коса,

7 Хората в Родопите си представят вампира (въпир, дракус, дявол, сенке и др.) като зооморфно същество – най-често като куче или котка; цветът му винаги е черен [15].

8 Явлението „Самодивска сватба“ е добре засвидетелствувано в митологичния фонд от фолклора на Източните Родопи, а самовили се явявали посред нощ и по пладне на определени места - при стари воденици, кръстопътища и др., и умеели да се трансформират в животни, включително в котка [16].

сплетена на плитка и било с много бяла кожа. Тюрбелерът - пазителят на нейния гроб, разказва как момичето му се явявало на два пъти „посред бял ден“. То му говорело на турски език и му казало, че „някога станали някакви борби” и тя тогава „умряла“ – „преди хиляди години“. Момичето избрало мъжа да пази гроба й и заръчало „да не вземат пръст от него“[9]. Гробът на момичето представлява много ниска могила с насип от камъни и пръст. „Бялото момиче“ е виждано и от други хора от селото, включително хроникати, понякога с окървавен меч в ръка и на кон.

Топонимът „Дерментепе“ и хидронимът „Кьзлардере“ от непосредствената околност на некропола въздействат като своеобразно потвърждение на разказите на местните жители.

И на края, ще добавя информацията, която получих от възрастен мъж, касаеща пряко проучвания некропол. Според този меморат, когато през 60-те - 70-те години на 20 век е прокарван настоящия път за с. Скалище, земекопната машина е разрушила няколко гроба от южната периферия на некропола. От един от гробовете мъжът извадил череп с огромния размер от около 50 см диаметър, а костите на скелета му били „много дебели“. Информаторът твърди, че след ден-два от София дошъл мъж, представил се като Петър Бонев, който отнесъл черепа и костите незнайно къде.

След приключване на археологическите разкопки, вече понатрупал солидно количество археологическа и фантастична информация, се реших да използвам своето познанство с известния свръхсензитив Йорданка Николова, която вече не е между живите, мир на праха й. Разговарях с нея по телефона, умишлено кратко – обясних с няколко думи, че съм копал едни странни погребения, без да издавам абсолютно никакви подробности. Тя ми каза – „затвори и се обади след един час!“. По-късно получих следната история, която Йорданка Николова публикува в една от последните си книги [17].

Действието на тази история се развива в началните години на османското завоевание на Родопите, когато в планината е имало все още свободни райони, а българите продължавали съпротивата си срещу завоевателите. Сред българските бранители имало едно младо момиче – Сирма войвода, но не известната четничка от българското Възраждане, а Сирма, която била дъщеря на владетеля на крепостта Моняк (Мнеакос). Родопската Сирма войвода била страховит войн, а нейната дружина всявала истински ужас сред османските турци. Научили се агресорите, че младата Сирма ще се жени за своя байрактар и че ще вдига сватба.

9 Същият информатор разказва, че в съседното с. Гъсково също имало такъв гроб, но неговият тюрбелер не успял да го опази от разрушение и тогава над селото няколко дни подред се изсипвала градушка.

Сватбеното празненство се състояло на мястото на изследвания тук некропол. Турците издебнали подходящ момент, нападнали ненадейно и изколили всички сватбари.

Някак познато завършва историята…

Изложените тук археологически и устни сведения представят, макар и твърде сбито, цялата събрана до момента информация за некропола при с. Скалище.

Литература:

1. Камарев, М., Спасителни археологически разкопки на средновековен некропол при с. Скалище. В: АОР 2007, АИМ при БАН, София, 2008, с. 747-749.

2. Балкански, Ив., Средновековни некрополи в кърджалийски окръг, Окръжен исторически музей – Кърджали, 1977 г.

3. Овчаров, Н., Д. Коджаманова, Перперикон и околните твърдини през средновековието, 2003 г., с. 43-68.

4. Жофроа дьо Вилардуен, Завладяването на Константинопол, С. 2000, с. 135 [435], с. 136 [440].

5. Гръцки извори за българската история, т. VIII, 1972, с. 184.

6. Гръцки извори за българската история, т. VIII, 1972, с. 278.

7. Правилата на Св.Православна Църква с тълкуванията им. София, 1912, с. 11-413.

8. Меламед, К., Родопски обредни практики или свето място без време. В: сп. Български фолклор, 1995, кн. 1-2, с. 118–128. **Хаджиангелов, В.** Езически влияния в християнската погребална обредност в Югозападна България. В: Фолклорното родство. Пети есенни четения на Асоциация „Онгъл", София, 1999, с. 30-32.

9. Петрунова, Б., Некрополите от XIII-XVII в. като източник за практикуването на обредите против превъплъщаване. В: Конфесия и фолклор, София 1998, с. 67-76.

10. Георгиева, Ив., Българска народна митология, София, 1993, с. 197.

11. Овчаров, Н. , Ив. Джамбов, Д. Коджаманова, Новооткрит християнски център в Родопите. В: Византийското културно наследство на Балканите, Пловдив, 2001, с. 408-413.

12. Записки на Христо Н. Македоски 1852-1877, София, 1973, с. 57.

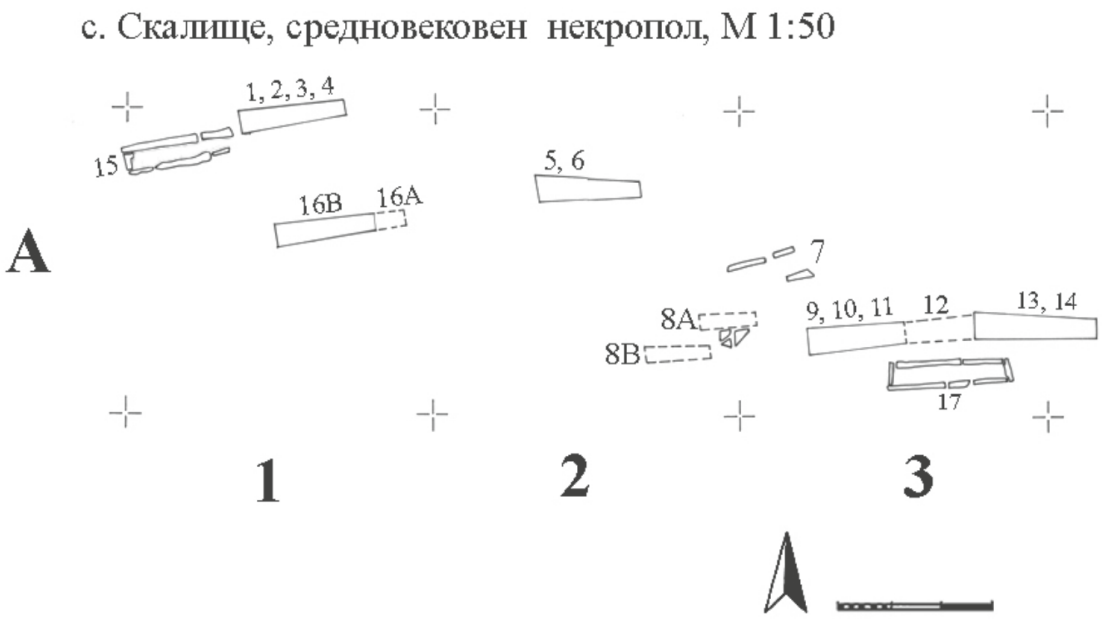
13. Родопи. Традиционна народна духовна и социалнонормативна култура. София, 1994, с. 198.

14. Моця, А. П., Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда. В: сб. Обряды и верования древнего населения Украины. Киев, 1990, с. 129.

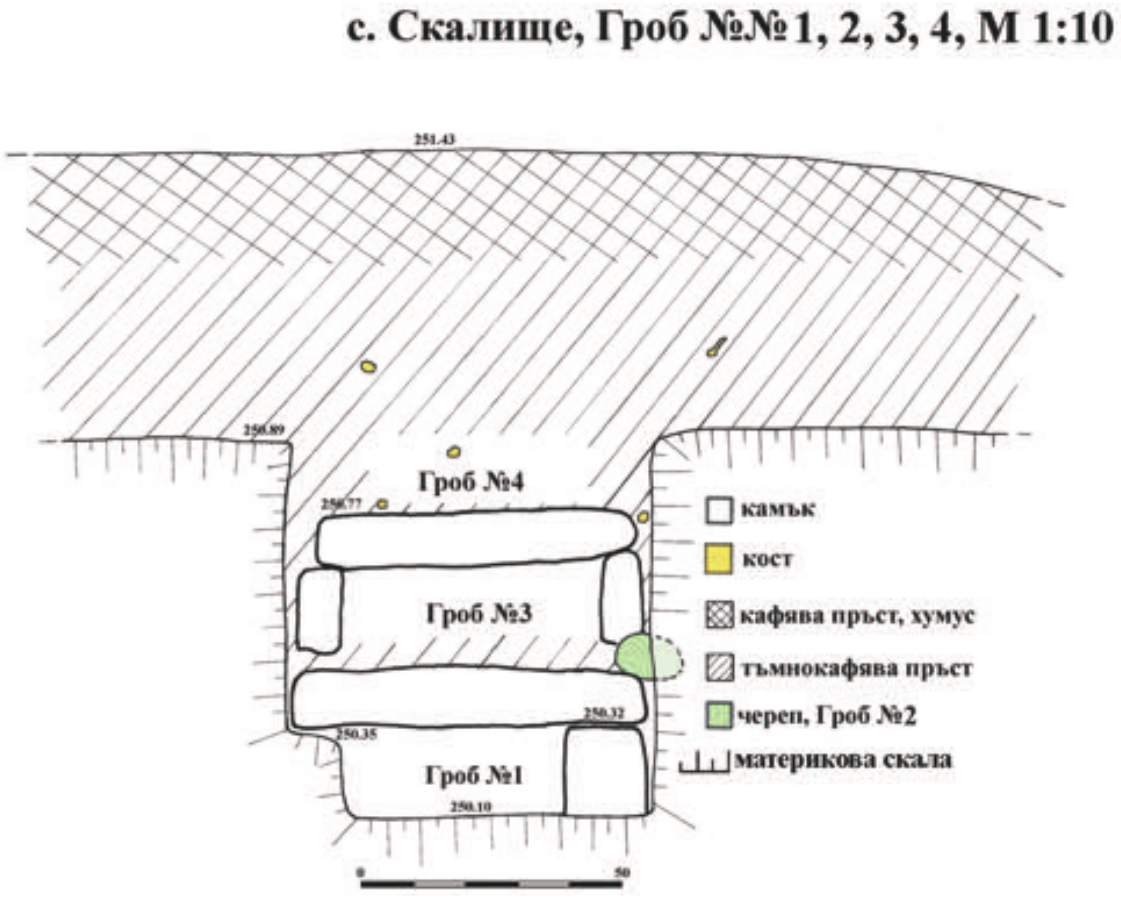
15. Родопи. Традиционна народна духовна и социалнонормативна култура. София, 1994, с. 193-194.

16. Пак там, с. 37-38.

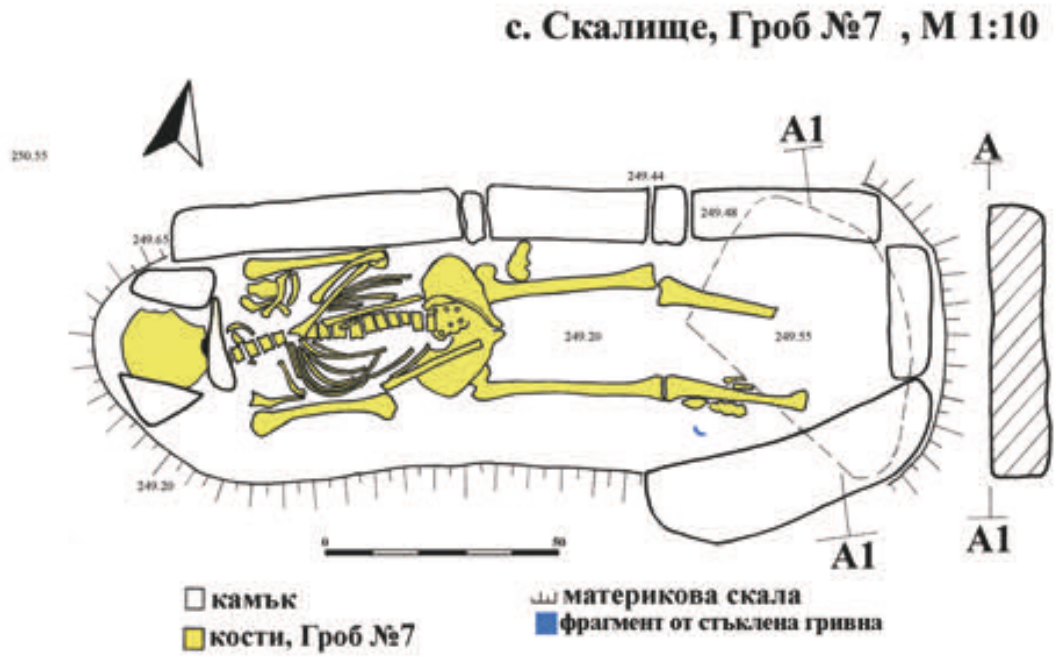
17. Николова, Й., Съкровищата на тракийските царе, кн. 4, Преходът започна, 2008 г., с. 181 – 182.

1.План на средновековния некропол при с. Скалище, община Кърджали.

2.Погребален комплекс – Гроб №№ 1, 2, 3, 4. Вертикален план.

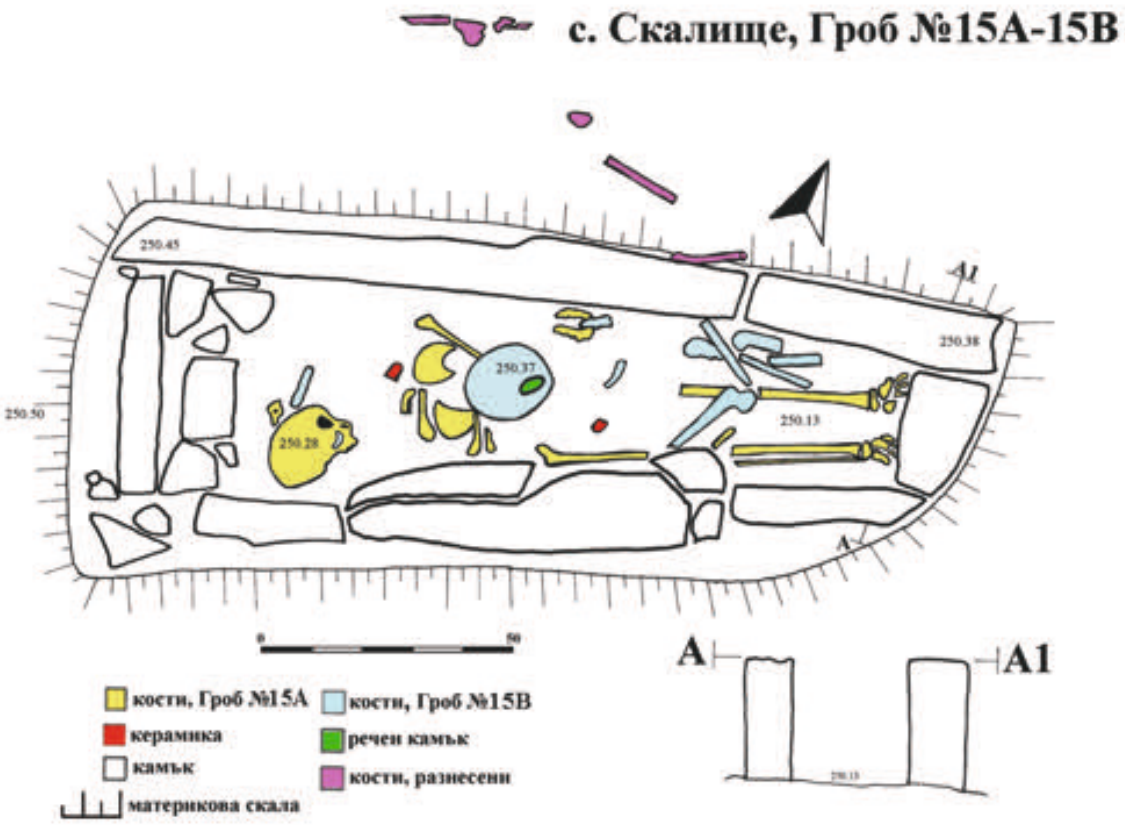
3. Гроб № 7. Хоризонтален план.

4. Гроб № 7. Детайл – ограждане на черепа с камъни.

5. Гроб № 9. Хоризонтално заснемане след вдигане на покривните плочи.

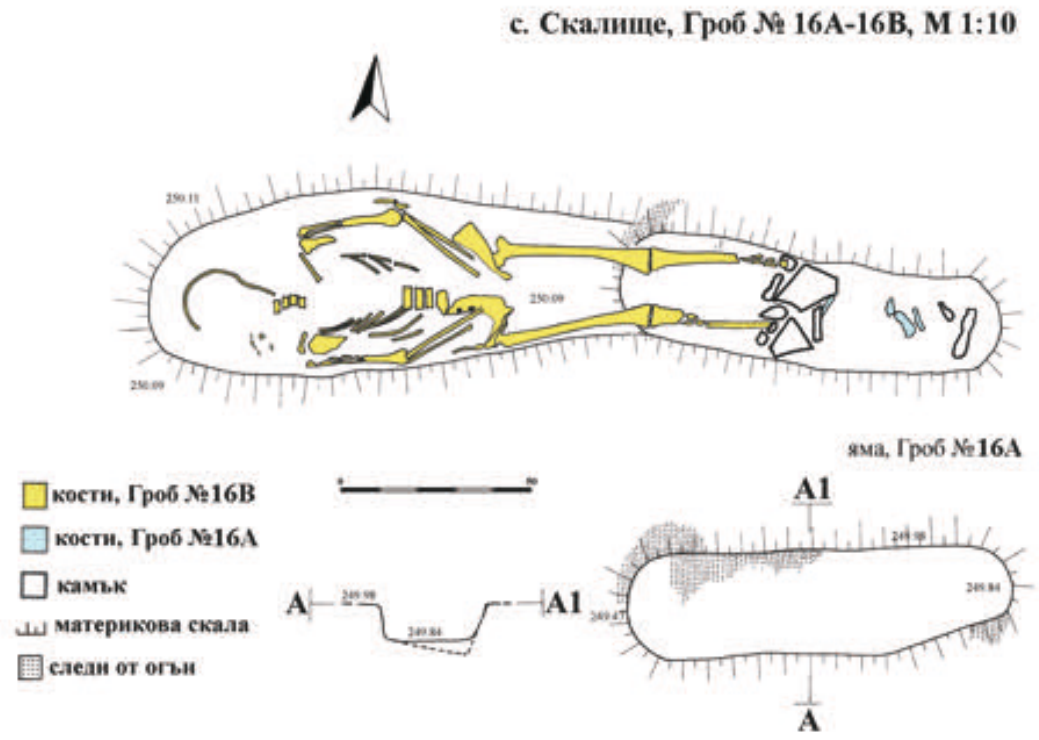
6. Гроб № 15 А – В. Хоризонтален план.

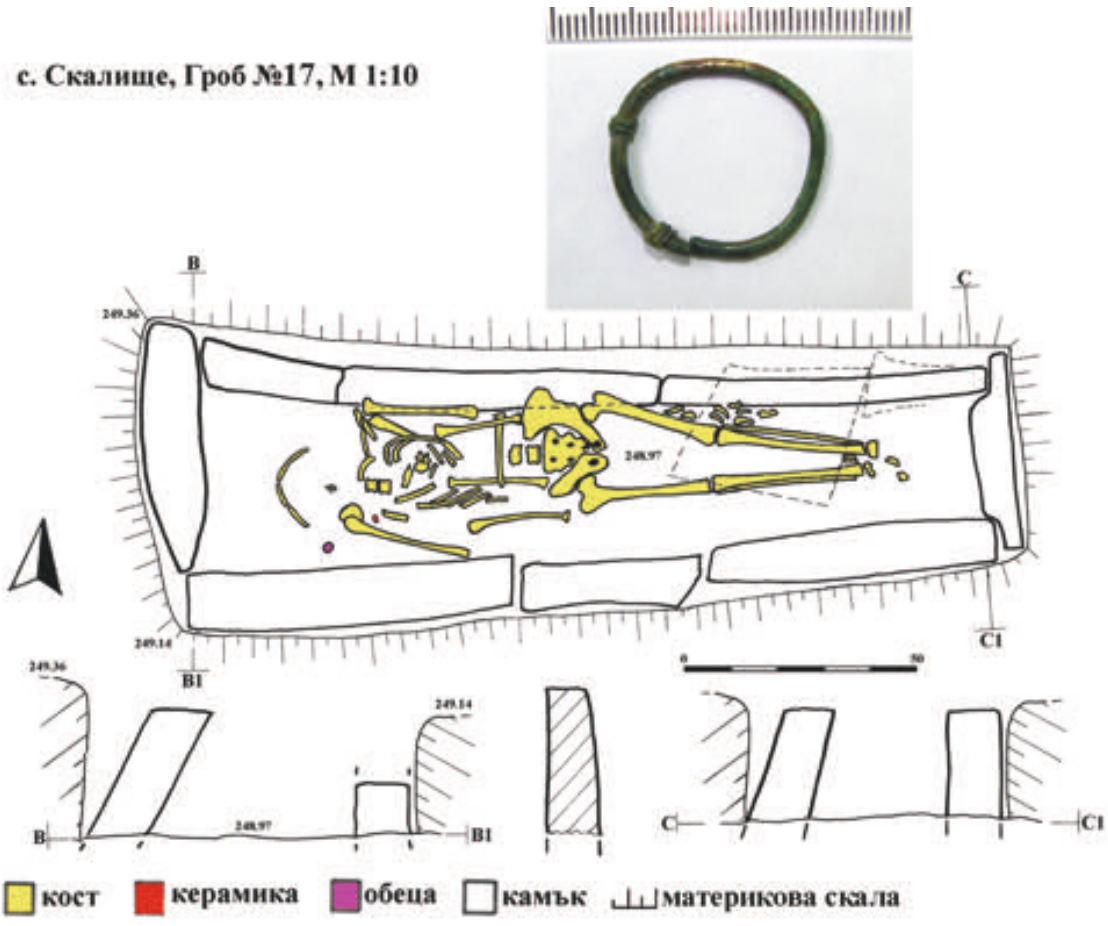
7. Гроб № 15. Детайл – речен камък поставен върху черепа.

8. Гроб № 10. Детайл – железен пирон в областта на таза.

9. Гроб № 16. Хоризонтален план.

10. Гроб № 17. Хоризонтален план. Детайл – бронзов наушник с позлата.

ОСМАНОТУРСКИ ПИСМЕНИ ИЗТОЧНИЦИ В КОЛЕКЦИИТЕ НА РИМ КЪРДЖАЛИ

Катерина Венедикова
Институт за исторически изследвания, БАН, София

OTTOMAN-TURKISH WRITTEN SOURCES IN THE COLLECTIONS OF THE REGIONAL HISTORICAL MUSEUM OF KURDJALI

Katherina Venedikova
Institute for Historical Researches – BAS, Sofia

(Summary)

The study presents some monuments and objects with inscriptions in Ottoman-Turkish language, preserved in the Departments of Archaeology and Ethnography of the Regional Historical Museum Kurdjali. The author has researched them in situ from 1979 till today. There are included tombstones and metalworks with inscriptions, seals and gems. There are presented also some unpublished inscriptions and seals. The author pays attention on the inscription and the decoration on a marble sarcophagus from 1805 and on an early seal from 1438/1439.

Key words: written sources, Ottoman-Turkish monuments, inscriptions, seals, gems.

В РИМ Кърджали се съхраняват почти всички видове османотурски писмени извори: ръкописни книги, документи, епиграфски паметници върху камък и метал, печати, геми, монети, нанизи с монети и други предмети с различно предназначение и надписи на арабица. Надписите върху камък – повечето надгробни и някои строителни са от XVIII и XIX в.

От релефните **надгробни надписи** върху мрамор по-съществени са неиздадените до сега епитаф на Молла Ахмед, син на Селим, от XIX в., надгробен текст в памет на Исмаил, син на Ибрахим, от чумавата 1252 = 1836/1837 година, а също така поетичен епитаф в чест на дъщерята на лекаря Али Ефенди, Садъка, починала през 1306 г. = 1888/1889 г. Публикуваният тъжен надгробен текст съобщава за смъртта на младежа Мехмед Биджан, син на каймакама на Кърджа Али Мехмед бей през 1296 г. Х. = 26.XII.1878 – 14.XII. 1879 г. сл. Хр. [**1**]. От друг неиздаден надгробен паметник от 22 юли 1887 г. (1304 г. Х.) разбираме, че адютант майорът (лейтенантът – кол агасъ) Али ефенди, син на Мехмед ага, по произход е от самия Мостар (главен град на Херцеговина). Някои от късните паметници от 1878 докъм 1914 г. бяха отбелязани в изследване през 2003 г. [**2**]. В музея в Кърджали се съхраняват и надписи от други селища. Върху варовикова надгробна плоча от махалата Кьоселер на с. Старово под релефния надпис забелязваме вдлъбнат кръст. От текста става ясно, че неомъжената, вероятно девойка, Зейнеб, дъщеря на Ахмед Беше, е погребана през 1211 г. Х. = 7.VII.1796 – 20.VI.1797. Баша, баше, беше е титла на българи-мюсюлмани и на еничери [**3**]. От много извори,

справочни издания и изследвания става ясно, че това звание са носили и българи немюсюлмани, приели наскоро исляма, и еничери – войници или офицери с нисък чин. В някои документи то се отнася и за българи-мюсюлмани, и за еничери едновременно. Среща се в надгробни паметници и надписи върху предмети от след първата четвърт на XVII в. докъм 60-те години на XIX в. в повече от 25 български селища. Това прозвище е засвидетелствано и върху един ятаган с потъмняла дървена дръжка от музея в Кърджали, инв. № 121, с растителна и геометрична украса и надпис. Оръжието е изработено през 1215 г. Х. = 25.V.1800, неделя – 14.V.1801 г. сл. Хр., четвъртък, от Ибрахим, а било притежание на Али Баше [**4**].

В Музея в Кърджали под инв. № 2614 е запазена правоъгълна мраморна плоча, отчупена отгоре. Плочата е проучвана за пръв път на 29 IX 1979 г. със съдействието на покойния археолог Иван Балкански и още няколко пъти през следващите години. В работната ми картотека е заснета на филм № 30/поза 10. Паметникът има вис. 59.5 см, шир. 49.5 см. и дебел. 9 см. По размери и форма прилича на **странична стена на мраморен саркофаг**. Горната третина е отделена от долната част с хоризонтална релефна линия. В средната част на горната третина е оформен релефен правоъгълник, в който в две вдлъбнати писмени полета е изписан **3 реда релефен текст**. Над него в отчупената част може да е имало още един ред текст. В ляво и в дясно от правоъгълника се намират две значително по-тесни и малки правоъгълничета, всяко от които е разделено с по една дебела релефна линия по на две части – долна по-ниска и горна – по-висока. В горните правоъгълници, които са отчупени косо, се намира растителна и геометрична украса. В долните има по три изпъкнали предмета, чието предназначение не е ясно. Може би приличат на свещници.

В долната по-голяма чст на правоъгълната плоча се намира твърде интересна релефна украса. Върху издадена напред хоризонтална подставка долу вляво и вдясно има по един **кипарис** с корени, стебла и корони, с върхове, сведени навътре. По средата има **купа със столче**, пълна **с пет едри плода**. Над и вляво от тях има клонче от грозд с четири или пет едри зърна. Тази купа е обхваната отдолу над столчето и от двете страни от две релефни части от елипси, отворени навътре, със завити навътре краища. Над горните им части са разположени вертикално две по-малки части от елипси - дъги, отворени навън, със завити навътре краища. Над тях е разположена растителна украса, прилична на корона. Тя завършва отдолу отново с част от елипса – дъга, отворена надолу към плодовете, със завити навътре охлювоподобно краища. (**Обр.1**)

Текстът в големия правоъгълник горе е в две вдлъбнати добре огладени писмени полета, отделени помежду си с релефна линия. Над горното има също плътна хоризонтална разделителна линия. Първото има форма на правоъгълник, а второто е също такъв правоъгълник, но разширен в долната си част по средата с по-малък трапец със заоблени

краища. Вляво и вдясно има обща ограничителна линия за горното и долното поле. Доколкото плочата е отчупена отгоре, възможно е да е имало още един ред текст, т. к. личи една ромбовидна диакритична точка и очукани очертания от две букви. Текстът [1]в запазената част гласи:

[1] Kuş misāli eyledi 'azm-i cinān [. 2] Merkadın gülşen ide bārī Hudā [. 3] Fī 19 c[emāzī ül āhır] 1220 [.] – [1] Подобно на птица се отправи към Райските градини (простори) [. 2] Нека Творецът Бог да превърне гроба му [и́] в Розова (цветна) градина [. 3] На 19 Дж[емāзи юл āхър] 1220 [г. Х. = **14. IX. 1805 г.** сл. Хр.]

1220 г. Х. трае от 1 IV 1805 до 20 III 1806 г. Месец Джемази-юл ахър от 1220 г. започва на 27 VIII 1805 г., вторник, има 29 дни и продължава до 25 IX същата година, сряда.

Писмото е **несих с елементи на сюлюс**. Както в повечето надписи в Кърджалийско, и в този текстът не е вокализиран. Това дава възможност да допуснем различно четене на последната дума на р. 1 и различно свързване на предпоследната и последната дума на същия ред. С буквите джим, нун, елиф и нун се изписват думите: cinān – сърце, душа; cunān – щит; cinān – умопобъркване, лудост; множественото число на cennet – градина, рай – cinān – рай, райски градини, градини, райски простори. С удвояване на първата буква нун, което не винаги се отбелязва писмено, се пише cinnān/cennān – градинар (в овощна градина и цветарник) [**5**]. Арабската дума ‘azm означава намерение, решение, твърдо решение, решимост; воля, сила, енергия, но и `тръгване на път, потегляне, **насочване с твърдо намерение и решение**` [**6**] Следователно бихме могли да допуснем и свързване на думите [1] K uş misāli eyledi ‘azm cinān [.] – Душата се отправи на път подобно на птица [.]

Подобни на този саркофаг от Кърджали, с надпис и украса върху тясната стена, съм регистрирала в Пловдив, Пазарджик, Стара Загора, Никопол, в поморийското с. Страцин. Украсата от кипариси се среща също нерядко в паметници от България. По сходен начин, с леко завит връх наляво, са изобразени два релефни кипариса върху камък от оградата на **гробницата на Демир Баба**. Тези дървета се намират в дясно и вляво от изображението на джамия с минаре. Релефен кипарис е част от украсата върху камък в тюрбето на халветийския шейх Бали Ефенди (ум. 1553) в Княжево, сега квартал на София. Вдясно от него е моделирана звездата на Давид в релефна окръжност. Два стилизирани кипариса вляво и вдясно от окръжност, вместила Печата на Соломон, украсяват надгробна плоча от Шумен. Два релефни кипариса от двете страни на розета в окръжност регистрирах на 1 IX 1995 г. върху плоча от сив мрамор в лапидариума на

[1] В изследването е използвана транскрипция на основата на съвременните турска и българска азбуки, със следните допълнителни знаци: дължина на гласните: ā, ī, ū ; те –t, т; ţ ъ – ţ , ţ ; ce - s, c ; син – s , c ; ç ад – ş , ç ; x a – ḥ , x ; хъ - h , x ; xe – h, x ; зел – z, z; зе - z, з ; ẓ ад/д ад – ẓ , ẓ /ḍ , ḍ ; зъ - ż, з; 'айън -'; ґайън - ġ , ґ; ķ аф – ķ , ķ ; кяф/кеф – k, к , g , г ; нунски кяф – ñ; хемзе - '; елиф-и максуре - a.

Археологическия музей в **София**. Импозантна плоча от чешма от едрозърнест мрамор, открита през 1999 г. в близост до НАИМ при БАН в **София** има размери 210 х 75 х 25 см. В най-долното централно вдлъбнато поле, в което се намират и двата отвора за изтичане на чистата вода, в трапецовидна рамка, са изобразени **два релефни кипариса** с корени, стебла и корона. Върхът на левия е наклонен дъговидно надясно, а този на десния – наляво. Имарет джамия в гр. Пловдив е завършена през 1444 г. Най-ранният надгробен паметник с дата в двора ѝ е от 1581/1582 г., но там има строителни и надгробни надписи и от XVII-XIX в. В настилката на двора на **този храм** са вложени няколко парчета от каменни плочи, вероятно части от страничните стени на саркофаг, и част от декорацията им включва кипарис.

Сред стилизираните растителни мотиви с **химическа гравировка върху медни съдове** се среща и **кипарисът**. Той е елемент от гравираната украса на синия от Шумен с надпис **на български език** ”Уста Тодор Дошкоглу Устабашито”. [**7**]

Металните предмети включват интересни екземпляри, много от тях с надписи. Между по-важните можем да отбележим **елипсовидна бронзова плочка с релефен надпис на арабица**, вероятно от втората половина на XIV или началото на XV в., открита от проф. Н. Овчаров и Д. Коджаманова в акропола на Перперикон на 2 юли 2013 г. в пласт от предмети и материали от XIV и XV в. Запазеният текст гласи: “Походът (набегът, воденето на война) заради вечно (постоянно) въздаяние (възнаграждение, богатство)…” [**8**] Благодаря на Д. Коджаманова и Н. Овчаров, които ми предоставиха за проучване този рядък паметник.

Друга **правоъгълна метална плочка** с по две дупки в четирите ъгли и надпис без дата е открита в района на Кърджали. Тя вероятно е била пришита към дрехата на пазача на склада за сяра (полевия склад за сяра или сярното находище) в община Ксанти и е не по-ранна от XVIII – XIX в. [**9**]

Сред интересните и редки предмети, пазени в музея в Кърджали, е един **пиринчен драм** от Етнографския отдел, инв. № 5285 Е, произхождащ от Енчец, описан от мен на **21 II 1997 г.** Предметът има форма на кръгла паничка с полегати стени, по които са вдлъбнати концентрични окръжности. Върху вътрешната му част е оформено малко **писмено поле**, високо 12 мм и широко 12 мм, **с крушовидна форма**. На него има релефно надписче от три цифри на арабица: 285 (по-малко вероятно 385). Тези цифри може би показват **теглото на драма, или пък година**. Ако е година, следва да е [1]285 г. Х. = 24 IV 1868*, петък – 13 IV 1869 г. сл. Хр., вторник. Това крушовидно поле е легнало върху по-вдлъбнатата полегата част на драма. Лявата му заоблена страна започва от най-вътрешните му вдлъбнати линии, надясно пресича следващите две по-външни концентрични линии и дясната му заоблена част завършва малко след тях, като третата цифра 5 се пада точно върху тях. Наблизо има **още едно неоформено писмено поле**,

което не е така вдлъбнато и **не е четлив надписът върху него, наподобяващ тугра**. То има вис. 17 мм и шир. 17 мм. Очаквам хубава снимка на това поле, за да мога да разчета този надпис.

Голяма част от металните предмети съм проучвала със съдействието и помощта на М. Николчовска, на която благодаря. Един бакърен калайдисан съд - **сахан или паница**, дълбока 9 см, който през април 1989 г. получихме с Мария Николчоввска в с. **Воловарци,** има на периферията две надписчета с един и същ текст: Vakf-ı dabbaġhane – Вакъф (Дар с благотвориителна цел) на Кожарската (Табашката) работилница. На обратната страна на периферията има украсички – полумесец, кръгче и три вдлъбнатинки – дупчици. Подобен текст има върху сахан от 1732/1733 г. в музея в Хасково – "Вакъф на Горната кухня". [**10**]

Една **синия** с украса розета и растителни орнаменти и кратък надпис се пази с инв. № Кж Е 1144. Тя е проучена на 25 VI 1987 г. и има диам. 60 см. Заснета е с доста неясни чернобели снимки, ф. 44/п. 6-9 и ф. 45/ п. 5. От вътрешната страна в центъра са намира **в окръжност 6-листна розета**. В поле между тази окръжност с розетата и периферията се чете кратък надпис на османотурски език: "Bölük yigirmi iki – Двадесет и втора рота".

Турската дума `**бьолюк**` означава `част, група`; като военен термин значи `рота, ескадрон, батарея, ескадрила` [**11**]. Ротата може да е и еничерска [**12**]. **Еничерският корпус**, създаден по времето на Мурад I (1363 г.), се състоял от 196 поделения – орта. (Заедно с четирите орти на аджеми огланите били 200 орти.) От **първа до шестдесет и първа орта** носели името бьолюк, от 62-ра до 96-та - сегбан (сеймен), а следващите 100 – джемаат [**13**].

В Етнографския отдел на Музея в гр. Кърджали са запазени красиви **сефертасове с украса**, но без надписи. Това са три съдчета за пренасяне на храна, които се поставят едно върху друго, с похлупак на горното съдче. Общата височина на предмета е 25 см, диам. 17.5 см. Долното съдче има височина около 6.8-7 см, второто над него 5.8-6 см, третото над него – 5.6-5.8 см и похлупакът – 5 – 5.2 см.

По външната повърхност на всяко от съдчетата има разположена хоризонтално в кръг украса. По-голямата част от декорацията е **геометрична**. Има и форми, наподобяващи **растения** и такива, които наподобяват **букви**. [**14**]

Една **бакърена калайдисана купа** със столче има диам. 16.2 см и инв.№ Кж Е 2134. Проучена и заснета е на 25.VI.1987 г., ф.44/п.10, ф. 45/п.3. В най-горния ѝ край едва се забелязва малко издраскано надписче, една част от него е изтрита. Четат се само две думи: "Sa'ādetlü İsmā'īl…" – "Честитият (Щастливият) Исмā'ил…". С термина `са'ādетлю` се титулуват военни (с чин генерал) и граждански (със съответстващия ранг) чиновници в Османската империя [**15**]. Следващите думи са изтрити.

Друга **оловна купа с медно столче**, чийто собственик бил Тевфик Еминов Ибрямов, произхожда от **с. Горно Прахово**. Този съд за храна е

получен в ОИМ/РИМ Кърджали на 13.05.1983 г. Проучен е частично, без снимка, на 24.VI.1987 г. Диам. на отвора горе 15 см, диам. долу 7 см. Разчетени са сигурно 2 реда от общо четирите: [1] Ş ạh ib ẖwāce (ẖāce) [2] İsmāʾīl sahānıñ? [3]… … - [1] Собственик хāдже [2] Исмā'ил [,] на сахāна… ? [3] … …" Ако думата е сахан, написана е с две правописни грешки.

Някои автори приемат, че титлата ẖwāce - **хāдже** на собственика е възприета от персийски език. Тя има различни значения: ходжа, учител, наставник, преподавател, професор; господин, знатен, благороден, уважаем, влиятелен човек, сановник, везир; собственик, богат човек; почтен старец, мъдрец; господин със сарък (чалма), молла (проповедник на Корана), стопанин, домакин; търговец [**16].** Възможно е притежателят на съда да е преподавал в медресето при джамията между Долно и Горно Прахово.

Един **бакърен сахан** с инв. № Кж Е 3304 е проучен и заснет на 25.VI.1987 г., ф. 44/п. 9 и 12. Има диам. 22 см. На периферията му е изработен малък вдлъбнат красив надпис от 1 ред: [1] Rāşīd Efendi [.] Sene 1302 [.] – [1] Рāшид ефенди [.] 1302 г. [Х. = 21.Х.1884 – 10.Х.1885 г. сл. Хр.

Думата `рāшид` е арабска и означава `вървящ по правилния път, праведен`. В надписа по грешка е изписана с буква йе между шин и дал (с дълга гласна `и`), а трябва да е с кратка гласна, без буква йе между шин и дал, Rāşid [**17**].

Ефенди е титла на образовани и възпитани хора с благороден произход.

Проучването на някои **печати и геми** от фонд Археология на музея стана възможно благодарение на интереса и съдействието на Георги Кулов, на когото изказвам признателност. Може би най-голямо внимание поради ранната си дата за сега заслужава един **бронзов печат**, намерен при разкопки на средновековната крепост **Перперикон** през 1982 г. Печатът има полеви № 336, инв. № Кж А 11,640 и размери 14 х 12.5 мм. Текстът и украсата върху него са релефни. В средната част на елипсовидното поле е изписано с нестилен, но четлив почерк личното име Ca'fer - Джа'фер. Над буквата ре се забелязва нещо като релефна стреличка. Под името е отбелязана датата – 842, като осмицата е под ре, четворката – под фе и двойката – под 'айън.(**обр. 2**) Високосната 842 г. Х. отговаря на времето **от 24 юни 1438, вторник, до 14 юни 1439 г. сл. Хр., неделя**. Пада се при царуването на Мурад II (1421-1451). Печат с толкова ранна дата е рядкост и сигурно ще допринесе за изясняването на историята на района.

Арабската дума джафар (в арабски и персийски) и джафер (в турски) означава ручей, рекичка, поточе. Тя може да бъде и мъжко собствено име Джафар – Джафер. Това е личното име на шестия шиитски имам Джафер Садък – Верният, Правдивият Джафер [**18**]. От неговото име произлиза и наименованието на сектата/ордена Джафарииййе – Джаферие.

Сред българските мюсюлмани името не е от най-много срещаните с честотност над 1000. М. Тахир е регистрирал 233 лица с това име [**19**]. В надписи и печати се среща рядко.

Повечето от предоставените ми до сега за проучване печати и пръстени с печати са от XIX в. Има и от XX –то столетие. Те са от Кърджали [**20**]; Пазарджик [**21**]; с. Цар Калоян, Пловдивско; Пловдив; Хасково; с Елхово/Милево, Казанлъшко; Сливница; с. Веселиново, Ямболско и др. С редки единични изключения и повечето издадени у нас османотурски печати са от XIX в.[**22**]

Една част от печатите и **гемите** с религиозно съдържание, повечето върху полусъпоценни камъни, са откупени през 1975 г. чрез Христина Желева, реставратор в ОИМ – Хасково. Вероятно е повечето да са изработени в Истанбул в началото на XX в. Между тях можем да споменем пръстен с оранжев камък – гема, инв. № 5851, с надпис без дата "О имам Хюсейн"; елипсовиден камък 17 х 12 мм, инв. № 5849, с надпис "Азад Хан" без дата; кръгъл печат, инв. № 5848, принадлежащ на "управителя на недвижимите имущества в каза Инебол" и дата '[1]321" = [1]903/[1]904 г.; кръгъл печат с украси от 8 двойни дъгички по края, инв. № 5840, с текст "Изработващ Юсуф, син на Ибрахим, [1]333" = [1]914/[1]915 г.; елипсовиден печат на Мехмед Кани? от [1]318 = [1]900/[1]901 г., инв. № Кж 5846…

За съжаление, ограниченият размер на този доклад не дава възможност дори само да изброя по-важните паметници на арабско писмо от Кърджали и Кърджалийско и по-съществените публикации върхту тях.

По повод 50-годишнината на музея и музейното дело от сърце честитя на директора и сътрудници на музея щастливата годишнина. Пожелавам им здраве, сили и успехи в неуморния им и полезен труд. Благодаря на всички, които са ми помагали при изследването на паметниците от Кърджали и Кърджалийско.

Цитирана литература

1. Катерина Венедикова. Надгробна плоча на Мехмед, син на каймакама на Кърджа Али Мехмед бей, от 1296 г. Х. = 26.XII.1878 – 14.XII. 1879 г. сл. Хр. – Междуетнически контакти Изток – Запад – интеркултурна комуникация. Шумен, 2005, 235 –242.

2. К. Венедикова. Епиграфски паметници на арабско писмо от Освободителната до Балканската война в Родопите. – Сборник 90 години от Освобождението на Родопите. Смолян, 2003, 102-115.

3. К. Венедикова. За личното в епиграфските паметници от османско време и за тяхното значение като исторически извор. – Личните документи като исторически извор. София, 1987, 177- 198.

4. К. Венедикова. За званието баша, баше, беше. – Сборник в памет на проф. Велизар Велков. София, 2009, 532-557: тук цит. 532-534, 546-550.

5. Х. К. Баранов. Арабско-русский словарь. Москва, 1976, 140, 141; Ferit Devellioğlu. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. Ankara, 1970, 174; Ş. Sâmi. Kāmûs-ı Türkî. □stanbul. Eylül 1998.483.

6. Баранов 1976, 514; Sâmi 1998, 935.

7. Повечето от изброените тук образци на кипариси и литература за тях могат да се видят у К. Венедикова. Паметници, свързани със светеца Бали Ефенди и неговата обител в Княжево. 2014, под печ., 116-124.

8. К. Венедикова. Надпис върху елипсовидна бронзова плочка от Перперикон. -

Нумизматика, сфрагистика и епиграфика. 11. (2015). София, 203-216, табла XXII – XXV.

9. Вж. бел. 8.

10. Признателна съм на г-жа Магда Милчева, която ми предостави снимки на съдове с надписи от музея в Хасково.

11. Турецко-русский словарь. Москва, 1977. 131.

12. Redhouse Yeni Türkçe- İngilizce Sözlük. İstanbul, 1968, 195.

13. Борис Недков. Османотурска дипломатика и палеография. Т. I. София, 1966, 69.

14. Този и някои други предмети от Кърджали и Кърджалийско са подготвени за издаване, но не съм получавала предложения за публикация от Кърджали..

15. Турецко-русский словарь. Москва, 1977 , 739.

16. İsmail Parlatır. Osmanlı Türkçesi Sözlüğü. Ankara, 2015, 546 Персидско-русский словарь. Т. I. Москва, 1983.

17. Персидско-русский словарь. Т. II. Москва, 1983, 778.

18. Х. К. Баранов, Арабско-русский… 1976, 131; Персидско-русский словарь. Т. I, Москва, 1983, 437.

19. Мюмюн Тахир. Речник на турските лични имена в България. Наука и изкуство. София, 2004, 52.

20. К. Венедикова. Бронзово печатче от Етнографския отдел на музея в Кърджали. – Нумизматика и сфрагистика 1-4/1993. София. 94-96; К.Венедикова. Един късен печат на шейх от ордена “Кадирие” – Нумизматика и сфрагистика V 1. София. 1998. 125-131. Изд. Агато. Броят се посвещава на кончината на проф. Иван Венедиков.

21. К. Венедикова. Печатче от Пазарджик от 1279 г. по Хиджра (29.VI.1862 – 18.VI.1863 г. сл. Хр.). – “Нумизматика и сфрагистика”, IV, 1995 – 1997 г. Изд. “Агато”, София, 1997. 154-157.

22. Вж. напр. печатите и цитираната литература у Мария Михайлова – Мръвкарова. Увод в османската сфрагистика. София, 2006, 176 стр.

Обр. 1. Късата стена на мраморен саркофаг от 14.09.1805 г.

Обр. 2a Бронзов печат от 1438/1439 г. от Перперикон – прав образ.

Обр. 2b. Бронзов печат от 1438/1439 г. от Перперикон – огледален образ.

СРЕДНОРОДОПСКИТЕ ГУРБЕТЧИИ В КЪРДЖАЛИ И КЪРДЖАЛИЙСКО

Доц. д-р Христо Гиневски

Гурбетчийството в Средните Родопи, пък и не само там, не е единствено социално и стопанско явление. То дава възможност на една не малко част от огромното занаятчийско съсловие в Ахъчелебийско/ Смолянско/ да намери работа и препитание в по-близки и по-далечни земи – Беломорието, Одринско, Пловдивско, Хасковско и достига чак до Варна, Цариград, Смирна и други селища. Няма да се спирам защо в Среднородопието занаятчийството добива големи размери. Ще добавя само , че силно развитото овцевъдство, което е подвижно - планина Беломорие дава силен тласък за появата и развитието на различни занаяти. Свързани с обработката на вълната, на млякото са абаджийството, терзийството, медникарството, дюлгерството, кацарството и други. Интересното е, че то се развива повече сред християнското население и по-малко сред българите мохамедани./1/

Среднородопието като географски район се оказва твърде тясно за нарастващия брой на занаятчии и все по-трудно се намира приложение на занаята. Най-напред погледът се насочва към Беломорието – там вече пътят е прокаран от родопските овчари. От тях се знае, че в равнината има не само гръцки, но и села с българско население, там се търсят различни занаятчийски услуги. По време на Възраждането и най-вече след 1830 година занаятчиите от Смолянско се насочват и търсят

сезонна работа в районите на Ксанти, Гюмюрджина, Драма, Дедеагач и други селища по „Увота", както се нарича полето в Средните Родопи. По-малко обръщат внимание на източните части на планината. Има сведения,обаче, че отделни занаятчии търсят и работа в Кърджалийско – предимно в Кирли /Бенковски/, в Кирково, Кушукавашко /Крумовградско/ - най-вече става дума за дюлгери.

За Средните Родопи – гурбетчийството има своето място и в духовното развитие на края. Ходейки да работят по другите български земи гурбетчиите виждат и усещат промените в българското възрожденско общество – борбите за българска църква и училище, за книжнина на роден език. И те носят този живителен за българите дух по родните си места. Както справедливо отбелязва Николай Хайтов „културният принос на родопското еснафство- нещо особено характерно за Родопите – няма преуспял кехая, абаджия, медникар и пр., който да не е пуснал своята лепта в общородопската културна спестовна каса/2/. Могат да се посочат много конкретни примери по отделните селища за мястото на занаятчиите – гурбетчии в борбите за български език, за независима църква.

Поселищните истории са пълни с факти и имена Ще дам само един пример,който е показателен- първата българска книга в Среднородопието е донесена през 1840 година от изтъкнатия абаджия и търговец хаджи Иван Бечев , който е на гурбет в Смирна. Там попада на книгата „Новият завет" преведена на български от Неофит Рилски .Без колебание я купува като не се страхува от гневните заплахи на гръцките архиереи и я донася в Устово/3/

По различни причини родопските занаятчии се насочват към Кърджалийско по-късно – стесняване на пазарите, навлизането на фабрични изделия края на XIX и началото на XX век са част от причините за тази промяна. Много скоро те печелят доверието на местното турско население, както и на българите-мохамедани в Кирковско. Работливи, честни и добри майстори те стават предпочитани и в този район. Тези качества на родопските занаятчии-гурбетчии отбелязва и Мара Михайлова в книгата „Кърджали"/4/ Една от причините за по-късното им навлизане в тази част на планината са и лошите пътища, които са трудни и уморителни. Едно неголямо разстояние, мерено с днешни мерки, от 80-100 километра се взема за 2 и повече дни. Използват се пешеходни пътеки, които започват от конкретните селища – Момчиловци, Славейно, Петково, Давидково, Полк. Серафимово. Така от Устово пътят минава през Търън - Средногорци – Стоянов мост – Ардино – Даладжа - Бойно и Кърджали, а от Петково – Малка Арда – Баните – Лесичек – Ардино – Даладжа - Кобиляне- Бойно - Кърджали/ тази част на пътя се ползва и от момчиловските занаятчии и от славейновските. Златоградчани използват пътя през Бенковски – Джебел – Момчилград - Кърджали. Пътуват с мулета като тръгват в дни, които носят сполука-понеделник и четвъртък , нощуват в районите на селата Мусово и Бял извор, Ардино, където използват мечитите. Вечерят с домашно приготвената храна – клин, апраци/сърми/, боб. Вторият ден преминават Даладжа и привечер пристигат в Кърджали./5/

Първи и най-многобройни са абаджиите, следвани от дюлгерите, медникарите и други занаятчии. Първоначално среднородопските занаятчии идват в района около празника Байрям, като постепенно започват да престояват по-продължително време . Най-много занаятчии пристигат от Устово, Райково, Момчиловци, Серафимово, Петково, Славейно, Давидково, Златоград. След Балканската война/1912 г/ този наплив се засилва. Първите абаджии от Устово, които работят в този район са Христо Георгиев Тюлев, Бечо Петраков, Атанас Райдовски. Те се приютяват в в хаджи Мехмедовия хан, по-късно наричан и абаджийския хан в централната част на града, срещу джамията. След тях идват и Георги Михтарски-Куцкото, Колю Кисима, Никола Калчев, Петко Беловски, Никола Примовски и други. Към тази немалка абаджийска сюрия скоро се прибавят и медникарите – Щонко Илчевски,/Беледера/ и др. След

Балканската война в Кърджали се заселва и Делчо Янев, изтъкнат участник в революционните борби, ведно със синовете - Никола, Иван и Костадин./6/. Анастас Примовски сочи, че първи кмет на Кърджали по време на Балканската война е Никола Белев- Бялото от Устово. В първата градска управа влизат и устовците Христо М.Видров, Алекси Келпетков, Делчо Янев. Процес на заселване на среднородопски занаятчии има и в Момчилград. Силен е този процес и сред Петковци, Славейновци и други селища от Смолянско. Първоначално се установяват в Ардино – около 30-40 души, а и цели семейства. По-късно се насочват към Кърджали и около 1944-45 година в града вече има около 200 семейства от Петково.Но това е вече икономическа миграция, не носи чертите на истинското гурбетчийство. Сред тях освен абаджии, има и медникари, и калайджии, зидари/7/.

Сред среднородопските занаятчии в Кърджалийско значимо място заемат и дюлгерите - те са търсени от населението за градеж на къщи, медресета,джамии, дюкяни, маази и др. Обикновено те идват на тайфи и чети от селата Момчиловци, Серафимово. Каневци градят в Крумовград, Кюлханци в Кърджали. Отец К.Канев описва трогателни случаи, когато застарели дюлгери, градили в Кърджалийско отиват да се сбогуват с хората, със сградите, градени от тях. Посрещнати се много сърдечно от местното население, което им е благодарно, обсипват ги с подаръци/8/. На тези гурбетчии е посветена и едно широко известна песен от Момчиловци –„ Торнал е Тодю на гурбет да иде”- има местност „Кърджалийският камен”. И абаджиите и дюлгерите престояват най-много – около 9 месеца в годината. В Крумовградско турското население нарича момчиловската чета „Ахъ челеби компанеси дерьо и кебир кьойден”- ахъчелебийска дюлгерска компания от с. Горно дерекьой”./9/ По работа, организираност, координация и качество, те действително правят впечатление на населението като компания. В много селища на Средните Родопи дюлгерин значи гурбетчия.

За среднородопските гурбетчии в Кърджалийско може да се говори много, но не това е задачата ни. В досега излязлата литература на тази тема е отделено значимо внимание. Това е изданието на Тасо Примо/Анастас Примовски/ „Бит и култура на родопските българи”, многото поселищни истории - на Момчиловци, Петково, Славейно, Устово, Серафимово. Но едно цялостно проучване липсва и това е задача на днешни и бъдещи историци и краеведи. Накрая искам да отбележа, че среднородопските гурбетчии в Кърджали и Кърджалийско намират тук не само препитание, приложение на занаятите си. Те постепенно се заселват и така умножават българския елемент преди изгонването на тракийци от Беломорска Тракия. Много се заселват в Кърджали, Момчилград, Крумовград, създава

поколения, които дават своя принос в стопанското и културно развитие на Източните Родопи.

С основание Мара Михайлова пише, че съживяването на занаятите и търговията се пада на абаджиите от Смолянско. Определено това е тяхна заслуга. Както споменах едно цялостно проучване на гурбетчийството в Източните Родопи ще даде не само по –пълна картина на това явление , но ще разкрие неподозирани страни от живота, от бита на среднородопските гурбетчии.

Родопските занаятчии в Кърджали, Момчилград, Крумовград, Ардино и др. имат съществен принос в увеличаването на българския елемент в тези селища на Източните Родопи. Мнозина от тях се установяват трайно и довеждат семействата си, или като ергени се задомяват в Кърджали и Кърджалийско.

Имат и значим принос в стопанското развитие на града и околията/окръга/ като строители, специалисти и стопански дейци. Този извод важи не само за времето след Балканските войни и Първата световна война, но и за годините след 1950 г., когато в Кърджали се разгръща сериозно строителство и развитие на добивната и преработваща промишленост. Достатъчно е да споменем, че родопчани от Средните Родопи дават първият български кмет на Кърджали – Никола Белов-Бялото от Устово. Това будно среднородопско селище дава още двама кмета на града – Делчо Янев/1928 г./ и Петко Калчев.

Преселниците от Среднородопието в Кърджали и Кърджалийско са в основата на човешките контакти между двата района на планината, в сътрудничеството между тях в стопанската и духовна сфера.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗТОЧНИЦИ

1.Повече за развитието на занаятите в Средните Родопи виж: Примовски, Анастас „Бит и култура на родопските българи”. БАН,1973,с.221-222 и др.

2. Хайтов, Николай. „По верен път”- предговор към книгата „Родопската интелигенция през Възраждането”, См. 2001. С. 3-4

3.Гиневски Христо „Още за първите български книги в Средните Родопи”, сп.”Родопи”, бр. 3-4, 2015

4. Михайлова, Мара „Кърджали”, С., 2000, с 187-188

5.Повече за бита на устовските и родопски абаджии виж: Спомени на стари абаджии в Кърджали", записани от Стою Караджов/оригинала е у автора/, както и в „Миналото на Устово" См. 2012, т. I и II.

6. Примовски, Анастас „Бит и култура на родопските българи", БАН, 1974, с.222

7. Ташев, Георги, „Петково" С. 1966, с .36,302-304

8.Канев, Константин „Миналото на село Момчиловци", С., 1975, с 444

9.пак там. С. 445

Християнско наследство в Източните Родопи (XIX-XX век)

Таня Марева, РИМ „Стою Шишков“ – Смолян

През 2004 г. музеят в Смолян реализира проект BG 01.06.07-014 „Организиране, създаване и представяне на фотодокументална изложба "Християнско наследство в Родопите - църкви и манастири" в рамките на Програма PHARE, ТГС България - Гърция: В качеството на водеща организация за изпълнение целите на проекта музеят извършва обследване на недвижимите паметници на християнското наследство (църкви и манастири) на цялата българска територия на Родопите. Разкрито е малко познато лице на Родопите като една от древните християнски територии в света, с уникални християнски паметници и устойчиви традиции, дотогава неизползвани пълноценно като ресурс за развитие на културен туризъм. За постигане целите на проекта първоначално е извършена мащабна проучвателна дейност за фотозаснемане на обекти на българска територия. Ангажираните с изпълнение на задачата специалисти са изправени пред предизвикателството, че темата не е цялостно разработвана, но има огромен обем публикации на историци, археолози, архитекти, художници и други изследователи, проучвали отделни паметници на християнската култура в Родопите. Те се отнасят към широк хронологически обхват - от IV в., когато се появяват първите църкви, до наши дни, и обхващат територия от близо 13 хил. кв.км. В резултат на прегледаната литература и публичните архивни фондове са съставени работни маршрути и са посетени 114 обекта на християнското наследство в българската част на Родопите. Архивирани са теренни материали, които са предимно локална памет за недвижимото християнско наследство, за припознаването му с такъв знак от общността, която го създава, наследява и поддържа/неподдържа. В музейната фотослужба постъпват над 3000 анотирани теренни снимки – визуалната памет за християнското наследство към началото на XXI в. и възможната проекция назад във времето чрез сканиране на стари фотографии. Резултатите от проучванията са въведени в самостоятелна база-данни на Музейната информационна система за лесен достъп до тях. Информацията се отнася за 263 обекта и съдържа кратка справка и галерия снимки за всеки един от тях, библиография и други полезни сведения.

За широката публика и с оглед взаимното опознаване на населението от двете страни на българо-гръцката граница е създадена фотоизложба и кратка брошура към нея с текстове на три езика (български, английски и

гръцки)[1]. Изложбата представя 76 забележителни обекта на християнската култура в Родопите на българска и гръцка територия - археологически обекти (от IV до XII в.), църкви и манастири построени или възстановени през XIX в. и най-новите храмове в Родопите от края на XX в.

Обектите на християнското наследство в Източните Родопи са посетени от екип по проекта през май 2004 г.[2] В събраните на терен сведения има и факти, потвърдени от документи и публикации, и неподправените разкази на местните. Те представят картина на локална културна памет за унаследено, но припознато като свое християнското наследство. Обстоятелството е изключително важно с оглед опазването на това наследство за следващи поколения и употребата му като културен ресурс. В този текст се поставя задача да се представят именно такива интересни факти за посетените храмове в Източните Родопи, натрупани в рамките на проекта.[3] Това са църквите в Ивайловград и околните селища от XIX-XX век и построените през 20-30-те години на XX век с подкрепата на Българската православна църква и държавата християнски храмове в по-големите селища в района – Кърджали, Момчилград, Крумовград.

Църквите в Ивайловград и околните селища са представителни каменни постройки, повечето трикорабни базилики, строени през първата половина на XIX в. Достойни са като наследство за района на средновековната християнска епископия Лютица. През първата половина на X в. тя е в подчинение на Филипополска митрополия, съгласно епархийските списъци от времето на император Лъв VI и патриарх Николай Мистик.[4] По-късно е пряко подчинена на Константинопол. В документ от 1796 г. фигурира епархията Лютич със седалище Ортакой (Ивайловград от 1934 г.), предадена за управление на новоназначения митрополит Григорий.[5] Предполага се, че митрополитската църква през XIX век е била „Св. св. Константин и Елена" в с. Лъджа (днес квартал на

---

[1] Брошурата е достъпна на сайта на РИМ-Смолян
http://www.museumsmolyan.eu/library/broshure_BG.pdf;
http://www.museumsmolyan.eu/library/broshure_ENG.pdf;
http://www.museumsmolyan.eu/library/Christian_Heritage_Greek_lq.pdf

[2] Екипът в Източните Родопи е под ръководството на автора на текста. Научни консултанти на проекта са Щелиян Щерионов (ИИНЧ при БАН) и Димо Чешмеджиев (през 2004 г. към ИИ при БАН).

[3] НА РИМ-Смолян, Ф.III, а.е. 660.

[4] Епархийски списъци от IX до средата на X в. – ИБИ, т. VIII, С., 1961, 160.

[5] Николаев, Вс., Един берат на султан Селим III за Лютичкия (Ортакьойския) митрополит Григорий от 1796 г. - ИБИИ, С., 1951, кн. 3-4, 411-425.

Ивайловград).[6] В храмове на Ивайловградско е запазена старинната практика за самостоятелно женско отделение. Отличават се с интересни релефни украси от камък. Особено почитан в района е култът към св. св. Константин и Елена.

Църквата „Св. св. Константин и Елена" в Долно Луково, Ивайловградско, е най-старият и единствен запазен от разрушения храм, строен в началото на XIX век. Обявена като архитектурно-строителна НКЦ от местно значение през 1965 г. (ДВ, бр.35/1965) и декларирана като художествена през 1974 г. Примитивният строеж от суха зидария с местен камък и ниските обеми скриват едно уникално творение на неизвестни майстори резбари и стенописци. За градежа може да се добави, че е от местен гнайс и речен камък, с дъбови кушаци. Покривът е от каменни плочи (тикли). Подовото покритие е изпълнено с неправилни по форма каменни плочи, таванът – дървен гредоред. Сградата няма прозорци, има две врати – по една от северната и западната страна. Стените са снабдени с резонансни глинени цилиндри/гърнета. Вградената на пода пред олтара мраморна плоча с гръцки надпис увековечава имената на ктиторите на храма Поп Димо, Милоулу Христо, Гемиджиулу Вълчо и датата на освещаването - 16 март 1806 г. Характерна особеност на този камък, е че е издялан за прослава на свещенодействащия. Върху него има изображения на епитрахил и кадилница. Също така се упоменават Димотика (център на съседна кааза и епископия), Ортакьой (център на каазата и епископията, към която се числи и селото) и Вси Светейшество Мелетий. Второ неопровержимо доказателство за датировката на храма е каменна плоча, вградена на западната стена, разделяща пространството на предна част, в миналото само за мъжете и на западното „женско отделение", предназначено за жени и деца. Върху нея са изсечени имената на ктиторите: „първосвещеник Пападимос, Христо Милоулу и съпругата му Мата, и син Митро и Костадин, и Гемишоглу Вълчо, година 1806-та, март 16-ти". Още на едно място е поставена годината на градежа – от външната стена на храма, върху абсидата.

Църквата е отличителна не само като постройка, но със стенописите и с резбата на иконостаса и друга църковна мебел. През 2004 г. е завършена реставрацията на стенописите. Те вероятно са дело на местен неизвестен майстор. Изпълнени са върху глинена замазка. Зографът е изписал основното пространство на светия храм (без олтара и притвора) с примитивни образи на 28 светци и светици върху северната, южната и част от западната стена. Изпълнените почти в цял ръст фигури заемат

[6] Стефанов, И., М. Николчовска. Ивайловград и покрайнините му през Възраждането. С., ДИ Септември, 1980, 6.

централната част в ниския вътрешен обем и създават у посетителя илюзията, че са в неопосредствана близост. Над пояса от свети образи има пана със стилизирани дървета, в долната част - декоративни растителни орнаменти.

В „светото шествие" от 30 фигури върху южна, северна и част от западната стена се редят изображенията на Христос Велик Архиерей, св. Йоан Предтеча, св.св. Петър и Павел, Пророк Илия, св. Евлогий, св. Георги (?) и св. Димитър, св. Нестор, св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат, св. Трифон, св. Екатерина, св. Кирик и св. Юлита, св. Марина, св. Параскева, св. Неделя, св. Пантелеймон, св. Кузма (?) и св. Демян (?), св. Харалампий, св. Григорий Богослов, св. Йоан Златоуст, св. Василий Велики, св. Атанасий Александрийски, св. Архангел Михаил и няколко неразличими и фрагментарно запазени образи. На част от западната стена са пресъздадени сцените Успение Богородично, Възкресение Лазарово и Страшния съд.[7]

Дърворезбата в църквата е примитивна, но много богата и впечатляваща със стремежа за вписване в нея на универсални символи като розети, слънца, звезди; с растителните и палмовидни орнаменти върху колоните на иконостаса. Вероятно също е изработена от местен майстор, чието име не е запомнено, както и на стенописеца. Запазени са старинни свещници, типични за времето и разпространени в родопските църкви (включително и в Среднородопските), изработени от камък (в основата) и дървена горна част. На единия има ктиторски надпис „1818 – Апантулу Иван".

За съхранената от локалната памет история на храма разказват Стефана Байчева и Станка Бобева.[8] По предание църквата е построена само за седем дни, тайно от османския управник – „бея", но с участието на цялото християнско население. Мястото тогава е обрасло със стара дъбова гора, от която са взети гредите за кушаци на строежа. Външният вид на сградата не издава, че е християнски храм. Такава е целта на строителите, за да я предпазят от посегателства, да прилича на обор. Църквата е вкопана в земята. Само абсидата подсказва какво крие тази сграда. От външната й страна с мрамор между камъка е направен кръстен знак.

---

[7] Изказвам благодарности към Мариела Стойкова , уредник в Музей „Християнско изкуство" към Национална галерия – София, за консултация по описа на стенописите в църквата „Св. св. Константин и Елена", с. Долно Луково.

[8] Запис май 2004 г - Стефана Димова Байчева, родена в Долно Луково, 70 години, постоянно местожителство в Стара Загора, учителка по професия; Станка Бобева, местна, 69 г., член на църковното настоятелство и негов касиер. Двете жени са братовчедки.

Странично, вдясно от него, почти незабележими цифри от керемида указват годината на градежа – 1806-та.

Десетилетия този храм обслужва селището, съставено от две махали – Горно и Долно Луково. С клепало от маслинено дърво призовавали миряните. Поради малките му размери и увеличаване на местното население се пристъпва към изграждане на две нови църкви, за всяка от махалите, и двете с патрон „Св. Архангел Михаил", строени през 1896 г. Така след 90 години в старата църква на селището се служи тържествено само на празника й – деня на светите Константин и Елена, честван на 2 юни по ст. ст. Според събеседничките този празник е особено почитан в Ивайловградско. Тогава се „ходи на черква" на едноименния манастир в близост до с. Лъджа, днес квартал на Ивайловград, последвана от тридневен панаир с народно веселие, посещаван от християните от целия район. Друг общ църковен празник за района, макар и по-малко посещаван, е честван в местн. Манастирището в близост до Долно Луково. Поверие разказва, че имало голям манастир, унищожен от турците, но споменът за светото място събира християните от района и след разрушаването му. Почитан е в деня на св. Георги. Старата църква „Св. Константин и Елена" от последните години на XIX в. нататък се отваря за големите християнски празници. По-късно в нея преди Коледа започват да се събират коледарите, за да си припомнят коледарските песни и благословии. Оттук започват коледуването и обикалката на двете махали. От старата църква започва шествието на момците, когато на Сирни Заговезни, след прошката, разиграват „Бей" - маскирани с кожи придружават един от тях, качен в колесница, украсена в домашни черги. Групата обикаля по домовете за плодородие. Стопаните ги даряват с блажни храни и алкохол, забранени за консумация по време на предстоящите пости. Този, който е „Бей", го хранят през целия ден, дават му пиене, гледат го като „бей" и оттам идва името на обичая. Постепенно старата уникална църква „Св. св. Константин и Елена" придобива друг смисъл и при нашето посещение през 2004 г. за местните тя не християнски храм, а **музей, под ключ и се посещава спорадично.**

Църквата "Св. Атанасий", с. Белополяне е обявена като архитектурно-строителна НКЦ с местно значение (ДВ, бр. 35/1965 г.). Строена е през 1838 г., както е отбелязано на югозападния външен ключов камък, заедно с името на майстора Анастас. Сградата е впечатлителна с внушителния вид на постройка от едра дялана квадратна зидария. Монолитни каменни корнизи обрамчват подпокривното пространство, сводовете над вратите, отворите на камбанарията. Покрита е с т.нар. турски керемиди. По външните стени на градежа има каменни пластики, една сред които, разположена над южната врата на оградата, с нестандартно изображение на седемглав змей. Внимание заслужава многоъгълната абсида заради

интересна каменна сглобка на носещите части и тесни дълбоки прозорчета. Вътрешното разположение на църквата е трикорабна базилика с разделение на наоса от зидани колони, двуетажен балкон. Камбанарията е петстенна, на три етажа и половина и е вградена в зиданата каменна ограда на храма. Църковният комплекс от храм, камбанария и ограда на имота, както и иконите, някои донесени от Божи гроб, внушават добри финансови възможности на местната християнска общност, поръчала и изпълнила градежа.

За Църквата „Св. Атанасий" разказват Никола Ганчев и Мария Янева.[9] Църквата е построена от старото местно гръцко население. По-късно се заселват българи, известно време живеят заедно. По време на размириците на Междусъюзническата война през лятото на 1913 г. селото е горяло. Гръцките семейства започват да се изселват след 1914 г. Църквата е строена от много добри майстори, дошли от други селища. Сред местните не е имало такива занаятчии. Камъкът е добиван от кариера в близост до селото и една по-далечна, сега останала в гръцка територия. На мястото на добиване са очуквани варовиковите блокове и са оформяни правилни стени за градеж. Материалът е пренасян от местните, доброволно, с волски каруци. Използван е и за градеж на къщите. От външния вид на градежите, за които материалът е добиван от каменни кариери за светъл, бяло-сив варовик, идва съвременното име на селото Белополяне, до 1934 г. наричано Акалан.

Празник на църквата се тачи два пъти в годината, на Зимен и Летен Атанас. На Зимния празник - 18 януари, се служи в църквата, основно свещеника. На Летния - 2 май, правят курбани от агнета. Цялото село се заема с организацията. Голямо веселие става.

Преди години е спазван обичай мъже и жени да не влизат от една врата в храма. От западната врата в църквата влизат жените, бабите, момите, децата и се качват към балкона. В секи си е има място, на служба мъжете и жените не могат да са заедно. На третия етаж на балкона застават децата. В двора на църквата се влиза през три врати, в зависимост от коя махала идват хората.

Според епитропката Мария Янчева повечето от иконите са останали от гръцко време. Храмът притежава две поклоннически икони на Св.

---

[9] Запис май 2004 г. - Никола Ганев Ганев, местен, на 53 г., кметски наместник; Мария Йорданова Янева, местна, на 65 г., епитроп на храма по наследство от свекърва си.

Атанасий и две Йерусалимки,[10] поставени на северната стена, дарение от енориаши-хаджии. Друга интересна икона е третата вляво на царския ред с образите на „Три Светители" – св. Йоан Златоуст, св. Григорий Богослов, св. Василий Велики. И досега идват гърци и почитат църквата в Белополяне. Знае се, че е гръцка и идват, молят се, снимат я.

Църквата „Свети Петър и Павел" в с. Ламбух е декларирана за художествена НКЦ през 1986 г. Тя е част от непроучен манастирски комплекс. Легендата разказва, че тук е имало голям манастир. В околностите му живеели много хора, работили за манастира. Сегашните заселници са дошли след 1920 г. от различни места, бежанци от Гърция, главно от Голям Дервент и основали Ламбух. Църквата е възстановена от руини, около нея личат още зидове. Намира се на високо заравнено пространство. Населението на Ламбух възстановява от руините сегашната църква през 1925 г. В просторния двор на църквата има огромно каменно корито на чешма. Според епитропката[11] това е баптистерий или част от него, „старите казвали, че то е за кръщаване на децата. Било е вътре в църквата, после са го изкарали. Водата за кръщение вземали от кладенец до църквата. Много дълбок, покрит с плоча." Намиращ се в църковното пространство, той се счита за аязмо, света вода.

Разказът за възстановяване на църквата от руините на стар манастир по някакъв начин се илюстрира от мраморно стъпало с релефни растителни орнаменти, монтирано при южната врата на олтара, което вероятно преди това е било фриз от стена. Специални каменни профили от зеленикав пясъчник обрамчват прозорчето на абсидата. Част от мраморна колона с богато орнаментиран постамент е превърната в свещник.

Прави се голям сбор по повод църковния празник на 29 юни, Петровден. Идват да се черкуват и да празнуват хора от Ивайловград и съседните селища – Хухла, Камилски дол. Носят животни, наречени за курбан, на място извършват жертвоприношенията и празнуват по два дни с преспиване. Църквата се отваря рядко – само на големи празници, на Великден, Петровден. Макар и много важна за християните от Ивайловградския район, тази църква – манастир целогодишно се посещава за службите от десетина жени. Малко хора са останали в селото.

---

[10] Йерусалимия – рисувани върху платно еван гелски сцени, образи на светци-покровители, изработвани в Йерусалим и донасяни като дар за църкви и фамилии след поклонничеството на светите християнски места.

[11] Запис май 2004 г. Станка (не казва фамилията си), местна, 52 г., държи ключа на църквата от няколко месеца.

В с. Свирачи църквата „Св. Димитър” също е построена от старото гръцко население през 1859 г., декларирана за художествена НКЦ през 1974 г. Храмът представлява трикорабна базилика. Интересът ни е насочен към иконата на Св. Богородица, станала известна в страната през последното десетилетие на XX в. като „Биещата Богородица” заради чудото „да бие жените”. „На деня Богородица изкарва я попа и почва да пее. Жените сядат в среда църквата, сменят се. Не на всички „бъхте”. Като вземе „бъхте”, „бъхте”, но не всички ги бие. Още от гръцко време е така. Трябва да се свали иконата. Една година не я свалиха, на сутринта на земята била паднала, виж какво нещо. На ден Богородица е свалят. Аз сядам, ама не, малко се заклаща, ама не ме „бъхте”. Има хора дето ги „бъхте”, тука отдолу една баба има, много „бъхте” и горе пак една, Дойкя се казва, и нея я „бъхте” много. Има жени, които бие, други не. Защо става така - никой нищо не знае. Нито викат хубаво е да „бъхте” иконата, нито - не е хубаво, не знам.” [12] Атанас Шишманов от Ивайловград, който има фирма за кабелна телевизия, предоставя за архива на проекта видеокасета със запис от службата за Св. Богородица в Свирачи през 2003 г.

Църква „Св. Димитър” в с. Мандрица е новопостроена в Ивайловградския район. Изградена е през 1935 г., декларирана за художествена НКЦ през 1974 г. Интересното при нея е плочникът пред западния вход на сградата, покрит с мраморни плочи с надписи, част от тях надгробни. Камбанарията е впечатляваща, отделена от храма от съвременно площадно пространство. Градена в основата от камък, нагоре – от тухли. На стените й има двойки слепи арки, в горната част – 4 арки. Покривът е осемскатен. Ажурен фриз от тухли украсява четирите фронтона под покрива.

Сред църквите в Източните Родопи има такива, които са посветени на празници, светци и светици в християнския пантеон **с малка степен на разпространение в Родопите, а също и по българските земи.**

Например **църквата „Св. Преподобна Анна” в с. Орешино,** декларирана за художествена НКЦ през 1986 г., е една от двете църкви с този патрон в Родопите. Другата е в противоположен край на планината – с. Гърмен, Благоевградско. Св. Анна е майка на Богородица, почитана като хранителка на майчинството и на семейството. Почита се на 7 август, 25 юли по ст.ст., когато е смъртта й, както и на 9 декември,

---

[12] Запис май 2004 г. – Леля Тянка (не казва фамилията си), местна, 74 г., живее в съседна на църквата къща.

Зачатие на Пресвета Анна. Следващите редове за храма „Света Анна” в Орешино са неподправения разказ на местен човек, чийто дом е в съседство с църковния имот.

„Така си е дошло, когато са я построили, на някоя светица е наречена. Църквата е строена 1858 г. Вътре е написано. Селото е било населено с гърци. Нашите бащи идват от Мала Азия през 1914 година и се заселват в това село - християнско, а съседните села -Пелевун е населено също с гърци, и една част турци е имало. А другите села Железаре, Железино са били населени с турско население. През август е празникът, кога точно не мога да ти кажа. Правеха курбан от селото кокошки, пилета, всеки дава по едно и се правеше общ курбан, но много години станаха, от както тази традиция е изоставена. Иначе курбан на Богородица пак са правили. Камбанарията е с осем стени, строена 1882 г., когато е строено училището. Сигурно са местни майсторите, защото камъкът добиват от местна кариери, в посока Белополяне. Цялата църква е покрита с плочи. През 40-те години на XX в. от Мандрица един руснак прави стенописите. Това е северна стена, камбанарията също е от северната стена на края на двора, всъщност камбанарията е вписана в сегашната ограда на църковния двор. От северната стена на църквата към абсидата, значи североизточен ъгъл върху един от камъните има интересен вдълбан знак – кръстен знак. На него се коли курбана. А тука е женското помещение (б.а. - в притвора на църквата). Помня като дете, като излязат от църк вата хората, сядат тука и носят „арто”, така му казват нашите хора. Вземат по парченце хляб за душите. Имен ден, който има Иван, Тодор, Атанас, на този празник те носят „арто”. Това е хляб за литургии, отгоре има кръгъл печат, прошур му казват. От тази врата, от западната страна, са влизали едно време жените. Оттук има стълби до горе, за балкона, където са жените по време на служба. От централната врата само мъжете влизат. Нашите бащи са дошли от Мала Азия, от село Чатал тепе и Урумче. Цялото село са преселници от двете села. По-голямото село е било Урумче, оттам след това се преселват около 30 -40 семейства от второто село Чатал тепе и идват и населват нашето село и Свирачи. По голямата част от населението е от тези две села, има и от други села. Попът е бил и там поп. Поп Иван Атанасов Караколев, до 1951 година е обслужвал тази черква и Свирачи. Погребан е в двора на църквата, в южния ъгъл.” [13]

Св. Мина е сред светците-войни на източноправославния пантеон. Честван на 11 ноември, когато мъжете -гурбетчии обикновено са далеч от дома си. Особено почитан в Родопите и в Беломорска Тракия, застъпник

[13] Запис май 2004 г. - Тодор Стойчев Чакъров, на 76 години

пред Бога и закрилник при премеждия. **Църквата в село Славеево е единствената с патрон „Свети Мина”** в Родопите, построена през 1874 г., декларирана за художествена НКЦ през 1986 г. Масивната трикорабна сграда е изпълнена от майсторски строеж от дялани камъни и е украсена с характерни каменни пластики на разцъфнали кръстове по ъглите на външните стени и над входа на западната врата.

Храмове “Възнесение Господне” са сравнително малко на брой. Празникът Възнесение Господне, наричан още Спасовден, отбелязван 40 дни след Христовото Възкресение, е един от най-почитаните в Родопите. В негова чест са изградени много параклиси, почти няма селище без сакрално място, на което да се отправи молитва за празника и да се принесе жертва за здраве. **В Смолянска област има три църкви така именувани -** в с. Павелско, строена през 1834 г., с. Малево – 1860 г. и с. Смилян – 1930 г. **В Източните Родопи** единствена църква **„Възнесение Господне” е тази в с. Попско,** Ивайловградско, за съжаление вече самосрутена, декларирана за художествена НКЦ през 1986 г. През 2004 г. тук са останали около 50 постоянно живеещи. Разказват ни легендата за името на селото. По време на падането на тези места под османска власт тук намират смъртта си 9 свещеника. Тогава цялото селище било наобиколено от параклиси. Църквата “Възнесение Господне” е градена през XIX век от майстори от Смолянския край, към които се прикрепили и местни дюлгери. През 1898 г. пред западната врата на храма е построена камбанарията от дюлгерска чета с главен майстор Никола Илчов Манолов от Момчиловци. Неговият внук Георги Илчев живее в селото, в близост до църквата, която според него била посветена на Св. Богородица. През 1913 г. църквата е подложена на погром. Останали основите, върху които през 1925 г. храмът е възстановен като трикорабна базилика с шест колони от майстор Петър Бояджиев, дошъл от Смолянския край. Камбанарията има по-добра съдба. Порутена е само най-горната част, възстановена заедно с църквата. Знае се, че на камбанарията са работили майсторите Кръстю Ирикев и Топчев. Тя е изградена от гнайс, добиван от близка до селото каменна кариера и пренасян от местните хора с мулета. Камъните са необработени, препасвани за строежа на място, споени с кал. Майсторът е вградил тясна стълба с високи 32 стъпала, която се завърта на два пъти по 360 градуса, за да се стигне до нивото на двете камбани. На четири места на различна височина са вградени отвори като на отбранителна кула. В горната част камбанарията има 4 арковидни отвора, покрити със скатен покрив. Наследникът на строителя на камбанарията разказва още, че кушаците (масивни дървени елементи в градежа) са добивани от близката гора. Отсечени са когато оттекат соковете на дървото и спре да се бел и кората, за да не го ядат „пасулки“ (дървояди). Преди монтирането им престояли най-малко една зима, да се „ответрят”.

В натрупаните първоначални сведения за църквите от Ивайловградски район се срещат **данни за камбаните** им, които само отварят изследователското поле по такава слабо проучена до момента тема. Със строежа на камбанарията при църквата в с. Попско през 1898 г. е излята нова камбана. Това е направено на място в селото. Извикан е майстор от с. Мандрица. Материалът за камбаната се събрал от доброволни дарения на бронз и мед от цялото село. С труд помагат всички според силите – за събиране на дърва и разтопяване на метала, в помощ за отливането и за окачването. През размирната 1913 г., когато църквата и камбанарията са подпалени, старата камбана е унищожена. Новата камбана е отлята през 1932 г. Тя носи името на храма "Възнесение Господне", с. Попско, Ортакьойско, годината, щемпела на работилницата на братя Димитър и Стоян Алексееви от гр. София с герба на Царство България.

Камбаната на църквата „Св. Пантелеймон" в с. Пелевун е направена от камбанолеарите братя Ст. и Хр. Алексиеви от Пловдив, които са работили из целия район, според свещеника на храма, отец Христо, който се представя за 10-ти богослужител в този храм след 1913 г.

Църквата "Свети Георги" в село Камилски дол е строена през 1843 г. и опожарена през 1913 г. Помни се, че камбанарията е била западно от църквата. Камбаната оцелява при пожара. Сега е поставена на висока около 2 м. желязна четирикрака стойка при югозападния ъгъл на възстановения храм. Надписът върху камбаната указва датировка и принадлежност „1895 г. – Хорион Деве дере".

Покриването на част от подовото пространство на църквите и на църковните дворове с мраморни плочи с надписи и изображения са често срещана практика в Ивайловградско. Такива случаи са регистрирани освен в старата църква на с. Долно Луково, в „Св. Пантелеймон" в с. Пелевун, в „Преображение Господне" в Ивайловград, „Св. Димитър" в с. Мандрица, „Св. Петър и Павел" с. Ламбух. Специално комплексно изследване и най-вече цялостното им разчитане ще увеличи познанието ни по проблема за християнското наследство в Ивайловградския край.

След присъединяването на Източните Родопи към България през 1912 г., с установяването на компактни маси християнско население – преселници от Източна и Западна Тракия, от централните части на Родопите, с назначаване на представители на българските власти, се появява необходимостта от съграждане на нови църкви, особено в градските центрове, в които се отварят чиновнически и военни служби, развиват се търговия, манифактура и занаяти, притегателни за българското население.

Църквата „Св. Вкмч Георги Победоносец” в Кърджали е декларирана като архитектурно-художествен паметник на културата през 1995 г. Решение за изграждането се взема през 1923 г. от общоградско събрание, след като параклисът „Св. Успение Богородично” става малък за обслужване на християните в града, чиято численост значително нараства след Балканската война 1912 г. Избран е комитет за изграждането, оглавен от свещ. Георги Стоянов – първи християнски свещенослужител тук, и видни граждани. Планът за постройката е на арх. Яковов, одобрен чрез конкурс. През 1925 г. се взема решение патрон на храма да бъде св. Георги. Основният камък е положен през 1926 г. Строители са Георги Кювлиев, арх. Ж. Койчев, инж. Борис Демирев.

Освещаването на църквата е станало през октомври 1928 г. от епископ Харитон, викарий на Пловдивската митрополия. Иконостасът е изработен от Филип Ив. Филипов, иконите и куполът са зографисани от художника Господин Желязков. Църквата е изградена основно с дарения, неуморно събирани с голямо упорство и красноречие от поп Георги Стоянов. В дарителството участвали и Постоянната окръжна комисия, Градската община и Светия Синод. За големите му заслуги за изграждане на храма Пловдивският митрополит Максим удостоява свещ. Георги Стоянов с титлата „протойерей”, който до края на дните си служи в този храм и е погребан зад олтара.

Църквата „ Св. Цар Борис I” в Момчилград е построена през 1939 г. по инициатива на местен комитет, оглавен от Тодор Байков, кмет по същото време, много деен управник, ангажиран с различни строителни проекти и благоустрояване на града. В комитета влизат видни граждани, общественици и читалищни активисти. Проектант е арх. Боян Чинков, родом от с. Славейно, Смолянско, живущ в Пловдив. Майсторите-строители са от Смолянския край - Иван Павлов и групата му от с. Момчиловци и Христо Стоев Узунов и групата му от Славейно. Средствата за строежа се набират от общинския бюджет и от волни дарения, като сред най-големите дарители има българи – християни, местни турци, руснак-лекар в града.

Църквата е еднокорабна базилика, посветена на канонизирания български цар-покръстител, култът към чиято личност е много силен през 30-те години на XX в. и поддържан активно от националистическата доктрина на Царство България. Големият иконостас, архиерейският трон и малките иконостаси са поръчани от местни дарители на майстор Минчо Зографов от Банско, чиято работа стилово се отнася към Дебърската дърворезбарска школа. Освещаването на църквата е през 1940 г. от Пловдивския митрополит Кирил, по-късно Патриарх български. За пръв свещеник е ръкоположен отец Петър Станчев, р. от Соколовци,

Смолянско, по-късно дългогодишен свещенослужител в стария устовски храм „Св. Никола”. До църквата през 1970 г. е изградена костница, разположена до южната стена на храма. В нея се съхраняват тленните останки на загиналите във войните за освобождението на този край. На национални и официални празници Костницата става център на тържества и място за поклонение пред паметта на загиналите за Родината.

Защо християните в Крумовград решават да посветят **църква на Св. Иван Рилски** е неизвестно, но при всички случаи този акт е обвързан с подетото от българската интелигенция в края на XIX – началото на XX век и прераснало във всенародно почитане на светеца като патрон на будителството. През 1909 г. за първи път на фестивал в Пловдив тържествено е отбелязан празникът на народните будители. През 1922 г. по време на министъра на народното просвещение Стоян Омарчевски 1 ноември (по тогавашния църковен календар ден за честване на Св. Преподобни Йоан Рилски Чудотворец) е определен за празник „отдаване почит към паметта на големите български далечни и близки строители на съвременна България”.

Църквата, декларирана като част от групов паметник през 2002 г., е построена в периода 1934-38 година. Информацията за нея предоставя отец Александър Александров, ръкоположен за служение в храма през 2004 г., който е пети по ред свещенослужител. „През 1936 г. е осветена от Пловдивския митрополит Кирил, последващ бивш български патриарх. Църквата е нова. Първоначално християните, малко на брой в градчето, се черкуват в малък параклис. До 1945 г. града е наброявал 500 жители. Малко са местните жители, повечето хора са преселници от други краища на страната. Разказват, че две от най-заможните семейства са дарили имот за църквата. Иван Рилски е патрон на новопостроената църква. На параклиса патрон е бил Свети Княз Борис. По предание в нашия град още в много старо време е имало храм „Св. Цар Борис Покръстител”. Не се знае кога е бил озлочестен, но и сега се вижда как над развалините му се издига джамията. Сетне е имало параклис. Години след освобождението от турско робство през 1913 г. е изградена църквата.“

Възпоменателен надпис в храма телеграфно представя историята му: „В лето господне 1934-то се изгражда този храм „Свети Йоан Рилски Чудотворец”, с помощта на българската войска от родопските майстори Христо Чепишев, Стою Донев из с. Петково и Марин Стоиловски от Кошукавакли. Осветен е от Пловдивският митрополит и патриарх български Кирил през 1936 година в присъствието на цар Борис III. Свещеник до 1953г. е бил отец Иван, до 1956г. – Иван Енчев, до 1991г. – отец Васил. За възвръщане благолепието и достолепието на храма средства отпуща Димитър Г. Димитров-Боргуджанов из Крумовград. На

13 август 1992г. Светия Синод и Пловдивски митрополит Арсений въдворява тук отец Петър Камен Геренов от Софийската семинария да възобнови църковните дела и утвърди във вярата народа български тук и в Авренски район. До коледа на 1992 г. се завършва вътрешната уредба и в 1993 г. се начева оформянето. „Божието благоволение да бъде върху нрастващия ктитор Димитър чеда ево и над всички благочестиви православни християни, които влизат с вяра и съзнанието бълтарско и поддържат този край.“

Тук представеният текст, резултат на кратка обиколка на източнородопските православни храмове и манастири от XIX-XX век, няма претенции за изчерпателно проучване на темата, но чрез публикуването на натрупаните материали се прави следваща стъпка в изследването на недвижимото християнско наследство в източнородопския край с надеждата, че процесът ще продължи.

ИКОНИ ОТ ДОЛНО ЛУКОВО ВЪВ ФОНДА НА ХУДОЖЕСТВЕН ОТДЕЛ КЪМ РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - КЪРДЖАЛИ

Мария Спиридонова
Художествен отдел, Регионален исторически музей, 6600 Кърджали,

ICONS FROM DOLNO LUKOVO IN THE FOND OF ART DEPARTMENT TO THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY KARDZHALI

Mariya Spiridonova
Art Department, Regional Museum of History, 6600 Kardzhali,

In the late 60s and early 70s of the last century icons from the village of Dolno Lukovo enter in the Art Gallery "Stanka Dimitrova", Kardzhali thanks to rescue expeditions in the Eastern Rhodopes mountains. They were taken from the church “St. Konstantin and Elena” built in the year 1806. The icons formed several groups from the 17th to the 20th century. Until now, they have not been subject to thorough researches, as with one exception, have not been published. Different in chronology and style they have rich in history, oral legends, fairy-tale elements and traditions, but unexplored in detail context.
Icons, Dolno Lukovo, Rhodopes

В резултат на спасителни проучвания през 60-те и началото на 70-те години на миналия век постъпват икони от с. Долно Луково в Окръжна художествена галерия сега Художествен отдел към Регионален исторически музей, Кърджали. До сега тези икони не са задълбочено изследвани, като с едно изключение не са публикувани. Различни като хронология и стил зад тях стои богат на история, традиции и устни предания с приказен елемент, но непроучен в детайли широк контекст.

Долно Луково се намира в община Ивайловград на десния бряг на Бяла река. В селото има две църкви – по-старата е гробищната църква „Св. Св. Константин и Елена“ от 1806 г. и по-късната – „Св. Архангел Михаил“ от 1896 г.

Според устни сведения, предавани през поколенията, в миналото Долно Луково се е намирало на срещуположната страна на Бяла река. Тази местност сега се нарича „Манастирчето“, където и днес личат останки от голяма църква. В първите години на турското нашествие селото било съставено от около 700 къщи. Земята, на която работели селяните била собственост на манастира. Местните хора били доволни, до смяната на българския игумен с нов от гръцки произход. Новият игумен бързо изградил приятелски отношения с турската власт. Придобил самочувствие

и увеличил наемната цена на земите. Положението на селяните станало непосилно тежко – работели от тъмно до тъмно, но не успявали да си платят наема. Започнали да обмислят изход от теглото си и постепенно се оформил план. Откраднали няколко калугерски раса, преоблекли се и нападнали охраната на турската поща на пътя от Одрин за Гюмюрджина. Селяните убили по-голямата част от охраната, обезобразили избитите турци, след което захвърлили на местопрестъплението калугерските раса.

След като пощата не пристигнала в Гюмюрджина, изпратили войници, които намерили избитата охрана и окървавените калугерски дрехи. Заровили телата на убитите на мястото, което днес носи името „турското гробище“. Калугерите били осъдени на доживотен затвор, а игумена – на смърт. Манастирът бил опожарен, а манастирската земя - раздадена на селяните.[1] Когато конвоят стигнал до местността Прясло път, заловеният игумен се обърнал към селото и го проклел от 700 къщи да останат седем.

Проклятието по-късно ги застигнало и селото било поразено от чума. Оцелели само седем семейства. Те решили да се преместят от другата страна на реката. Вярвало се е, че могат да се спасят от болестта само, ако преминат през течаща вода. Четири от семействата се заселили на сегашното място, където до тогава се сеело лук – на турски „суван“.[2] Другите три се установили на самия рид. Това дало имената на двете села – Суванлък Баалъ и Суванлък Зиръ.[3] Друга версия за старото име на Долно Луково е Алтън Суванли т.е. Златно Луково.[4] През 1932 г. имената на селата са сменени с българския еквивалент – Горно и Долно Луково.

Новото село се нуждаело от християнски храм. Но в началото на XIX век султанското правителство забранявало християнско строителство в Родопите, за да не се „развие чувството за народност в населението“.[5] Едва след Хатихумаюна от 18 февруари 1856 г. от султан Абдул Меджид I българите можели да строят големи църкви.

Селяните започнали да строят новата църква под предлог, че ще бъде обор, за да има къде да пренощуват животните на преминаващите през селото пътници. Постарали се бързо да приключат с работата, тъй като според турския ферман покритата вече постройка не може да бъда събаряна. Строили само по месечина и за 7 нощи храмът бил покрит. За да не надвишава височината на турчин на кон, но за да се осигури повече обем, църквата е вкопана.

Сградата е еднокорабна с женско отделение на запад и два входа от север. Годината на строежа 1806 е отбелязана на три места – на външната страна на апсидата с керемиди и малки мраморни късчета,[6] на мраморна плоча на пода в центъра на църквата, както и на паметна плоча от вътрешната западна стена. Интериорните надписи уточняват и точната дата - 16 март.

Стенописната украса, която е разгърната само в наоса, е завършена през 1818 г. и впечатлява със своята уникалност като стил, иконография и техническо изпълнение. Зографът се отличава със схематичност и примитивност на изказа. На северната, южната и част от западната стени са представени допоясни изображения на светци, над които на север и запад се разполага фриз от растителни орнаменти в геометрични форми. Изображението на Исус Христос Велик Архиерей е зографисано на самата стена зад владишкия трон. На запад е изобразено „Успение Богородично“. На долния ред на западната стена над светците е показана сцената „Възкресението на Лазар“, а „Страшният съд“ е представен в интересен лаконичен вариант с избрани акценти. Църквата е обявена за архитектурен паметник на културата с местно значение.

Иконите от с. Долно Луково могат да бъдат разделени на няколко групи в зависимост от периода на тяхното създаване от една страна и от друга - техния стил, който в някои от случаите говори за една и съща ръка. Църквата „Св. Св. Константин и Елена“ в с. Долно Луково е обогатявала своята декорация поетапно в продължение на няколко века. В нея и за нея са рисували както изтънчени и ерудирани зографи, така и по-примитивни.

Вероятно от по-стария храм на опожарения и спрял своето съществуване в средата на XVIII век манастир „Св. Георги“[7] са пренесени по-старите икони. Най-старите датират от XVII век. Иконите Исус Христос Вседържител или Пантократор и св. Йоан Предтеча или Продорм са рисувани от един и същ зограф. Надписите им на гръцки език указват имената на ктиторите и точната година – 1695.[8] Към тази група може да се прибави и икона на св. Богородица тип Одигитрия с неизвестен произход, но от същия зограф и същата година на изписване. Лицето на Богородица е моделирано широко с охра и използване на фини пробелки. Трите икони са иконостасни, но в църквата „Св.св. Константин и Елена“ са били съхранявани в женското отделение.

Особено впечатляват монголоидните черти на Христовия образ. Видима е разликата в начина на изобразяване на отделните детайли. Ликът съпоставен с останалата част от изображението на Божия син говори за различен стил. С по-фина и пластична моделировка на обемите лицето е надживописвано в по-късна епоха. Иконата е реставрирана на два пъти – веднъж през 1976 г. от Весела Тасева и след това през 1996 г. от Йовка Юрукова. Реставраторите са съхранили по-късните интервенции, поради много увредения оригинален живописен пласт от опадали секторчета с грунда. Рентгенова снимка показва смътни очертания на оригиналната живопис. Оригиналната глава е с по-голям размер, разместванията има в носа и устните. [9]

Св. Йоан Предтеча, наречен ангел в пророчеството на Малахия, подготвя пътя на Месията. В иконата е представен в цял ръст с ангелски криле, а лицето му е моделирано с деликатни пробелки. В долния десен

ъгъл е изобразена сцената „Кръщение Христово“ в редуциран вариант – само Йоан Кръстител и Исус Христос. Виждаме обаче апокрифния момент със змиите. Каин имал по рождение 12 змийски глави върху гърдите и челото, които причинявали страдание на Ева, докато го кърми. По молба на Адам дяволът отстранил тези змийски израстъци от тялото на Каин, но получил в отплата запис, който самият Адам направил с ръцете си, потопени в козя кръв върху каменна плоча. Плочата била скрита после в река Йордан, но когато се навел пред Йоан Предтеча, за да бъде кръстен, Исус Христос стъпил върху нея и смазал змийските глави.[10]

Иконата на Св. Мъченик Харалампий също датира от седемнадесетото столетие. Била е надживописвана в по-късна епоха, но реставраторите са разкрили и запазили оригиналната живопис. Светецът е на голяма почит в Ивайловградско. Св. Харалампий в народните представи е господар на болестите и най-вече на чумата. Другата икона от същия период се е съхранила в лошо състояние. Запазена е малка част от изображението, от което се вижда образа на светица. Надписът на гръцки език – Κυριακή ни дава основание да я идентифицираме като св. Неделя.

Група от 7 апостолски икони са взети от иконостаса. Те не носят подпис и точна датировка, но се отнасят към XIX век. Изобразени са Св. Йоан Богослов, Св. Апостол Яков, Св. Апостол Тома, Св. Апостол Марко, Св. Апостол Павел, Св. Апостол Вартоломей и Св. Апостол Симон Зилот. Последната икона е публикувана в каталог към изложбата „Икони от Родопите 16-19 век“ в РИМ Кърджали.[11] От иконостаса е взета и иконата на Св. Георги, която по стилови белези може да се отнесе към същия зограф. В златна барокова рамка светецът е изобразен анфас допоясно във военни доспехи.

Три икони носят почерка на един същи зограф, който също не е оставил подпис и датировка. Негово дело са и изображенията на олтарните двери в църквата. Те следват характерната иконография - в горния ред са изобразени пророците Давид и Соломон, а под тях се развива сцената „Благовещение“ с Архангел Гавраил и св. Богородица. Зографът е изпълнил и други икони за иконостаса, които се съхраняват в църквата, но имат нужда от почистване и реставрация. Иконите, съхранявани в Художествения отдел са на Св. Йоан Предтеча, Успение Богородично и Св. Теодор Стратилат. Изображението на Св. Теодор Стратилат като конен светец, убиващ змея от Евхаити е с рядка за българското църковно изкуство иконография, макар че примери от Русия, Турция и Гърция от средновековието и възраждането не липсват. Изработката на иконите за иконостаса не е била скъпа поръчка, което личи от некачествената дървена основа на иконите и примитивния стил на зографа.

Иконата на Св. Атанасий, представен на трон датира от XIX век. Взета е от лявата страна на иконостаса.

Най-късната икона е на Св. Димитър и е с точна година на изписване - 1905 г.

В Ивайловград и околните села се забелязва особена активност на гръцки иконописци, за което свидетелстват и гръцките надписи по иконите. По тези земи има силна концентрация на гръцки етнос. Част от зографите са приходящи от Пловдив, Асеновград или Одрин, а други вероятно са се установили като местни, доколкото оставят подписи на монументална и кавалетна живопис само в този край.[12] Икони за църквата „Св. Св. Константин и Елена“ в с. Долно Луково е работил зографът Зисиос. Зографът е оставил подписа си и точна дата – 23 септември 1860 година на икона на св. Трифон, която и днес се намира в самата църква.

Интересна е и друга находка в църквата. През 1968 година Станка Димитрова заедно с комисия описвали и номерирали иконите в църквата „Св. Св. Константин и Елена“ в с. Долно Луково. В женското отделение на църквата земята поддала под крака й. Първоначално си помислила за погребение. Заедно с комисията разровили земята и открили 150 щампи, завити в тракийски кърпи, проядени тук-таме от насекоми. За щастие почвата, в която били заровени била песъчлива, което помогнало голяма част от тях да се съхранят цели и в много добро състояние.[13] Това не са първите християнски гравюри, които притежава галерията. Отново от същата църква след 1963 г. там постъпват 17 щампи.

Художественият отдел към Регионален исторически музей в Кърджали притежава богата колекция от уникални произведения на българското средновековно и възрожденско християнско изкуство. Днес те са запазени и съхранявани в оптимални условия, като някои от тях могат да бъдат видени в експозицията на галерията. Положена е основата на задълбочени научни изследвания на християнското наследство от Източните Родопи с цел това културно богатство да бъде проучено и популяризирано.

---

[1] Примовски, А. Бит и култура на Родопските българи. Материална култура. Сборник за народни умотворения и народопис, Книга LIV, 254-255.

[2] Пак там.

[3] Мартинов, Г. Сив Кладенец и Долно Луково въстават срещу гръцките попове. В: Нов живот, 22 октомври 2010 г., с. 7.

[4] Стоичков, Р. Из стръмнините на България, С. 2000, с. 236.

[5] Архив на Найден Геров, ч. II, с. 3-4, Николчовска, М., И. Стефанов. Ивайловград и покрайнината му през Възраждането. С. 1980, с. 22.

[6] Аенски, С. Черквата „Св. Св. Константин и Елена“ в с. Долно Луково Ивайловградско – технологични особености при изграждането на архитектурата, стенописна украса и състояние. – В: Паметници, реставрация, музеи. 2006, 1-2, с. 36.

[7] Иванова, Д., С. Димова. Долно Луково. С.З. 2005, с. 42.

[8] Благодаря на Николай Шаранков за преводите от гръцки език.

[9] Научен архив на Художествен отдел „Станка Димитрова“ към РИМ Кърджали.

[10] Божков, А. Човекът и изкуството Част I, С. 1988, с. 196.

[11] Стойкова, М. Икони от Родопите 16-19 век, С. 2010, с. 67.
[12] Мутафов, Е., И. Гергова, А. Куюмджиев, Е. Попова, Е. Генова, Д. Гонис. Гръцки зографи в България след 1453 г. С. 2008, с. 42.
[13] Научен архив на ХО, пак там.

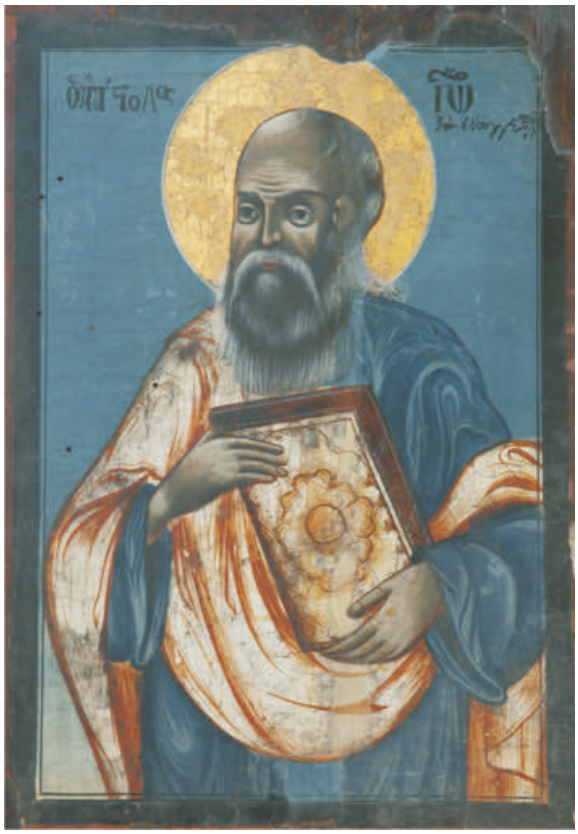
Исус Христос Вседържител. 1695 г.

Св. Йоан Предтеча. 1695 г.

Св. Харалампий. XVII век.

Св. Йоан Богослов. Втората половина на XIX век.

Св. Георги. Втората половина на XIX век.

Св. Успение Богородично.
Втората половина на XIX век.

Св. Теодор Стратилат.
Втората половина на XIX век.

Св. Атанасий на трон.
Втората половина на XIX век.

Св. Димитър. 1905 г.

ПАЗАРИ И ПАНАИРИ В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ ДО СРЕДАТА НА 20 ВЕК. СТОПАНСКО И СОЦИАЛНО ЗНАЧЕНИЕ

Соня Костадинова
РИМ-Кърджали

MARKETS AND FAIRS IN THE EASTERN RHODOPES TO THE MID 20THE CENTURY. ECONOMIC AND SOCIAL IMPORTANCE

Sonya Kostadinova
RIM-Kardzhali

By mid- 20th century, weekly markets and annual fairs in Eastern Rhodope Mountains are main trading scene. They play important commercial, business and social role in the economic development and lifestyle of the region.

Източно-Родопската област обхваща най-източните части на Родопите, характерни с нископланински и хълмист релеф. В периода от присъединяването му към България до средата на 20 век този район е слабо производителен в стопанско отношение. Главният поминък на населението е земеделието. Сеят се зърнени храни – царевица, пшеница, ръж, ечемик и овес, но в недостатъчно количество за целогодишно задоволяване нуждите на хората. Най-важната и най-доходната култура е тютюнът. Заема 10% от цялата площ и ангажира голям брой работна ръка и до 1931 г. е осигурявал един що-годе приличен доход на населението. Лозарството и винарството са слабо развити – има 4-5 винарски къщи в Кърджали и Ивайловград. Бубарството и черничарството са застъпени добре в Ивайловградско и Крумовградско. Животновъдството е представено от овцевъдство и козевъдство, които са добре развити. Едната причина за това са природните дадености – полупланинският релеф, на който са разположени малките, разпокъсани ниви, трудни за обработване с примитивните земеделски уреди, а също и неблагоприятните климатични условия. Втората причина трябва да се търси в човешкият фактор. Този район след Балканската война е сред най-слабо населените (средната гъстота на населението е 34.7, докато в останалата част на страната е 47.1 човека на кв. км.). [1] Населението живее в малки села и махали, много на брой, но без изградена пътна мрежа. Наследени от турската държава са няколко шосета : Кърджали-

Мастанли (Момчилград)-Кушу кавак (Крумовград)-Ортакьой (Ивайловград)-Одрин; Кърджали-Мастанли-Маказа-Гюмюрджина (Комотини) и Кушу кавак-Маказа-Гюмюрджина, които са строени по стратегически съображения в навечерието на Балканската война. Не съществуват никакви други шосета и пътища, които да свързват отделните населени места, а само проходими за пешеходци и товарен добитък „кози" пътеки. Основно превозно средство са били мулета, катъри и магарета. В Кърджали до към 1938 г. е имало и около 150 камили, с които пренасяли стоки за Момчилград и Златоград. [2]

Преди Балканската война търговията в Източните Родопи е била доста оживена – чрез Ксанти и Гюмюрджина с цялата Беломорска низина, на изток с Одрин, на север, макар и по-слабо с Хасково, Узунджово и Пловдив. След войните, когато се затварят пътищата към Беломорието и Одрин все по-голямо значение добиват търговските връзки с Хасково и Пловдив. До 1931 г. шосето Кърджали-Хасково е постоянно задръстено от голям брой натоварени със стоки камиони, камионетки, леки автомобили, коли, каруци и добитък. Един неспирен поток от хора, животни и машини очертава главния търговски нерв на областта. С прокарване на ж.п. линията през 1931 г. Хасково губи своето значение и като главен търговски център започва да се оформя Кърджали.[3]

От района се изнасят тютюн, дървен материал, добитък, а също така пашкули, в по-малки количества орехи, бадеми, а след 30-те години руда и охра. Внасят се главно зърнени храни, колониални, манифактурни и други стоки, необходими за бита и стопанството, а също така и каменни въглища.

Поради особените условия в малките селища, в които не могат да се открият бакалници и други магазини, пазарите и панаирите са единственото място и начин за обмяна на произведения и търговия, особено с продукти от първа необходимост. Пазарите са седмични, като в някои градове се правят и два пъти в седмицата, а панаирите се провеждат веднъж годишно, обикновено през есента.

Кърджали се очертава като най-голям и естествен търговски център в областта. В него са застъпени почти всички търговски браншове. Два пъти в седмицата става доста оживен пазар, който е посещаван от населението от по-близките села, а също и от съседните околии.

Бързото нарастване броя на населението в Кърджали допринася за интензивното развитие на търговията. Търговците се настаняват в нови и чисти помещения. В града развиват дейност няколко частни посреднически и транспортни фирми.

Втори по значение търговски център в областта е Ивайловград. Преди Балканската война търговията е била в ръцете на гърците, които живеят в града, но след изселването им, тя се поема от бежанците - преселници от Западна Тракия и Мала Азия. Пазарният ден е в събота. Внасят се

колониални, манифактурни и бакалски стоки, а се изнасят пашкули, бадеми, орехи, кожи, тютюн и др.

Седмичният пазар в Крумовград задоволява нуждите на хората от съседните села със зърнени храни и колониални и манифактурни стоки. Стоките се доставят основно от Кърджали. Ардино и Златоград търговски са свързани главно с Кърджали. Малки търговски фирми работят на дребно като снабдяват населението с храни, бакалски и манифактурни стоки.[4] В Момчилград е значителна търговията с тютюн и зърнени храни. След прекарване на ж. п. линията през 1931 г. тя се съживява значително, но близкото разстояние до Кърджали пречи да се развие в по-големи размери. Стария момчилградчанин Симеон Христов си спомня как във вторник още рано сутринта, около дървесните навеси и край джамията почернявало от хора. Пазарът предлага предимно храни. В единия край се намирали касапите. Те имали по-масивни помещения , където окачени на куки висяли предимно одрани овце и кози До тях се нареждали градските ахчии, гръмко рекламиращи ястията си (предимно кебапи и варено), които готвели на оджаци с дървени въглища. Али ага, гостилничарят, вторничен ден бил в стихията си : непрекъснато пускал в единия край на казана сурово месо, а от другия сипвал готово ястие. И така цял ден. „И кучетата знаеха кога е вторник", казва с носталгия Христов.[5]

Като значителен търговски център се оформя и Джебел, едно малко градче, на 34 км южно от Кърджали, развиващо се бързо в търговско, икономическо, а също и в благоустройствено отношение. Главното занятие на местното население е земеделие, тютюнопроизводство и тютюноработничество. Сортът „Джебел басма" е именно оня тютюн, който съперничи успешно с ксантийския.

По места и дни известните пазари са: в Кърджалийска околия: Кърджали- петък, Кьопрюлю (Мост) – неделя и Карагьозлер (Черноочене) – четвъртък; в Мастанлийска (Момчилградска) околия: Мастанли (Момчилград) – вторник, Шехджумая (Джебел) – вторник и Хатибоглар (Фотиново) – петък; в Егридеренска (Ардинска) околия: Егридере (Ардино)– петък, Ак бунар(Бял извор) – неделя, Оташли(Русалско) – неделя и „Машкулята" (при с. Бойно) – вторник; в Кушукавашка (Крумовградска) околия: Кушу кавак(Крумовград) – петък, Терзиюрен (Тихомир) – петък и Алфатлий – петък. Повечето пазари се провеждат в петък заради мюсюлманите, които посещават джамиите за петъчната молитва. [6]

Пазарът „Машкулята"(с.Бойно) датира от старо време и според думите и описанието на околийския ветеринарен лекар, от всички междуселски пазари е най-популярен, най-добре посещаван и от най-голямо стопанско значение. Посещава се от населението на три околии – Кърджалийска, Ардинска и Момчилградска. От Кърджалийска околия най-много купувачи са от град Кърджали.

Стопанското и икономическото значение на въпросния пазар е много голямо, тъй като самото пазарище е на границата между Кърджалийска и Ардинска околии. Пазарът „Машкулята" в миналото е експлоатиран на съдружнически начала, почиващи на договорни (облигационни) отношения между три общини: Бойновска, Долно Праховска и бившата Читак-Джедитска (Долно Войводино), като всяка е взимала равен дял - по една трета от доходите.

Тук намират поминък много дребни бакали, търговци, манифактуристи, емениджии, тенекеджии, бъчвари, халваджии и други занаятчии. Производители от всички села не пропускат да посетят пазара и да продадат своите стоки, защото той е един от най-добре посетените и най-оживените в цялата област.

Тъй като на пазара се предлагат всички видове стоки, най-вече бакалски, праматарски, железарски, бъчварски, плодове и зеленчуци, сурови и печени меса, жив добитък и други стоки, това спестява на хората от близките села пътуването за дребни покупки до далечни пазари в Ардино или Кърджали. [7]

Седмичните пазари дават възможност на всеки, който има какво да предложи за продан, да го направи. Турците от близите села докарват череши, сливи, киселици, някои предлагат яйца, пуйки, извара и масло в тасчета. Бързат да ги продадат, за да натоварят магарето със сол, газ, малко месо и олио, колкото да изкарат до другия пазарен ден.

Дърва на товар донасят селяните от близките села. И циганите предлагат полезни за бита неща – маши, брадви, мотики, пирустии (триножници), ножове за рязане на тръни, халки за връзване на магарета, панти и халки за ковани врати, игли за низане на тютюн и други дребни стоки.

Малки сергии откриват и абаджии и бакърджии от Джебел и Кърджали, а помаците от Узундере (Неделино), нареждат на земята пред нозете си дървени лъжици, вретена, ябълки и ошав.

На всеки родопски пазар и панаир присъстват и терзьоренските (тихомирските) папукчии. Жителите на помохамеданченото село под Гюмюрджински Карлък „владеят тайнството" да правят прекрасни емении (плитки обувки) и пазарите били единственото място, където стоката им среща купувачите. Предлагат богат избор – мъжки, женски и детски с червени и оранжеви краски. Мешин и гьон тихомирци изработват по съвсем примитивен начин. На пазара на папукчиите били отредени специални места под навесите с прости керемиди. Дошли още предишния ден, папукчиите рано разтоварват кошовете, разпръсват около себе си емениите и сядат със самочуствието, че хубавата стока се продава сама.

Годишните панаири в областта стават на няколко места. На тях се търгува с добитък, зърнени храни, колониални стоки, манифактура, готови дрехи, шаеци, папуци, бакър и други занаятчийски стоки.

Най-големи са панаирите в Кърджали -края на септември и в Крумовград, наричан „Сеид баба” - средата на октомври. Тридневни панаири стават още и в Момчилград в началото на октомври, Джебел, Момчилградско - нач. на ноември от 1926 г., с. Пловка, Крумовградско - август, в Ивайловградско – в местността „Каяджика -юни, местността Чукурите - август, с. Долно Луково - август, с. Лъджа и с. Пелевун през септември, с. Попско - тридневен летен панаир и седмичен пазар, с.Мандрица - летен панаир и тържище на пашкули. Придвижването до пазарните средища става по старите пътища с катъри и мулета.[8]

Няма категорични данни откога съществува панаирът в Кърджали. По спомени на възрастни хора, той е открит след закриването на Узунджовският панаир през 1876 г. като в началото е бил само за добитък. Постепенно панаирът в Кърджали се налага като ежегодно търговско събитие. Става през есента и в началото трае по една седмица. Продават се различни стоки, главно от търговци от Средните Родопи както и от други райони на страната. Местните производители и занаятчии също излагали своята стока, но най-посещаван бил панаирът заради търговията с добитък. Известната кърджалийска краеведка М. Михайлова пише, че в Момчилградско и Ардинско имало села, където отглеждали много добри катъри, които били търсени и предпочитани от купувачите – идвали чак от Северна България. Разпродажбата на добитък ставала в местността Кумлум (днешната спортна площадка), където хиляди глави едър и дребен добитък намирали своите купувачи.[9]

На панаира се продавали и хранителни произведения като пъстърма, сирене, масло и други домашни стоки. Продавали се най-много чевермета – тук се изяждали стотици печени агнета. След тях, най-голям оборот имала прочутата канджик халва.

Не минавал панаир и без тихомирските папукчии. Абаджиите от с. Петково предлагали прочутите си аби след закриването на Узунджовския панаир на по-близките и по-малките панаири – в Кърджали и в Кушу Кавак. Останалите стари абаджии разправят, че на тези панаири от Гюмюрджина и Петково те са тръгвали на “сюрии-сюрии” и са излагали стоката си на многобройни сергии.[10]

Много доходна и важна за населението се оказала и търговията с рязан тютюн. Рязаният на специални хавани тютюн се търсел много и се продавал сравнително скъпо. Една ока такъв тютюн струвал от 2 до 8 гроша. Цигарите се увивали от специален майстор. Голяма атракция бил арнаутинът Джемал, който продавал хиляда цигари за два гроша. Стари хора си спомнят, че когато Джемал работел се събирала тълпа да го гледа – „Като машина се въртяха пръстите му.” [11]

От Даръдере (Златоград) предлагали местната пастърма, която била прочута в цялата Одринска област.

Оборотът на панаира бил около 160 000 гроша печалба, който осигурявал и добър приход на общината. Нуждата от тази търговия – икономическа и

социална довела до решението да се открие и още един панаир. През 1928 г. Кърджалийският общински съвет взема решение да се открие и пролетен 3 дневен панаир, освен есенния, който да става ежегодно първия петък, събота и неделя след Томина неделя (първата неделя след Векикден).[12]

Какви стоки се внасят в Кърджалийски окръг може да се види най-лесно, като се проследят транспортираните стоки на ж.п. гарата в Кърджали Една година след откриването ѝ на гара Кърджали са пристигнали и разтоварени общо 2007 вагона (10 и 15 тонни) със стоки. Рекорден месец е септември (когато се провежда панаира в Кърджали) – 240 вагона. Средно месечно пристигат по 167 вагона, а средно дневно по 5-8 вагона.

В Кърджали идват главно храни: царевица, брашно, ечемик и други зърнени стоки, отоплителни материали - каменни въглища и дърва за горене и продукти от първа необходимост: сол, слънчогледово масло, петрол, боб, ориз, захар, сапун, зеленчуци, винен оцет. Много се търсят също и цимент, дървен материал, бензин, газьол. По-редки артикули, които пристигат са пастърма, тахан и масло, стъкла, желязо, фий, дръвчета за посаждане, лозови пръчки, агнета. През август 1932 година на гара Кърджали са разтоварени: 1 автомобил, 1 вагон барут, 4 вагона зеленчук, 1 **цирк**, дини, добитък, септември – зеленчук, рогозки, телефонни стълбове, барут, бикове, крави, лук, **менажерия**, октомври – рогозки, кожи, коне, воденични камъни.

Пристигащите стоки, както се вижда, се обуславят от сезоните: рогозки през зимата, дървета за посаждане през зимата и пролетта, агнета около Великден и Гергьовден, дини и зеленчуци през лятото, барут за ловджиите в края на лятото преди откриване ловния сезон за пълен лов**....цирк и менажерия за панаирите.**

Други стоки, които намират добър прием и са много търсени са спиртните. Една добра илюстрация на това дава статия в Мастанлийски окръжен вестник от 1932 г.:

„Но, няма да бъдем пълни, ако не отбележим, че Кърджали и окръга си и попийват, за да забравят мъка и ядове през днешните кризисни времена. Една вярна картина за влезлите в града пития се получава пак от пристигналите вагони, които от ноември 1931 до септ. 1932 г. са : 19 вагона вино, 3 вагона бира и 1 вагон ракия. Приблизително това прави около 280 хил. литри напитки. Вярно е, че всичко това не се изпива само от кърджалийци, а отива и из вътрешността на окръга, но също така вярно е и това, че доста вино идва направо по шосето от Хасково и че мастиката, която се главно консумира в окръга измежду всички видове ракии, се произвежда по хладни и топли начини за местна консумация в Кърджали“.[13

Освен търговска и икономическа, панаирите предоставят и една възможност за развлечение. Настроение създават най-различни зрелища – цирк, менажерия, фокусници, където зрителите могат да видят кави ли не

чудеса, далечни и непознати за тяхното ежедневие. Особено популярни са били и борбите. Освен чевермета, кебапчета, вино, бира и лимонада и различни сладки изкушения за веселото настроение се грижили самоуки оркестри с певачки, които срещу скромен бакшиш изпълняват музикалните желания на подпийнали компании. Популярността на панаирите като търговско сборище и празник се дължи на това, че тук е място за обмен на информация, социални контакти и демонстрация на модни тоалети.

С развитието на фабричната индустрия пазарите и тържищата се разрастват, заливат се с фабрични стоки, които конкурират занаятчийското производство. Много от занаятите западат и изчезват. Възникват нови, във връзка с новите потребности на населението, новите видове суровини и пазари. Възниква перспективно коларо-железарство за производство на железни плугове и коли, модерно шивачество, гостилничарство, сладкардство. Редица от старите занаяти, незасегнати от индустриалната конкуренция продължават да съществуват успоредно с поддържането на отживяващата традиция в селското стопанство. Например запазват се до късно мутафчийството, произвеждащо козиняви чулове, чували и торби за нуждите на зърнопроизводството, яхнаджийството, преработващо сусам в тахан и масло и други помощни занаяти за поддържане на земеделската техника като ковачество, налбантство, бъчварство.

Важно средство за развитие на търговията и улесняване обмена между производители и потребители панаирите играят важна роля в стопанството и бита на населението от Източните Родопи.

ЛИТЕРАТУРА:

1. ДА-Кърджали, ф.8 К, оп.1, а. е. 92, л. 21
2. Източно-Родопската област, Кърджали 1935, с.63
3. Източно-Родопската област, Кърджали 1935, с.59
4. Източно-Родопската област, Кърджали 1935, с.56
5. Коруев, Т., Момчилград, С.1966, с.119
6. Сп. Родопа, 1929, бр.8, с.7
7. Сп. Родопа, 1929, бр.7, с.8
8. . Източно-Родопската област, Кърджали 1935, с.56
9. Михайлова, М., Кърджали, С. 2000, с.194
10. д-р Ташев, Г., Село Петково, С. 1966, с.39
11. Михайлова, М., Кърджали, С. 2000, с.195
12. Сп. Родопа, 1928, бр.4, с.8
13. Мастанлийски окръжен вестник, 1932, бр.186, с.4

ПИСМА НА НАСТОЯТЕЛСТВОТО НА ПЛОВДИВСКА ЕПАРХИЯ ОТ 1871 Г., СВЪРЗАНИ С ГРАД ХАСКОВО

Пенко Добрев
РИМ-Хасково, Хасково 6300

LETTERS OF THE TRUSTEES OF PLOVDIV DIOCESE FROM 1871 RELATED TO HASKOVO

Penko Dobrev
RMH-Haskovo, Haskovo 6300

The publishing of these letters threw light on the history of Plovdiv diocese and the town of Haskovo in particular. We can see what were the financial problems of the Diocese trustees in Plovdiv at the outset of the Bulgarian Earchia.

Bulgarian Earchia, Haskovo, Plovdiv.

С фермана от 27 февруари 1870 г. е възстановена след близо петвековно чуждо църковно духовно господство българската самостоятелна църква под името Екзархия. Възстановена е втората по значение след държавата общобългарска институция. Тази голяма победа, извоювана със собствените сили на народа, е един от най важните моменти в българското национално битие в ново време. Поробените българи са признати официално за отделна национална общност с право на частична вътрешна автономия. [1]

С публикуването на тези писма се хвърля светлина върху историята на Пловдивска епархия и на град Хасково в частност. От тях може да видим какви са финансовите проблеми на Епархийското настоятелство в Пловдив още от самото начало на Българската Екзархия.

Материалната издръжка на църковната организация и на управлението и е един от най болните проблеми. Българските църковно-национални дейци познават и помнят враждебното отношение на народа към финансово-данъчната политика на Цариградската патриаршия, масовите протести срещу практиката на принудително облагане и насилствено събиране на църковното даждие. Затова в глава трета на Екзархийския устав най подробно са регламентирани източниците на приходите и тяхното предназначение. Предвидена е система на контрол и избягване на възможни злоупотреби с народните средства.

Два са основните начини за набиране на средства за поддържане на централното и местното екзархийско управление. Първият е чрез т. нар. Владичина- ежегодно колективно облагане на населението средно по 6

гроша на венчило (общата сума за дадената каза се резпределя персонално според възможностите на данъкоплатците). От 6-те гроша 2 са за екзархийския ковчег, 2 за заплата на епархийския архиерей (според големината на епархиите годишните възнаграждения са три категории: 72, 54 и 45 хил. гроша), а останалите 2 гроша са за нуждите на епархийските, казалийските и нахийските съвети.

Вторият източник са „случайните приходи", т. е. Таксите с фиксиран размер, които владиката може да получава срещу извършена литургия, водосвет, годеж, венчавка, погребение. Стойността на вулите, на документите за разтрогване на брак и таксите за нотариална заверка на различни документи се разпределят по равно между владиката и съответните смесени съвети. Премахнати са някои облагания, нашироко прилагани от патриаршеските владици, като воития, филотимон, ембатик и др.

Разпределянето и събирането на владичината са предоставени на мухтарите и свещениците, а текущият контрол и отговорност пред екзархийското ръководство - на смесените съвети. Те от своя страна ежегодно са задължени да се отчитат пред епархийските събори. [2]

Като основни причини за неизплащането на владичината се изтъкват безпаричието, тежкият финансов товар към държавата, природните бедствия. Често от позицията на отбрана и оправдание се отправят обвинения за нерешени проблеми на дадена община или каза, подчертава се сребролюбието на владиците и техните съветници. Не че липсват случаи на нарушения с цел лично облагодетелствуване. Но е вярно и това, че зад обвиненията към епархийското управление се прикрива нежеланието да се отделя от собственото за общественото.

Неоспорим факт е, че през разглеждания период епархийските власти не могат да съберат предвидените ежегодни суми от владичината. Те трудно покриват разноските по поддържане на местната църковна организация, на училищата и на другите общонародни учреждения. Всички епархии без изключение са неизправни към екзархийския ковчег.

Населението, дълги години роптаещо срещу икономическия гнет на Цариградската патриаршия, през годините на църковното движениеи особено през 60-те години, когато повечето патриаршески владици били изгонени или стояли изолирани и непризнавани от народа, привикнало да си спестява материалните задължения към църквата. И макар че установяването на национално-църковната йерархия навсякъде е посрещнато със задоволство, по отношение на материалната и издръжка нещата не се променят особено. Масово населението гледало да избегне плащането на владичината. Недостатъчната отзивчивост на народа за поддържането на националните институции не веднъж се обсъжда на страниците на периодичния печат, споделя се с болка и загриженост в кореспонденцията на българските обществеици. [3]

Л. 3. Почтении приятелие!
Съ сръдечна радост посрещнахми вашите опльномощени представители на Епархийското събрание[4], в което откак са прегледаха и одобриха сметките и станаха потребнити размишления връх настоящите ни черковни потреби, избра и одобри, ново Ч[ерковно] настоятелство.

Като оставами на Г-да представителите Ви грижити да Ви раскажат подробно делата на събранието, паздравляваме Ви и остаями Ваши приятелие.

1871. февр[уари] 15. От Черковното настоятелство
Пловдив
Й. Груев
В. Х[аджи] Милков
Т.Иск[ров] Кисяков Пловдив
Ат .Малеов
Х[аджи] Лука Тодор
Х[аджи] Иван Йоан:
К.Нешов
Ат.Самоковлу

Подобни писма ся испратиха на всички долозабележени общини:
№ 1. В Хасково
№ 2. В Чирпан
№ 3. В Казанлък
№ 4. В Шипка
№ 5. В Габарево
№ 6. В Калофер
№ 7. В Аджар[5]
№ 8. В Карлово
№ 9. В Сопот
№ 10. В Клисура
№ 11. В Панагюрище
№ 12. В Пазаржик
№ 13. В Брациг
№ 14. В Устово[6]
№ 15. В Горно Райково[7]

Л.43. **№92**. Почтении приятелие!

В тъзгодишното Епархиално събрание, гдето ся прегляда по обичаю всичкити наши Черковни дела, както и сметки, забележи ся въ вноските Ви един недостаток, за когото вярвами, че вашити испратени пълномощни представители да Ви ся доказали[1].

Като сме натоварени от реченото събрание с грижата за управлението в тъзгодишното ни Цръковно настоятелство, считами за своя длъжност да Ви напомним за исплънението на тоя Ваш недостаток,

който е нередовното внасание на уреченото количество от вашата каза за в помощ на Владиката и подръжание на представителят в Цариград г-н Чомаков.

Както знаете уреченото годишно количество за Владиката е гр[оша] 5000 и за Представителят 2000 гр[оша]. Та всичко гр[оша] 7000, освен вулити.

От горезабележенити седем хиляди гроша по жалост ся видя в беланцат, внесени от Вашя страна само гр[оша] 2520 и за вули нищо.

А това Ваше отложение, като ся прочете билянцат, причини немалко впечатление на цялото събрание, йоще повече на общини, които немат в окружието си ни едно село, а сами за себе си внесле ся едни двойно, други тройно повече от Вашето тъзгодишно вносение.

Плъни в убеждение, че родолюбивата ви Община, която отначяло на въпроса ся показала готова да жртвува съразмерно с другити общини и сега не ще го приеме да падне по-малко пред другити в родолюбието и усрьдието си, особено като зима пред очи, че такъв един пример разрушително ще подействува врьху други общини, ние се надеем, че щете ся приготвите да внесете недостатъкът от гр[оша] 4480 за лани, както и принадлежащето количество от дадените дозволителни за венчание.

Та така да улесните главното црьковно настоятелство, за да може да посрещне здлъженията си, на които – л. 44. - ся е нагрьбило, осланено на родолюбието и на доброволната помощ на всички общини от Епархията, която има да ся хвали, че с единадесятгодишнити си жрьтви спомогна най-много за окончятелното решение на
Черковний ни въпрос.

В пльна увереност, че Вий ще размислите по-натльно, поздравляваме Ви прилично и сми за всегда

Ваши приятелие

1871. март 8-ий. От Черковното настоятелство
Пловдив

1. По всяка вероятност писмото е до Хасковската черковна община.

№154. Почтении приятели!

В Хасково

На 8-ий заминалий Ви писахме, което вярваме да сте приели с время.

Днес, понеже пристигна уреченото время за събиранието на половината от определеното количество за представителната помощ, за тоз изпровождаме Мустафа ага, комуто ще превручите остатакът на ланското ви спомоществование 500: гроша и за настоящата година

половината, отколкото Ви е уреченото, както и количеството за дадените вули.

Уверени на вашата ревност и родолюбие, мислим, че не ще ся завръне празен Мустафата, Ви поздравляваме прилично и сми за всегда Ваши.

1871. априлий 6-ий. От Черковн[ото] настоятелство
Пловдив

Л. 130

№216. Почтении г-да в Хаскюй

Приключявами Ви писмо от Св. в Ца[риград] Блъгарски синод, от съдражянието на което ще видите, че поради нуждити, които има за подкреплението си, решило общесъборно да ся отнесе до ванкашнити епархиални блъгарски общини, от които да поиска помощ.

По това определение за нашата епархия да внесем лири турски 50 и спротив тамошното разделение видите, че за вашата община ся отделени 10. Умолявате ся прочее да ни ги внесете без забавност, за [да] можеми увремя да ги препратим.

Поздравляваме Ви и остаями Ваши.

1871. априлий 30. От Черковното настоятелство
Пловдив

Л. 145.

№236. Почтение приятелие!

В Хасково

Приносящити настоящето ни дякон Кирил и Али ага, таксидиоти на манастира Св.Неделя Араповска, испровождат ся по вашата каза, за да попросат милостивня за реченото свято заведение.

Умолявате ся прочее да ги снабдите с потребнити препоръч ителни писма до вашити селяни да попросат самоволната им милостивня.

Поздравляваме Ви прилично и оставами за всегда Ваши.

1871. май 6. От Черковн[ото] настоятелст[во]
Пловдив

Л. 200. **Бр.314**. Почтении приятелие в Хаскюй!

И с днешната поща прияхми писмо от Св.Синод, през което ни ся изискуват 50-те лири турски , отгдето имате и Ви писмо за принадлежа[ща]та Вам част л.т. 10, което [писмо] Ви и приключвами.

Като мислим за излишно да Ви притурим връху тоя предмет нещо повече, надеями ся, че в отговор на настоящето ни ще побръзате да ни ги внесете, що да можем и ний с пръва поща да ги внесем.

Поздравлявами Ви прилично и сми Ваши.

1871. юний 6. От Черковн[ото] настоятелство
Пловдив

Л. 223. **Бр. 358**. Почтении приятелие

В Хаскюй

Прияхми през г-на В.Х.Милков испратеното ви грубче, в което намерихми 11 руски Ж. по 93 = 1022, половин икилик = 5-30 и (неясно), всичко 1030, които ни пращате срещо определената за Св.Синод помощ Л.Т.10. Поправете си прочее погрешката и споразумейте ся с г-на Милкова за 10-тях, които прияхми от (изтрита дума) доплънение на гр. 1049 хилядо и четиридесят

Поздравлявами Ви отлично и остаями Ваши

1871. юний 15. От Черковното настоятелство

Пловдив

Л. 301. **Бр. 464**. Почтении господа!

В Хасково

Приносящий настоящето ни отец поп Михаил по някои причини е оттеглен от Ахър Челеби и е настанен сега тук в едно от нашите села Червен. Нъ като има потреба от милостиня за покъщнина, то ся умолявате да му дозволите да походи и в вашата каза и проси милостиня с ръсене.

Поздравлявами Ви прилично и оставами за всегда Ваши.

1871. август 19 От Черковн[ото] настоят[елство]

Пловдив

Л. 308 **№478**. Почтении господа!

В Хасково

Приносящий настоящето ни г-н поп Георги, спротив останалий християнский обичай[за] подържанието на манастирите, даде му ся дозволение да обходи вашите села и попроси милостиня за Перущенский манастир Святий Тодор.

Умолявате ся прочее да благоволите и дадете на святиня му приличната пандахуса. Поздравлявами ви прилично и сми Ваши.

1871. Август 27. От Черковн[ото] настоятел[ство]

Пловдив

Л. 352. **Бр. 524**. Почтеннии приятелие!

В Хасково

Понеже приближи определеното время за внасянието на остатъците от помощта за представителя, затова считами за неизлишно да Ви подканим и помолим да си внесете остатъкът от помощта за представителя, както Владишките, Синайскити и Божегробски правдини, зачтото засега настоятелството ся намира в голяма нужда за пари.

Уверени наплъно, че не ще премлъчити, а колкото е възможно по-скоро ще ся отговорите с удовлетворителен отговор на това наше предложение, поздравлявами Ви прилично и оставами Ваши.

1871. октомвр[ий] 1 От Черковн[ото] настоятелст[во] Пловдив. [8]

В едно от писмата става ясно че от 50 турски лири, на Хасковската църковна община се пада да внесе 10, което е една пета. В Пловдивска епархия влизат 15 църковни общини плюс самата Пловдивса църковна община, която всъщност по това време обхваща само един квартал на Пловдив, а останалите квартали са към Цариградската патриаршия. Дори да е изключение по горното разпределение на финансовите вноски, е видно че на Хасково се е разчитало да осигури една не малка част от средствата за издръжката на Пловдивска епархия. Това се потвърждава и от честите напомняния от епархийското настоятелство за по бързо издължаване от страна на Хасковската църковна община.

[1] Зина Маркова, „Българската Екзархия 1870-1879" София 1989, стр. 5.

[2] Пак там, стр. 149.

[3] Пак там, стр. 150.

[4]Събранието в Пловдив е проведено през февруари 1871 г.

[5]. Аджар (Хаджар, Хаджяр) - от 1934 г. село Свежен Пловдивска област (община Брезово).

[6,7]Устово и Райково – сега квартали на град Смолян. По време на събора селищата от Средните Родопи не са в пределите на Пловдивската епархия, но населението в региона изявява желание да се присъедини към нея.

[8] Писмата са от Регионален държавен архив- Пловдив.

КРЕДИТНОТО И БАНКОВО ДЕЛО В ХАСКОВО ДО ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Д-р Красимира Узунова

РИМ-Хасково 6300

The Credit and Banking Work in Haskovo By the World War I

Krasimira Uzunova, Phd

The study “Credit and Banking Work in Haskovo By the World War I” is part of the history of Haskovo. In its long economic life the town passed through various stages of banking and credit work – from the activities of moneylenders, through the agricultural and economy cooperatives, to the emergence and development of banks and other credit institutions. Among the important events in Haskovo in that initial period ranked the transformation of the Bulgarian National Bank Agency into a branch of the Darzhavna Spestovna Kasa and the opening of the Popular Bank.

Предложената статия “Кредитното и банково дело в Хасково до Първата световна война” разглежда в хронологичен порядък появата и развитието на кредитните учреждения в Хасково в посочения период. Хасково е град с дълголетна история и затова в неговото стопанско развитие можем да намерим факти за първите форми на кредитиране като земеделските и занаятчийски кооперации и тяхното израстване и превръщането им в организации характерни за стопанския живот в годините на капиталистическото развитие. Развитието на стопанския живот на града изисква появата и развитието на банките и други кредитни учреждения, които да подпомага дейността на производителите и търговците. В тези години агенцията на БНБ в града прераства в банков клон, създава се и клон на една от най-големите и дълголетни банки – БЗБ, появява се Държавна спестовна каса и сравнително късно за разлика от други градове и на Популярната банка. Още с появата си в града тези банкови клонове се нареждат на челните места по броя на извършените операции и отпуснатите заеми, което показва, че градът води все по-активен стопански живот.

Разглежданият период се характеризира със сравнително по-слаба степен на поява и дейност на банките в града, но той е подготовка за следвоенния период когато в Хасково настъпва пълен разцвет на целия стопански живот и по-специално на банковото дело.

Тогава агенцията на Българска народна банка в града прераства в банков клон, създава се и клон на една от най-големите и дълголетни банки –

Българска земеделска банка, появява се Държавна спестовна каса и на Популярната банка. Още с появата си в града тези банкови институции заемат челните места по броя на извършените операции и отпуснатите заеми, знак, че градът води все по-активен стопански живот.

КРЕДИТНОТО И БАНКОВО ДЕЛО В ХАСКОВО ДО ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Красимира Узунова

Развитието на кредитното и банково дело в България след Освобождението представлява важна част от стопанската й история. Неговите първи форми и прояви се зараждат много по-рано още през XIX в., когато сред българското население съществува широко разпространена практика да се създават занаятчийски и земеделски каси за взаимното подпомагане.[1] През втората половина на XIX в., в резултат на реформаторската дейност на Мидхад паша, която цели да запази платежоспособността на населението, се създават общополезните взаимоспомагателни каси, организирани между земеделските стопани, за да ги подпомагат с парични заеми. Дейността им се регулира от въведен Правилник, който урежда управлението на капиталите и условията на заемите, упражнява контрол срещу злоупотреби и пр.[2]

Сведенията за хасковските земеделски и занаятчийски каси са оскъдни, доколкото те се споменават в кондиката на хасковската църква “Св. Богородица”. По-конкретна е информацията за състоянието и дейността на хасковската общополезна каса, която намираме в салнамето на Одринския вилает от 1871 г. Документът сочи, че към 1 март 1971 г. тя е една от всичките 36 общополезни каси във вилаета и разполага с капитал от 727 515 гроша, който я нарежда сред най-големите в Пловдивския санджак. Към 1 март 1875 г. капиталът й се увеличава почти двойно и достига 1 832 245 гроша, което показва доброто състояние и успешната дейност на касата. За съжаление няма запазени никакви документите и по-подробни сведения както за дейността на касата, така и за движението на нейните пари.[3] От записани спомени се знае, че тя се е намирала в сградата на конака, а неин ковчежник /касиер/ е бил Димитър /Димитраки/ Попстефанов, член на хасковската революционна организация.[4]

Непосредствено преди началото на Руско-турската война от 1877-1878 г., според събраните от Т.Икономов данни, капиталът на касите достига 66 366 279 лв. Извлечените от салнамето на Пловдивския вилает сведения за 1877 г., отразени в запазена чернова на едно окръжно писмо

на канцеларията на Руския императорски комисар от 20.X.1878 г., показват увеличение на постъпилите в касите суми. Според тези сведения капиталът на Хасковската общополезна каса намалява в сравнение с 1875 г. на 1 740 633 гроша, което вероятно е в резултат на нарушената дейност на касата след Априлското въстание и последвалата Руско-турска война.[5]

След войната дейността на касите в цялата страна е разстроена. Голяма част от тях, между които и хасковската, са ограбени, а документите им са унищожени. Особена роля за възстановяване на дейността им изиграва съветникът по казионните дела при руските окупационни власти в България, Тодор Икономов, който с докладна записка до княз Дондуков-Корсаков предлага: "Да се открият каси във всички околии на освободена България, понеже земеделското население било крайно разорено от войната и се нуждаело спешно от подпомагане със заеми." [6] На 27 юли 1878 г. е утвърден предложения от Икономов устав на Земеделските каси, в който с чл. 1 се определя тяхната основна цел: "Земеделските каси се учреждават за да се дават пари на заем, пари на ония люде от земеделческия клас, които имат нужда от пособие за подобрение на домакинството си или обработване на земята". С разпореждане на руския императорски комисар княз Дондуков, от 11 септември 1878 г. се възстановява дейността на общополезните каси под новото название "Земеделски каси".[7]

Създаването на земеделските каси е процес на възобновяване на общополезните каси и изисква на първо време да се види тяхното състояние. В края на 1877 г. специално създадена комисия започва проверки и установява липса на голяма част от сметководните книги, пари, ценности и документи, унищожени, или взети от изтеглящите се турски войски, или ограбени още преди войната.[8] Макар по документи капиталът на касите да достига общо 9 918 350 франка, проверката установява, че са разграбени 3 700 000 фр., от раздадените в заеми пари едва 5 443 055 фр. са събираеми, а 4 475 295 фр. са напълно несъбираеми.[9] При това положение касите започват своята дейност едва с 54.12 % от общия си капитал.[10]

Хасковската каса, според данните на А. Даскалов, посочени в неговото изследване "Земледелческия кредит в България 1864-1913 г.", е една от многото ограбени каси, която прекратява своето съществуване по време на войната. Като взема пред вид капитала, който би трябвало да е натрупан през времето на нейната дейност и броя на населението в околията, което представлява 23 560 семейства с 127 873 души, той пресмята, че към 1877 г. на всяко семейство се е пада дълг средно от 73 гроша или 36 пари, а на всеки отделен член на семейство по 13 гроша или 28 пари.[11]

Липсата на капитали затруднява развитието на стопанския живот на страната след Освобождението. Както отбелязва големият български общественик, банкер и изследовател на историята на българското кредитно дело Стоян Бочев в своята книга "Капитализмът в България":"Условията след Освобождението се оказват съвършено нови, много неудобни за стопанска работа по стар навик и занаятчийство, търговия, скотовъдство и дори земеделие много мъчно се приспособяваха към тях".[12] Засиленият внос на чужди стоки, който в продължение на петнадесет години изпреварва износа, изнасянето на голямо количество злато от държавата с напускащите страната турско население, големите държавни разходи в чужбина нарушават паричния баланс на страната. Въпреки това според Ст. Бочев и след Съединението и Сръбско-българската война стопанството ни поради своята "първобитност и независимост понася сравнително леко недостига на платежни средства".[13]

В края на XIX в. населението изпитва остра нужда от свободни капитали. Общополезните каси са прекратили своята дейност, част от техните средства липсват, а създадените земеделски каси са все още със слаби възможности и не могат да задоволят нуждите от парични заеми. В стремежа си да се сдобие със селскостопански земи, населението търси начини за кредитиране и с това активизира лихварството. Търсенето на заеми става много голямо, а предлагането – сравнително ограничено, поради което лихвеният процент скача извънредно високо, макар чл. 573 от Закона за задълженията и договорите от 1893 г. да ограничава договорната лихва на 12 % годишно, а чл. 208 от търговския закон от 1897 г. фиксира законната лихва по търговски дела на 8%. Въпреки неизгодните условия на лихварите, голяма част от дребните и средни земеделски стопани са принудени да се съгласяват на много по-високи лихви, като кредиторът предварително взема мерки за заобикаляне на законните ограничения за лихвения процент в случай на необходимост от съдебна намеса при неплащане от страна на длъжника. Най-висок се оказва лихвения процент в началото на 80-те години, когато 24 % годишна лихва се считала за нормална и дори ниска, а понякога лихвеният процент достигал до 100-300 %. В селата лихварството много често се съпровожда от предварително изкупуване на реколтата на длъжника "на зелено" по предварително установена ниска цена /така нареченото зеленичарство/, при което реалният лихвен процент не пада под 50 %. За да защити населението, правителството на либералите още през 1880 г. приема "Закон за предупреждение съсипателното за земеделското население зло, което произтича от зеленицата", но той остава почти без практическото значение. При тези условия лихварство процъфтява в селата и градовете и се превръща в особено доходно занятие, с което предпочитат да се занимават по-заможни лица със

свободни парични средства, тъй като лихвеният процент надхвърля нормата на печалбата на търговския капитал.[14]

В условията на слабото финансово състояние на държавата и острата нужда от кредити за населението изходът се търси във възстановяването на дейността на касите в цялата страна, но процесът върви бавно и трудно и основният проблем е липсата на капитал. За да бъдат подпомогнати на първо време нуждаещите се производители получават със специално решение на правителството държавен заем от основаната вече Българска Народна Банка в размер на 500 хил. лв.[15]

За да може да се нормализира по-бързо кредитната дейност в страната държавното управление приема мерки за нейното регулиране. До 1883 г. южнобългарските земеделски каси се управляват по устава приет от Временното руско управление от 1878 г., а след Съединението до 1886 г. те се ръководят по закона на Румелийското областно правителство от 1883 г., който предвижда събирането на 5 % върху кадастралния данък, приемане на влогове от частни лица и от учреждения, избиране на касиерите от окръжните съвети, лихвата на раздавания заем да не надхвърля 8 % и др. След 1886 г. южно-българските каси се поставят под режима от 1878 г. с изменения и допълнения, направени от правителството на Княжеството.[16]

Стопанското развитие на Хасково до 1885 г. върви сравнително бавно и кредитирането на населението се извършва единствено от земеделската каса, агенцията на Отоманската Банка и основно от лихварите. Това положение се запазва и след Съединението. По-слабото стопанско и обществено развитие на града и отсъствието на повече едри земеделци и индустриалци в стопанския му живот са основните причини за липсата на частни акционерни дружества, банки или клонове на съществуващи в други градове кредитни учреждения. През 1889 г. хасковският окръжен управител отбелязва в своя годишен отчет стопанското изоставане на града, в който все още няма кредитни учреждения и нищо не се прави по въпроса, макар населението да изпитва остра нужда от пари за да осъществява своята търговия и производство. Той със съжаление констатира, че "гражданите търговци тук до сега не са заели инициативата за подобно нещо, макар и да има въпиюща нужда от подобни учреждения…", и посочва земеделската каса като единственото кредитно учреждение, до което населението от града и околията има реално достъп за заеми защото агенциите на БНБ и Отоманската банка работят само с големи търговци.[17]

Лошото финансово състояние на хасковската земеделска каса, която към 1 януари 1888 г. разполага с 90 836 лв. собствен капитал и 105 778 лв. получени от БНБ, не може да удовлетвори нуждите на населението от града и околията, което вече наброява 65 728 души. Слабата земеделска реколта в района на Хасково затруднява местното

население да се издължава навреме и става причина за нарастване на недоборите на 12 789 лв. Към лятото на 1889 г. касата притежава 196 880 лв. и тази сума се намира в непрекъснато обръщение, но въпреки това не може да удовлетвори нарастващите нужди от парични заеми. В същото време местното население в стремежа си да купува земите на изселващите се турци е принудено да търси услугите на лихварите, макар и при крайно неизгодни условия. Въпреки недостатъчните капитали касата се старае активно да подпомага населението. Само от 1 януари до края на месец юли 1889 г. тя раздава заеми за 184 024 лв.[18]

Продължилият период от почти 5 последователни години на тежко неплодородие, който настъпва в района през последните години на XIX в. създава реална опасност за масово съсипване на дребните земеделски стопани. Това предизвиква тревоги сред представителите на държавната власт в лицето на окръжният управител и окръжните съветници. Окръжният управител с основание отбелязва опасността от лихварите, които "ще успеят да сложат ръка" на голяма част от обработваемите земи в района. За да се намери изход от положението и да се улесни населението с повече пари той предлага на окръжните съветници увеличаване на капитала на Земеделската каса, както и намиране на допълнителни средства: "Може да ми възразят Г. Съветниците, че нямало от где. На това нещо, аз ще посоча един действителен техен капитал – гимнастическите пари, които според сведенията които имам били пръснати по разни лица и общини без никакво управление и контрол… За благото на населението в поверений ми Хасковски Окръг, аз съм на мнение щото Съвета, след като обсъди същия въпрос да упълномощи постоянната си комисия, която до 1 януари идущата година да приведе в известност Гимнастическите пари, било по съдебен ред или по какъвто начин намери за по-добър да действа за прибирането им и с тези пари да се подсили капитала на земеделската каса, който да послужи на селяните". [19]

Макар с всяка изминала година капиталът на хасковската земеделска каса да се увеличава, той все още е недостатъчен да покрие нуждите на населението от кредити. Подробният отчет на касата към 31 юли 1894 г. показва обща сума от приходите в размер на 296 419 лв., което е с 46 729 лв. в повече от предходната година, разходът за същото време е 278 178 лв. раздадени кредити и 17 696 в наличност. Според приложената от окръжия управител справка, наличният в касата капитал до 31 юли 1894 г. е 146 940 лв. и 34 ст., а приходът й се състои от три пера: сиротски суми в размер на 23200 лв. 77 ст.; постъпления от БНБ – 90000 лв. и постъпления от разни дружества и частни лица – 36 350 лв. 50 ст. По-голямата част от капитала си за 1894 г. касата насочва основно към раздаване на заеми, но голяма част от средствата са затворени в

просрочени записи до 1 юли 1894 г. в размер на 241426 лв.; в просрочени записи от 1878 до 31 юли 1894 г. в размер на 36 752 лв. 80 ст.[20]

Големите суми затворени в просрочени записи показват невъзможността на населението да издължава навреме получените заеми, което създава трудности при отпускането на нови кредити, затова окръжният управител отново призовава съветниците да разгледат въпроса с кредитите и да потърсят начини за увеличаване на капитала на касата. Това се налага от засиленото западане на земеделието в района, причинено от продължително неплодородие и природни бедствия и невъзможността на селското население да се справи само без парична подкрепа. Като отчита намаляването на платежоспособността на длъжниците и забавянето на погасителните вноски, което се отразява на състоянието на касата и нейната дейност се блокира.

На 24 октомври 1894 г. Гешов, като министър на търговията и земеделието внася в Народното събрание "Законопроект за земеделските каси", с който се посочва необходимостта от превръщането им в учреждения, които да могат широко да обслужват селяните с дребноземеделски кредити. [21]

Мерките на държавата за подпомагане на земеделието се отразяват не само върху стопанското развитие на Хасково, а и на земеделската каса. През 1895-1896 г. нейният портфейл достига сумата от 462 885 лв., а активът й включва 175 586 лв. капитал, 37 382 лв. сиротска каса, която сума е общо взето постоянна и се отбелязва едно чувствително повишаване на срочните и безсрочни влогове. Към актива на касата се отнася и отпуснатия от БНБ заем в размер 235 633 лв.[22]

Мерките по укрепването на кредитното дело не ликвидират лихварството като едно от най-отрицателните явления в стопанския живот на страната в последното десетилетие на XIX в. Хасковският окръжен управител Г.Минчев посочва в отчетите си като особено вредни дълбоко вкоренените отрицателни навици сред част от земеделските стопани и занаятчиите, които продължават да не търсят кредити от земеделската каса, а предпочитат услугите на лихварите. Той обяснява това не само с незнанието или инерцията от предишни години, а с тежката процедура по вземане на заем от учреждението, където трябва да гарантират с поръчители, или липсата на имот, който да ипотекират. Като прави кратък анализ на ситуацията Г.Минчев вижда изход от положението в увеличаване на капиталите на касите и намаляване на минимума на ипотекарните заеми от 200 на 100 лв., както и в провеждане на широка пропагандна кампания сред населението, да се приканва то да се обръща при нужда към касите, а не към частните лихвари. С притеснение той отбелязва, че в града продължават да липсват частни банки и банкерски къщи и процъфтяващото за сметка на това лихварство. През тези години много от заможните хасковци развиват активна дейност

като лихвари. В тази обстановка все пак в Хасково се появява Държавна спестовна каса, която от 1 април 1897 г. започва да действа във всички телеграфопощенски станции. Нейната поява и началната й дейност е посрещната от населението положително. Само за първата година в Хасковската Държавна спестовна каса са издадени от 1 април до 1 юли 88 книжки, и са вложени 8140 лв., което показва че касата се приема добре. По същото време е направен опит да се създаде анонимно еврейско спестовно дружество, което не успява да развие своята дейност. [23]

През 1897 г. се създава Централно управление на земеделските каси, което обединява всички съществуващи земеделски каси и ги приближава все повече до банковите институти. Средствата на касите са увеличени с 30 млн. лв., осигурени от външен заем през 1896 г. Дейността им се разширява, увеличава се броят на операциите и те стават все по-силни и конкурентни в борба с лихварството в България, добило особено широки размери. На 15 декември 1897 г. се публикува изменен устав на касите, който окончателно ги превръща в централизирани банкови организации, готови да отговорят на новия етап на развитие на банковото дело. [24] Целта на предприетите промени е да се подобри дейността на касите, за да се увеличи броя на получилите заеми земеделци и да се оказва помощ при доставката на земеделски машини и сечива, при пропагандирането на по-модерна агротехника и пр., да се подпомага развитието на кооперативното дело в страната и организирането на кооперации, които по-късно влизат в основата на създадената по-късно БЗБ. Със своята дейност земеделските каси допринасят за известно ограничаване на лихварството по селата, макар и все още да не са в състояние да го ликвидират. [25]

Последните години на XIX в. и първите години на XX в. са белязани от настъпилите тежки условия за развитието на българското земеделие. Както отбелязва Ст. Бочев в своето изследване за кредитното дело “идват ония пет гладни години – наводнения и суша, години, които докараха голямата стопанска криза …, която достига върха си през 1901 г. “ [26] Населението преживява няколко последователни неурожайни години. Това повишава нуждата от заеми, което води и до значително увеличаване на извършените операциите от земеделската каса. Сведенията за дейността на касата показват само за 1898 г. увеличаване на краткосрочните записи с 329904.36 лв., а ипотекарните заеми нарастват на 89614.02 лв., което представлява внушителна сума по портфейла. [27]

Въпреки неблагоприятните стопански условия в края на XIX в. земеделските каси продължават да се стабилизират и утвърждават като най-популярните кредитни учреждения. Тази тенденция се отбелязва от окръжния управител, който в отчетния си доклад за 1897 г посочва.:”Оборотният капитал на касите е достатъчен, вследствие на

което са удовлетворявани заимоискателите земеделци, разбира се в кръга на възможностите и съществуващите наредби. Отказвани са заеми на лица, които са ги искали не за удовлетворяване предизвикани нужди от неблагоприятни миналогодишни оружай, а за погашаване дългове към частни лихвари, или на такива селяни, които водими просто от своята характерна черта са искали пари да се снабдяват с работна земя". За да се увеличат средствата на земледелческите каси, той предлага привличане на повечеи капитали, "било чрез износни заеми, или спестовните каси при телеграфопощенските станции да се поставят в дейността на земеделските каси". Според него "обръщателните средства на тия каси биха се увеличили достатъчно, ако службата на спестовните каси при телеграфо-пощенските станции се възлага на земледелческите каси – нещо което ще бъде повече от съвместимо, толкова повече че тази служба няма нищо общо с телеграфопощенското дело, а е напълно в хармония с операциите на земледелческите каси." Посочените от Г.Минчев сведения за дейността на Държавна спестовна каса при хасковската телеграфо-пощенска станция през 1898 г. показват активизиране на спестовната дейност. От 106 нови членове най многобройни са чиновниците и служителите – 28, 16 са домакини, толкова на брой са и учителите, 13 книжки са издадени на войници, 11 на занаятчии, 6 на учители, 5 на съдии, 4 на офицери, 2 на фелдшери, 1 на доктор, 1 на свещеник, 1 на адвокат, 1 на земеделец и 1 на дете. За сметка на касата през тази години са постъпили 42 390 лв., а са изплатени на вложителите 13 646 лв., което показва сравнително добрата популярност на тази банкова институция. [28]

Тежката криза, която обхваща стопанския живот на страната в края на XIX и началото на XX в. се отразява неблагоприятно върху развитието на Хасково и градът продължава да изостава особено по отношение на банковото дело. Окръжният управител с безпокойство констатира отново в своя доклад през 1899 г., че в града и околията продължават да отсъстват в стопанския живот банките, банкерските къщи и акционерните и спестовни дружества, а вместо тях има лихвари. Подготвените и издадени през 1901 г. от Централното Управление на Земледелческите каси "Сведения по задълженията на земеделците към лихварите" разкриват огромните и унищожителни последици от действията на лихварите в България. В доклада са посочени данни, от които се вижда, че по-голямата част от българските села са съсипани от лихварите и зеленичарите. Хасковският район е един от най-тежко засегнатите от действията на многобройните лихвари. Между имената на най-активно действащите кредитори се открояват х. Марин Балабанов, Яни Христодоров, Хаим Соломон Папо, Димитър Христодоров, Тодор х.Тонев, Менахем Бенун, Несим Бесалем, Митю Стайков, Кирил Пулев, Иван К.Кънев, Моше Габай, Братя Д.Дукови, Братя Христодорови,

Георги Д.Христодоров и др. [29] Всички те са известни местни търговци, потомци на големи хасковски родове, много от тях са и местни политици и общественици, а Георги Христодоров е избиран и за народен представител.

Удар върху стопанското развитие на града и района след продължителния период от неурожайни години е нанесен и с ликвидирането на Хасковски окръг и превръщането на града от окръжен център, в околийски към територията на Старозагорски окръг. Развитието на банковото дело в града продължава единствено по линията на земеделската каса.

В началото на XX в. се отбелязва разширяване на дейността на земеделските каси в цялата страна, което се проявява и в дейността на хасковската каса. От всичките 85 земеделски каси действащи в цялата страна, хасковската се намира на 45 място с капитал от 351 691 лв. През 1902 г. земеделските каси в страната разширяват все повече своята дейност и увеличават капиталите си. Добър резултат отбелязва и спестовната каса при телеграфо-пощенската станция в града.[30]

Развитието на капитализма тласка напред и развитието на кредита и след 1902 г. кредитните нужди на населението се увеличават чувствително, което води до разширяване на банковата дейност. Това налага промяна в структурите и дейността на земеделските каси, което да осигури тяхното пълно обновяване и внасяне на по-голяма експедитивност и свобода в дейността им, повече автономност при подбиране на персонала и подреждане на службата, т.е. превръщането им в по-усъвършенствани банкови организации. С тези схващания тогавашният началник при Управлението на земеделските каси Антон Манушев заедно със съветниците А.Даскалов и А. Иванов в съгласие с народния представител Никола Генадиев, подготвят законопроект за Българската Земеделска Банка и в началото на м. декември 1903 г. той е внесен в Народното събрание. В аргументите към законопроекта вносителите посочват липсата на специални фондове, несъответствие на положението, което заема Централното управление на земеделските каси като представителен орган на кредитно учреждение и т.н. [31]

На 22 декември 1903 г. НС приема закон за създаване на Българска земеделска банка БЗБ/, който влиза в сила от 1.I.1904 г. За основа на новоизградената БЗБ служат съществуващите до тогава земеделски каси, които се превръщат в нейни клонове. Съгласно чл. 1 от закона, банката разкрива 156 клонове и агентури във всички окръжни и околийски градове, където има земеделски каси. Новата банкова институция бързо набира сили и през 1911 г. капиталите й се увеличават от 34,5 млн. лв. през 1900 г. на 57,4 млн. лв., което е почти два пъти. Особено важна роля тя изиграва за ограничаването на лихварството, като предоставя заеми на селските стопани с лихва 8 %. Най-голям дял в

операциите на БЗБ имат заемите срещу поръчителство и ипотека. Банката се превръща в проводник на земеделската и на общата стопанска политика на държавата по това време. Тя се стреми да подпомага развитието на селското стопанство и чрез доставката и пропагандирането на по-усъвършенстван селскостопански инвентар, на химически препарати за растителна защита и на сортови семена.[32]

След създаване на БЗБ, земеделската каса в Хасково се превръща в банков клон. Събитието е посрещнато с очаквания за по-добро кредитиране на земеделските стопани, което се потвърждава от статистическите данни за състоянието и дейността на земеделската каса, след преустройството й след 1903 г. в банков клон. В сравнение с броя на заемите, отпуснати до 1903 г., след това се вижда рязко увеличаване на извършените кредитни операции и отпуснатите заеми. Още в самото начало хасковския клон се нарежда на пето място, измежду всичките 33 клона, по броя на операциите и отпуснатите кредити. [33]

Активната дейност на клона по отношение на неговата кредитна политика, макар и съпътствана от известни колебания, наложени от стопанското развитие, проличава още през първите години. Най-голям скок в броя на извършените операции и сумите по отпуснатите кредити се наблюдава през периодите 1895-1900 г., 1900-1906 г., след което техният брой се запазва сравнително по-голям, но сумите по отпуснатите заеми спадат, което показва, че клиенти на банката са повече дребни и средни стопани, използващи по-голям брой кредити за по-малки суми. Особено рязък спад на броя на операциите настъпва между 1910 г. и 1913 г., когато страната ни преживява Балканските войни, в които са ангажирани основно земеделските стопани и занаятчиите.

През периода от своето създаване до войните, БЗБ изиграва голяма роля за ограничаването на лихварството, като предоставя заеми на селските стопани с лихва 8 %. До 1910 г. тя кредитира и кооперациите, които на територията на Хасково все още са малко наброй. Най-голям дял в операциите на БЗБ имат заемите срещу поръчителство и ипотека. Още в началото на своята дейност хасковският клон се превръща в проводник на земеделската и на общата стопанска политика на държавата по това време, особено в стремежа си да подпомага развитието на селското стопанство и чрез доставката и пропагандирането на по-усъвършенстван селскостопански инвентар, на химически препарати за растителна защита и на сортови семена.

Благоприятните условия за развитието на кредитното дело и на по-широка банкова дейност, създадени след 1905 г. до 1912 г., които изследователят на стопанската ни история проф. Жак Натан сочи като “най-добрите години на класическия български капитализъм” проличават най-добре в развитието на главния кредитен институт в страната по това време – Българска народна банка /БНБ/. През този период тя се превръща

в “банка на банките” и регулира целия кредит на страната. Политиката на банката се изразява главно в кредитиране на търговците, индустриалците и банките. [34]

В Хасково през този период на стопански подем, освен клона на БЗБ и агентурното представителство на БНБ няма други банки, което в голяма степен затруднява и забавя кредитните операции на местните търговци и производители. Затова в края на м. март 1911 г. 47 хасковски граждани, предимно търговци и индустриалци с писмо до финансовия министър поставят искане за създаване на клон на БНБ в града. В него те изтъкват благоприятните стопански условия на града и района и доброто ниво на развитие на местното производство и търговия в сравнение с предишните години. Затова в изложението с известно самочувствие се отбелязва: ”…От ред години Хасково, като че ли се надпреварва по своя прогрес с другите центрове в търговско, индустриално и културно отношение… Ако и да се желае още ние смело искаме да кажем, че производството на разнообразните зърнени производства, тютюня и др. се намират вече към края на желаната си степен. Успоредно с това са напредвали търговията и индустрията, които днес се намират, сравнително с по-рано, в една твърде развита степен…” Това развитие според авторите на писмото поставя все по-голямата необходимост от солидно банково учреждение в града, което да улеснява стопанския му живот и затова те заявяват:”…Известно Ви е, че главният двигател на търговията и индустрията са кредитните учреждения и то тия, които са далече от експлоататорската цел, а идат преди всичко в помощ на тях.” Като отчитат полезната дотогавашна роля на агенцията на БНБ в града те настояват тя да стане банков клон, който да улесни тяхната по-нататъшна стопанска дейност. [35] Интересен детайл от писмото са подписите на неговите автори, сред които се виждат имената на изтъкнати търговци и лихвари в града, което подсказва, че лихварството като явление в местния стопански живот започва да отстъпва на регламентираните банкови отношения.

Още със създаването на клона на БНБ той привлича голям брой клиенти и по броя на операциите и сумите по тях се нарежда на 16 място измежду всичките останали 33 клона и агенции. От създаването на клона през 1911 г. за 10 години той извършва 24 067 банкови операции за 789 719 387 лв. Само за първата година от дейността си той извършва 1 632 201 банкови операции за 6 037 916 лв. [36]

През годините 1903-1912 г. в областта на банковото дело в България се появява още една кредитна институция – Популярната банка. Нейните клонове заемат важно място в стопанския живот на страната, като поемат основна роля в кооперативното движение и от самото начало се стремят да задоволят нуждите от кредити главно на градското население – занаятчиите и дребните търговци. Създадени като местни

кредитни институции, популярните банки се развиват много бързо и придобиват в национален мащаб значение в областта на кредита и влогонабирането, обуславайки предимно по-слабите стопански слоеве не само от градското, но и от селското население. Популярни банки се основават в много градове и в по-големите села. Някои от тях се сливат в последствие с местните селскостопански кооперативни сдружения. Голяма част остават да съществуват самостоятелно, като наред с кредитната си политика и влоговата дейност, започват да се занимават с чисто стопанска дейност – откриване на потребителни магазини за снабдяване на местното население с предмети от първа необходимост и създаване на местни производствени предприятия. Хасковската популярна банка е основан през 1914 г., едва 11 години след учредяването на първата популярна банка в София през 1903 г.[37] На 7 април 1914 г., както е записано в нейния устав, 40 души ентусиазирани кооперативни дейци с капитал от около 10 хил. лв. учредяват банковия клон с цел да се подпомага в кредитно отношение дребното занаятчийско съсловие от града и околията. Тя е един от 8- те създадени през 1914 г. година клонове на Популярната банка. Сравнително късната поява на хасковския клон може да се обясни като следствие от неблагоприятната инерция на слаба инициативност в средите на местните занаятчии, наследена още от края на XIX в. и липсата на местни традиции и опит в създаване на кредитни организации. Според устава на клона утвърден от Хасковския окръжен съд “Дружеството е кооперативно и основната му цел е да доставя кредит за търговските, промишлени и земеделчески нужди на членовете си и да улесни и развие спестовността”. Капиталът на банката се образува от внесената стойност на дяловете и от разни постъпления. Уставът определя отношенията на членовете както и условията за членуване. Дружеството се управлява от общо събрание, управителен съвет, контролен съвет, сконтова комисия и директор.

Учредители на хасковската популярна банка са 40 души известни търговци и производители в града. За пръв директор на банката е назначен Паню Костадинов. [38]

Стабилизирането и напредъка на стопанския живот в Хасково и района, започнал в началните години на XX в. и продължил до Първата световна война не се отразява чувствително върху кредитното дело, което все още не се развива в необходимите за града темпове. Затова лихварството продължава да запазва известни позиции в града. Многобройните лихварски къщи, които в този период развиват оживена дейност, са показател за недостатъчната степен на развитие на банковите институции. Според статистическите данни към 31.XII.1910 г. от общо 65 712 жители на околията 893 души от активното и съответно 1 956 души неактивно население, се занимават с търговия, банки и кредит. Тази професия обхваща едва 1.36 % от активното и 2.97 от неактивното

население, но за началото на XX в. цифрата е голяма. В същото време трябва да отбележим, че отсъствието на повече банкови институти в Хасково през тези години е показател за все още ниското ниво на развитие на стопанския живот на града и район. В края на Първата световна война и особено през следващите години Хасково преживява стопански разцвет и се превръща в център на бързо развиващото се тютюнево производство, което променя стопанския живот на града и особено бързо развива местното банково дело.

---

[1] Даскалов, А. Земледелческия кредит в България 186401913 г. ч. I /1864-1903/ , С. 1912. с. 150

[2] Стоянов Д., История на кооперативното движение в България ч.I /1863-1910/ С. 1937, с. 83-100

[3] Даскалов, А. цит. съч. с. 153

[4] ЦДА ф.1592, оп.1, а.е.1

[5] Даскалов, А. цит.съч. с. 153; Стоянов, Д. цит. съч. с.101

[6] Даскалов, А. цит. съч. с.31; Стоянов, Д. цит. съч. с. 105

[7] Юбилейна книга на БЗБ, С. 1931, с.55

[8] Пак там, с. 39

[9] Стоянов, Д. цит. съч., с.104.

[10] Юбилейна книга на БЗБ, с. 40

[11] Даскалов, А. цит.съч. с. 153

[12] Бочев, Ст. Капитализмът в България, Фондация "Българска наука и култура" –

[13] Пак там, с. 307

[14] Юбилейна книга на БЗБ, с. 43.

[15] Даскалов, А. цит. съч. с.153

[16] Юбилейна книга на БЗБ, с. 43

[17] Изложение на Хасковският окръжен управител за състоянието на окръга през 1889 г. с.23-24

[18] Пак там; Бочев, Ст. цит. съч. с.308

[19] Изложение на Хасковския окръжен управител за състоянието на окръга през 1889 г.

[20] Изложение на Хасковския окръжен управител за състоянието на окръга през 1889 г.с.25-26

[21] Стателова, Е. Грънчаров, С. История на нова България 1878-1944, ИК "Анибус", С. 1999, с. 137

[22] Изложение за състоянието на Хасковското окръжие през 1895-1896 г. Х. 1896 с. 68- 71.

[23] Пак там.

[24] Лазаров, Н., История на БНБ и банковото дело в България. С.1990, с. 209.

[25] Натан, Ж., Икономиката на България, С. с. 555-556.

[26] Ст. Бочев, цит съч.с. 309
[27] Изложение за състоянието на Хасковски окръг през 1896/97. Х. 1897, с. 15.
[28] Изложение за състоянието на Хасковски окръг за 1899 г. с. 32.
[29] Сведения по задълженията на земледелците към лихварите.
[30] Изложение за състоянието на Старозагорското окръжие през 1902-1903
[31] Юбилейна книга на БЗ Банка, С. 1931; Ж.Натан цит съч. с. 372-373
[32] Статистически годишник на Българското Царство, 1910, 1911 г.; 1913-1922 С. 1924 г.; пак там, год. трета, 1911 С. 1914, с. 340
[33] Пак там, 1912 г. С.1915 г.
[34] Натан, Ж. цит. съч. с. 372
[35] ЦДА, ф. 129, оп.1, а.е. 1973.
[36] Статистически годишни на Българското царство 1913-1922, С. 1924.
[37] Сп. Народните кооперативни банки, 1935 г. кн. IV, с.16
[38] Устав на Хасковската Популярна банка основана на 7 април 1914 г., Хасково

ВЕТЕРАНИ ОТ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА С ПРИНОС В РАЗВИТИЕТО НА КЪРДЖАЛИ ПРЕЗ 20-ТЕ И 30-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

Гергана Димитрова

Отдел „Държавен архив“ – Кърджали при Дирекция „Регионален държавен архив“ – Пловдив, пощ. код 6600, Кърджали, „ул. Софроний Врачански“ № 3,

РЕЗЮМЕ

Първата световна война оставя дълбоки и трайни следи в живота на целия български народ. Стотици хиляди са убитите и ранени български войници и офицери, а също така не по малко са и пораженията и разрухата нанесена на цивилното население.

В историята и развитието на Кърджали ще останат завинаги имената на Димитър Янакиев Филипов родом от Егейска Македония и на Никола Ангелов Янков родом от с. Юглюк (Дарец), Крумовградско. Това са обикновени хора преминали през изпитанията на войната, които със своите умения и справедливото си отношение към населението са допринесли за развитието и утвърждаването, единият на съдебната институция в града между двете световни войни, а вторият на другата не по малко важна институция тази на Мастанлийски окръжен съвет.

Ключови думи: Първа световна война, ветерани, съд, Мастанлийски окръжен съвет

VETERANS OF THE FIRST WORLD WAR CONTRIBUTED TO THE DEVOLOPMENT OF KARDZHALI IN THE 20s AND 30s OF THE TWENTIETH CENTURY

Gergana Dimitrova

Department "State Archives" - Kardzhali at the 'Regional State Archives "- Plovdiv mailbox. code 6600, Kardzhali, "Street. Sophronius of Vratsa "№ 3

kardzhali@archives.government.bg

ABSTRACT

World War leaves deep and lasting traces in the life of the whole Bulgarian people. Hundreds of thousands were killed and wounded Bulgarian soldiers and officers, but also no less are caused damage and destruction of the civilian population.

In the history and development of Kardzhali will remain forever the names of Dimitar Yanakiev Filipov born in Aegean Macedonia, Nikola Angelov Yankov

born in. Yuglyuk (Darets) Krumovgrad. These are ordinary people passed through the trials of war, who, with their skills and fair attitude towards the population have contributed to the development and strengthening one of the judicial institution in the city between the two world wars, and the second to the other not less important institution of this Mastanliyski District Council.

Key words: First World War, veterans, court, Mastanliyski District Council

Първата световна война оставя дълбоки и трайни следи в живота на целия български народ. Стотици хиляди са убитите и ранени български войници и офицери, а също така не по малко са и пораженията и разрухата нанесена на цивилното население.

Първата световна война е военен конфликт развил се през периода от 1914 г. до 1918 г. между две основни коалиции. От едната страна са Франция, Русия, Великобритания, Сърбия и редица други държави които изграждат т.н. Антантата. От другата страна на конфликта са Германия, Австро-Унгария, Османската империя и в последствие и България, които изграждат т.н. Централни сили. Както е добре известно поводът за избухването на войната е убийството на австроунгарския престолонаследник Франц Фердинанд на 28 юни 1914 г. в Сараево, но причините са много по дълбоки като основната от тях е стремежът на Великите сили за териториално преразпределение и сфери на влияние.

България е заемала важно стратигическо място на Балканския полуостров, което е и причината и двете коалиции да се стремят да я привлекат на своя страна. Първоначално страната ни запазва неутралитет, но в последствие се включва на страната на Тройния съюз, което става с обявяването на война на Сърбия през октомври 1915 г. Влизането на България във войната става с цел да си върне Вардарска Македония, както и територии отнети и от Румъния и Гърция. Българската войска води редица успешни сражения и през септември 1916 г. Царство България обявява война и на Румъния. Българските и турските войски разгромяват румънската армия в Добруджа и в последствие превземат румънската столица Букурещ.

Положението на българската армия, както и на целия български народ е трудно. Населението е трябвало да се изхранва, а икономиката е съсипана и рухнала изцяло, няма производство, а е трябвало да се мисли и за изхранването и обличането на войската на фронта. За тази цел са били създадени реквизиционните комисии, които е трябвало да осигурят необходимите количества храна, добитък, превозни средсва и други предмети необходими за нуждите на войската и населението. Краят на участието на България във войната се поставя след пробива при Добро поле и Дойран през септември 1918 г.

Един от участниците в битката при Добро поле, за които има запазени сведения е Димитър Янакиев Филипов. Роден на 1 октомври 1889 година в с. Биралци, сега в Македония. Завършва основно образование в родното си село, а гимназия в град Битоля. Записва се да учи в юридическия факултет на Софийския университет през 1912 година, но е принуден да прекъсне обучението си през юли 1915 г. когато е трябвало да влезе в казармата. На 5 октомври 1915 г. се обявява Първата световна война и той заминава за фронта. Първоначално е бил войник до 1916 година, когато всички войници-висшисти са били изпратени да учат в Школата за запасни офицери в Скопие. Обучението е продължило 5 месеца, след което е бил произведен в офицер и изпратен в VI-та Бдинска врачанска дивизия, като взводен командир. Участвал е в редица сражения, които е водила неговата дивизия. Ето какво разказва в своите спомени той за битката при Добро поле през 1918 година. Дивизията му заедно с още две други е била разположена на позиция край град Битоля до Преспанското езеро, но получават заповед да заемат линията Тетово-Кичево-Гости вар на запад от Скопие. Водят се редица сражения и при отстъплението от тази позиция разбират, че е сключен Прелеминарен мир т.е. временно спиране иа военните действия от двете страни. Сформирана е била специална комисия, която сключва този мир, но трите дивизии които се намират в района на Битоля остават за заложници. Те били настанени в лагер охраняван от френски войници намиращ се на 5-6 километра от родното село на Димитър Янакиев. Там той престоява 7 месеца, след кое той е бил преместен в друг лагер край Солун, които вече се охранява от гръцки войници. Животът зад телените мрежи никак не е лесен. Условията на живот в лагера остават завинаги запечатани в съзнанието му, които той описва по следния начин. Живеехме в дъсчени бараки. Дъсчен под нямаше, а направо на земята. Мъките ни бяха големи, затова ние мислехме как да избягаме от лагера. За храната ни се грижеше френски комендант. Храната ни беше хляб, сирене и понякога месо. [1] В лагера са били настанени 100 души само офицери. Били са охранявани от 300 души гърци и 5 офицери за началници. За да избягат от лагера е трябвало да копаят тунел от близо 10 метра до телените ограждения и да бягат на групи от по 4-5 човека. Успели да избягат няколко групи но на 3-4 километра от лагера се натъкват на гръцки войници и започват престрелка при което е бил убит един офицер. В последствие лагера е подложен на пълно претърсване и установяване от къде и по какъв начин са успели да избягат заложниците. Престоят на Димитър Янакиев в лагера край Солун продължил 1 година и 8 месеца до края на 1919 година, когато след сключването на Ньойския мирен договор заложниците са освободени и се заръщат по родните си места в България.

Сн.1 (Снимка на войници от 12 рота на 52 пехотен полк, 6 Бдинска (Врачанска) дивизия. Димитър Янакиев – командир на взвод е с бялата униформа, зад войника, който чете вестник)

Друга житейска съдба, която е белязана от Първата световна война е тази на Никола Ангелов Янков. Роден през 1878 г. в с. Юглюк (Дарец), Крумовградско, учи в с. Малево, Хасковско**.** През Балканската война е съдействал на кавалерийското разузнавателно отделение за положението на турците при Одрин. След това се установява в Крумовград. След обявяването на мобилизацията за Първата световна война заминава за частта си в 38-ми полк, 6-та рота, 3 взвод, и е участвал в бойните действия по линията Кара байр-Правище-Серес и почти до края на войната прекарва на Солунския фронт. [2]

Сн. 2 (Снимка на Никола Ангелов Янков като войник в Първата световна война)

След пробива в битката при Добро поле и Дойран през септември 1918 г. и в последствие на сключеното Солунско примирие от 29 септември 1918 година България е принудена да капитулира и това

поставя края на нейното участие във войната. Положението в което се намира българския народ, става още по сериозно след подписването на Ньойския мирен договор от 27 ноември 1919 г. с който България губи голяма част от своите територии, които са дадени на съседните държави, а на страната ни са наложени финансови репарации който трябвало да изплаща като губеща страна участвала във войната. България губи възможността си и за национално обединение.

Съгласно клаузите на Ньойския договор Беломорска Тракия е дадена на Гърция. Създава се ново административно териториално деление на страната. С протокол № 37 от 22 февр. 1920 на МС, т. III се закрива Гюмюрджински окръг и се създава Мастанлийски окръг, които се състои от четири околии: Егридеренска, Ортакьойска, Кошукавашка и останалата част от Гюмюрджинска околия със седалище Мастанли. Съществуващите Кърджалийска и Свиленградска околии били до тогава към Одрински окръг се присъединяват към Старозагорски окръг. Останалите територии от Гюмюрджинска и други околии от Южна Тракия се присъединяват към съответните граничещи Даръ-Деренска, Кошукавашка, Ортакьойска, Мастанлийска и Егридеренска околии.[3] Със Заповед № 298 от 06 април 1920 г. на МВРНЗ Гюмюрджински окръг се преименува в Мастанлийски. [4]

Придобивайки статут на окръжен център, Мастанли е преобразуван от село в град. При тези обстоятелства се налагало да се създадат условия за създаването и за преместването на вече съществуващите и действащи административни български структури. Това не е никак лесно. В действителност в Мастанли има създаден вече Селски общински съвет, които от 1920 година носи името Градски общински съвет, към него били изградени всички основни служби но това не е било достатъчно. В Мастанли е трябвало да се създадат условия и да се построят необходимите сгради за настаняване на държавните служби. Поради тази причина първоначално с. Шех Джумая (Джебел) става околийски център със седалище на учредената Мастанлийска околия. Редица други учреждения от окръжен ранг се е наложило да се настаняват в град Кърджали. Заедно с преместването на седалищата на учрежденията от Гюмюрджина съответно в Кърджали и Мастанли се преместват и много от чиновниците.

Своя принос в изграждането и развитието на Кърджали и региона през 20-те и 30-те години на XX век дават Никола Ангелов Янков и Димитър Янакиев Филипов - участници в Първата световна война.

С образуването на Мастанлийски окръг се създава и започват да фунционират различни институции. Една от тези институции е Мастанлийския окръжен съвет. За съжаление има запазени само частични документи отразяващи дейността на съвета. За да започне да функционира съвета най напред трябва да бъде избрано ръководство в

състав председател и членове. След войната Никола Ангелов Янков е избран за окръжен съветник на новосъздадения Мастанлийски окръжен съвет. Интересен е обаче изборът му за председател. Той е бил избран с листата на БЗНС. Заедно с неговата кандидатура е била издигната и кандидатурата на Яни Арнаудов от Ивайловград. Той е бил избран още с първото гласуване, но е отказал и се е наложило да се провежда повторен таен вод. Резултатите отново били същите. Така ползвайки се с доверието на турци и българи е избран за първи председател на Мастанлийски окръжен съвет, на която длъжност е назначен с царски указ.[5] Като такъв учредява и първата Постоянна комисия към окръжния съвет със седалище град Кърджали. Може да се приеме, че тя е продължение на съществуващата до тогава Окръжна постоянна комисия в Гюмюрджина.[6] Окръжната постоянна комисия се явява изпълнителен орган на Окръжния съвет и имала за цел да реализира неговите решения. Начело на постоянната комисия е стоял председател, назначаван с указ и секретар които се е избирал от членовете на комисията.

Задачите на Окръжната постоянна комисия са били да подпомага местните органи на власт и управление при реализирането на техните решения във всички сфери на обществения живот, стопанска, икономическа и културна.

Длъжността на председател на Окръжния съвет по това време не е била платена, плащали са му само дневни пари, когато са се провеждали заседания. Никола Ангелов Янков е заемал поста председател на съвета от 1920 г. до 9 юни 1923 г. когато е бил арестуван и отведен в Кърджали и по късно освободен. По време на сговора е бил в опозиция и е преследван от тогавашната власт.

По времето когато Никола Янков е бил председател се изграждат и някои основни служби към Окръжната постоянна комисия, а именно Планоснимачно бюро, Водоснабдително бюро, Тютюнево бюро, Финансов контрол и други, които са подпомагали разрешаването на различни въпроси в съответната област. Комисията е съдействала за развитието на учебното дело, здравеопазването, селското стопанство, благоустрояването, а също така и за строителството на различни пост-ройки. Започва и строителството на обществени сгради, които в този период са били много необходими на създадените вече служби. Никола Янков има заслугата и за отпущането на сумата от 300 000 лв. за строителството на “Общ дом” в Кърджали.[7] С негово съдействие са били отпускани стипендии на даровити ученици българчета и турчета, които били изпращани да учат във Франция и Германия за лекари и инженери, които след дипломирането си идват да работят в окръга. Той е имал пълната подкрепа на окръжните съветници турци, които са гледали с недоверие на управниците изпратени от Стара България. Самият той е владеел много добре турски и гръцки език. Стремял се е към добро

управление, което да е еднакво добро и справедливо, както за българите така и за турците.

Постоянната комисия е давала средства за всестранното развитие на града, така например отпуснала е 3 500 000 лв. за строителството на моста за железопътна линия върху река Арда. Но първото голяма здание което е построено е сградата на самата Постоянна комисия. Това е така наречената Палата, която се е простирала на площ от 759 кв. м . Тази сграда е била на два етажа и е служила дълги години за помещения на Областния съд, Околийско управление, поща и т.н. Сградата е направена по проект на архитектите Виктория Ангелова и Чавдар Мутафов, а предприемач е бил архитект Желю Койчев. Първата копка на сградата е направена през април 1930 година.

През периода на своето кратко съществуване председатели на Окръжната постоянна комисия са били: от 1922 - 1923 г. Георги Андонов, 1924 - 1925 г. Петър Иванов, 1926 – февр. 1927 г. Христо Вътов, март 1927- ноември 1927 г. Никола Чалъбашиев, февр. 1928- ян. 1929 г. Руси Тодоров, февр. 1929 г. - февр. 1930 г. Христо Вътов, март 1930 - 1933 г. Андрей Георгиев. Секретар-бирници за същият период са били: Тодор Фурнаджиев 1920 - 1927 г., Датко Николчев от март 1927 г. до 1932 г. От май 1927 г. се обобява и длъжност само секретар. Тази длъжност в периода от май 1927 г. до март 1928 г. се заема от Александър Тренев, след това съществува длъжността само бирник. [8]

Състава на постоянната комисия се е променял непрекъснато. До 1925 г. комисията е наброявала между 12 и 16 служителя. В нея са влизали длъжности като секретар-бирник, окръжни проверители, книговодител, архивар и помощник архивар, писар и разсилни, по късно се разкрива и длъжност докладчик. През 1925 г. към състава на комисията са включени и медицински лица като околийски лекар, медицински фелдшери и акушерки. Персонала нараства до 36 служителя. [9]

Окръжната постоянна комисия е издавала и вестник наречен "Мастанлийски окръжен вестник", които е отразявал по пълно нейната дейност. Живота и е кратък. Тя е закрита на 1 септември 1933 година.

Мастанлийския окръжен съвет съществува за много малък период от време. През 1934 г. правителството прави нови административни промени. С Указ № 179 от 1934 г. окръзите се обединяват в области и Мастанлийски окръг е закрит, като територията му е включена към Старозагорска област с което се прекратява и неговото съществуване. [10]

Създаването и първоначалната дейност на Мастанлийския окръжен съвет ще останат свързани с името на Никола Ангелов Янков избран за нейн първи председател.

Сн. 3 (Снимка на Никола Ангелов Янков след завръщането му от войната и избирането му за председател на Мастанлийски окръжен съвет)

Другата личност свързала своя живот с Кърджали и дала своя принос за неговото развитието е Димитър Янакиев Филипов. Завърнал се жив и здрав от войната той решава да довърши образованието си и се дипломира като юрист през 1920 година.

Пристига в Кърджали през 1921 година. Първоначално е назначен на работа като кандидат съдия, а от декември 1922 година е назначен и за мирови съдия в Кърджали.[11] В своята кариера, той е заемал различни длъжности. Бил е мирови съдия, младши и старши член съдия на Окръжния съд. При закриването на Окръжния съд през 1933 година става околийски съдия, а след една година става и подпредседател на Окръжния съд в Хасково, където работи до 1938 година. От там е повишен в длъжност председател на Окръжен съд Кърджали, която длъжност заема до 1947 година. През 1942 година той е бил издигнат за член на Апелативния съд, но по време на Втората световна война остава да служи в Кърджали, а след войната Апелативните съдилища са били закрити. След 1947 година той става адвокат в града и продължава да работи като такъв до пенсионирането си през 1959 година.

Сн. 4 (Снимка на съдий и прокурори от Хасковски областен съд-1937 г.. Вторият седнал от дясно на ляво е Димитър Янакиев)

По време на своята работа като съдия, той е разрешавал много трудни и е водил продължителни дела за редица престъпни деяния от наказателен, граждански и търговски характер. Делата са били изключително много на брой, поради голямата престъпност, която се е ширила в тези размирни години в окръга.

Източните Родопи са с богата история и уникално културно историческото наследство. В историята и развитието на Кърджали ще останат завинаги имената на Димитър Янакиев Филипов родом от Егейска Македония и на Никола Ангелов Янков родом от с. Юглюк (Дарец), Крумовградско. Обикновени хора преминали през изпитанията на войната, завръщайки се свързват живота си с Кърджали и отдават своите сили и умения за развитието и утвърждаваното на едни от най важните институции тези на Съда и на Мастанлийския окръжен съвет.

Бележки:

1. ДА-Кърджали – ЛС № 114, л. 3
2. ДА- Кърджали – ф. 819, оп. 1, а.е. 5, л. 8
3. ЦДА – София - ф. 284К, оп.1, а.е. 4198, л. 2
4. ЦДА – София – ф. 371К, оп.1, а.е. 272, л.1
5. ДА- Кърджали – ЛС № 65, л. 5
6. ДА- Кърджали – ф. 276К, оп. 1, а.е 45, 46, 47
7. ДА- Кърджали – ЛС № 65, л. 7
8. ДА- Кърджали – ф. 276К, оп. 1, а.е. 45, 46, 47
9. ДА- Кърджали – ф. 276К, оп. 1, а.е. 45, 46, 47
10. ДВ бр. 38 от 19 май 1934 г.
11. ДА-Кърджали – ф. 910, оп. 2, а.е. 2, л. 6

Снимки:

1. ДА-Кърджали – ЛС № 114
2. ДА- Кърджали – ЛС № 65
3. ДА- Кърджали – ф. 819, оп. 1, а.е. 23, л. 1
4. ДА-Кърджали – ф. 910, оп. 2, а.е. 10, л. 1

ОСНОВАВАНЕ И ДЕЙНОСТ НА ПОПУЛЯРНИТЕ БАНКИ В КЪРДЖАЛИ И МОМЧИЛГРАД 1921 –1944 Г.

Отдел "Държавен архив" – Кърджали, Дирекция „Регионален държавен архив" – Пловдив, ДА"Архиви", п.к. 6600, гр. Кърджали, България

Стоян Белев

Резюме

В материалите засягащи Популярните банки Момчилград и Кърджали става дума за основаването им и за тяхната дейност в първите години след това. Благодарение на всеотдайността на банковите служители и тяхната упорита и отговорна работа става възможно да се осъществи стабилизацията на Популярните банки. Дейността на банките започва след като им се предоставя стая в която има една маса и два дървени стола. Банковите служители работят в изключително трудна политическа и икономическа обстановка. В тази обстановка Популярните банки спечелват доверието на гражданите.

Ключови думи: популярна, банка, основаване, служител, стабилизация.

THE BANK WORK IN KARDJALI AND THE PROVINCES IN THE PERIOD 1921 – 1944 YEAR

Department "State archives" - Kardzhali, Directorate "Regional State Archives" - Plovdiv YES "Archives" pk 6600, c. Kardzhali, Bulgaria, kardzhali@archives.government.bg

Stoyan Belev
stoian_belev@abv.bg

Abstract

In the materials about the popular banks of Momchilgrad and Kardjaly is mentioned about their foundation and their work during the first few years and after that. Because one to delicated and responsible work of the employees the stability of the banks is possible. The work started after receiving a room with a table and two wooden chairs. Bank employees work in an extreemly hard political and economical atmosphere. In atmosphere like that they have won the trust of the citizens.

Key words: popular, bank, foundation, employee, stability.

I. ПОПУЛЯРНА БАНКА МОМЧИЛГРАД – ПЪРВИ СТЪПКИ И ДЕЙНОСТ

През 1932 г. [1] от Златоград пристига в Момчилград Георги Лазаров Пашалиев – служител в БНБ Златоград. Той носи със себе си всички необходими книжа във връзка с основаването на Популярната банка.

Преди да се задейства процедурата по основаването на банката Георги Пашалиев се среща с директора на БНБ Момчилград и под негово ръководство се организира събрание с няколко видни българи и турци. По време на събранието се обсъждат въпросите свързани със значението на бъдещата Популярна банка за населението от Момчилград и околните села. Събранието приема предложението на Г. Пашалиев за основаване на банката. На същото събрание избират управителен съвет: за председател – Салим Салиев, подпредседател – Атанас Дърмонов (аптекар в гр. Момчилград), членове – Алиосман Хасанов, Ахмед Мехмедов, Акиф Алиосманов и Х. Хафуз.[2] В контролния съвет са избрани: Димитър Стефанов (счетоводител в БНБ Момчилград), Благой Шьонов и Иляз Хасанов.

Основаването на Популярна банка в Момчилград е в резултат на развитието кооперативното движение, както в цяла България, така и в тези гранични краища. Ръководството на съюза нарежда на директора на Популярна банка Златоград с тяхно съдействие да се открие в Момчилград Популярна банка и да посочат подходящ човек, който да основе и ръководи банката. За такъв човек се посочва Георги Пашалиев. Същият основава и поема ръководството на банката.

Процедурата по регистриране на банката се извършва в Кърджалийския съд.

Дейността на Популяна банка Момчилград започва при крайно тежки условия на работа. В продължение на две години Г. Пашалиев извършва цялата административна работа в банката. Той работи едновременно като директор, счетоводител и касиер. Също така през зимата той пали печката и когато е необходимо извършва почистване на помещението.

Основателят на Популярна банка Момчилград Георги Пашалиев започва своя трудов стаж на 16 годишна възраст в БНБ Златоград, като прислужник и броец, за да издържа бедната си майка, брат и сестра. Същият се проявява като много способен служител с изключително добри организаторски качества.

След основаването на банката, през 1934 г. Генчо Новачков постъпва на работа в нея, като касиер. Преди да постъпи в банката той работи като помощник на държавния бирник. Следва да се отбележи, че от основаването до 30 март 1952 г. Генчо Бойчев Новачков работи като втори служител на банката.

В началото работата в банката е твърде много. С няколко души персонал и при много трудни условия се извършва обикаляне на селата, разяснителна работа, записване на нови членове, събиране на спестовни влогове, кредитиране на цялото население – срещу произведените от него тютюни и други дейности.Финансовото подпомагане на банката става от Съюза на популярните банки гр. София, срещу отпуснат кредит. С времето постепенно банката се оформи като снабдителен кредитен институт. Необходимо е да се има в предвид, факта, че преди да се основе банката, селяните сключват договори за заем с тютюнотърговците при по неизгодни условия, в сравнение с условията по кредитите, отпускани от Популярна банка Момчилград.

Освен кредитиране на земеделското население, банката се занимава с кредитиране на чиновници, занаятчии, скотовъдци, и др.

Поради това, че крайната спирка на влака е Момчилград възниква необходимостта от посредничеството на банката при освобождаването на фуражите, царевицата, ечемика, балираното семе [3] и други стоки. От Момчилград пристигналата стока се изпраща в Крумовград, Златоград, Джебел и други селища в района. Това налага назначаването на нов служител на банката. Така касиерската служба се поема от Дичо Илчев Илчевски, а за счетоводител е назначен Генчо Новачков. По късно в банката постъпват Кольо Сираков, Мехмедали Чилингиров, Марийка Пашалиева, Иван Стамов и други.

Генчо Новачков, Дичо Илчевски и Георги Пашалиев извършват основната част от работата на банката и благодарение на тях става възможна стабилизацията на банката. Работното време е сутрин от 8 до 12 часа и следобед от 14 до 18 часа. В случаите, когато се налага се работи и през обедната почивка и след 18 часа. Всеки от трима притежава ключ за банката и след като обядва и вечеря, се връща отново в банката да работи. Когато е необходимо се работи и до полунощ. Това често се налага през месеците ноември и декември, когато се приключват сметките и се изчисляват лихвите [4]. Много често се случва така, че който търси Генчо Новачков, Дичо Илчевски или Георги Пашалиев, ще ги намери в банката. Между трима служители доверието е толкова голямо, че когато отсъства касиера, без всякакви формалности предава ключовете си на счетоводителя или директора.

По думите на един от инспекторите Петко Чобанов, “те в този затънтен край с невежо население много лесно може да забогатеят, но и

лесно могат да влезнат в затвора, ето защо трябва да не присвояват левчето, защото ако това го направят, лесно ще присвоят петолевката, столевката, и т. н., мисълта свиква и по този начин тръгват по наклонена плоскост и идва ден когато ще попаднат в затвора" [5]. През цялото време няма нито един случай на начет и на злоупотреба с доверието на банката.

Веднъж търговецът Ахмед Х. Мехмедов носи пълна чанта с пари на Г. Новачков, в която по негова преценка има един милион лева стари пари. Клиентът казва на Новачков, че му оставя парите да ги преброи, да ги нанесе по книжката и да сложи шифър. Новачков му казва да изчака десет минути, след което ще го изпрати. Търговецът отговаря, че много бърза, защото го чакат много хора в магазина. След преброяването на парите Новачков установява, че са налице сто хиляди лева в повече. След това нанася в книжката един милион, слага шифър и вечерта отива при търговеца, дава му стоте хиляди лева и книжката, и му казва, че парите са излезли в повече. Търговецът след като благодари на Новачков няколко пъти, измъква хиляда лева от пачката и ги дава за почерпка на персонала [6].

Има случаи, когато членовете, които получават повече пари, са съгласни да се задържат от пет до десет хиляди лева по спестовен влог срещу книжка. По този начин двама братя внасят по десет хиляди лева. След около два месеца и двамата идват в банката и казват, че поради пожар се налага да изтеглят парите си. С изтеглените пари те си построяват нови жилища [7].

В първите години от създаването на Популярна банка Момчилград, служителите работещи в нея, срещат много големи трудности и благодарение на трудолюбието, всеотдайността, честността, коректността, голямото доверие, добрите отношения които съществуват между служителите на банката и изключително добрите организаторски качества на директора на банката, тя се превръща в банка, на която клиентите могат да се доверят и спокойно да внасят парите си.

II. ПРЕОБРАЗУВАНЕ НА ПОТРЕБИТЕЛНАТА КООПЕРАЦИЯ "РОДОПИ" КЪРДЖАЛИ В ПОПУЛЯРНА БАНКА И ДЕЙНОСТ НА БАНКАТА В НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

Непосредствено след края на Първата световна война, която донесе стопанска разруха на българския народ, особено в новоосвободените краища [8], жителите на гр. Кърджали правят всичко възможно да намерят изход от тежкото стопанско положение, в което се

намира града. В този изключително тежък момент 28 души, граждани на града решават да основат потребителна кооперация.

Учредителното събрание. се свиква на 16 ноември 1919 г в салона на читалище “Обединение” [9]. В този ден се поставя началото на първата потребителна кооперация “Родопи” гр. Кърджали. В Управителния съвет на същата са избрани: Димитър Граматиков, Петър Зелков, Никола Делчев, Мехмед Саид Алиев, Али Тахиров, Мехмед Еюбов и Байрам Номанов, а в контролния съвет: Сава Г. Недялков, Боян Венов и Осман Нури Мустафов.

Потребителната кооперация започва дейността си непосредствено след утвърждаването на устава на кооперацията от Хасковския окръжен съд [10], в началото на 1920 год. По късно в общо събрание на членовете на 13 март 1921 г. се решава потребителната кооперация “Родопи” да се преобразува в Популярна банка [11].

Членовете на Популярна банка Кърджали при започването на нейната дейност са 110 души [12]. Дяловият капитал първоначално е в размер на 45000 лева. Популярната банка започва своята дейност в една схлупена стаичка, взета назаем от някъде и два газени сандъка, които служели за подпора на една пейка, върху която се е сядало [13]. Счетоводителят Никола Делчев работи в стая с една счупена масичка, взета от някъде на заем и два сандъка, които служат като подпора на една пейка.

Много от членовете тогава напускат банката, като заявяват, че не вярват в успеха на начинанието. Банката изключва известна част от членовете си поради фанатичното им противодействие. Не са малко, обаче, гражданите които имат доверие и записват дялов капитал според възможностите си [14].

Възстановяването на доверието към новата банка става бавно, но с всяка измината година се засилва все повече [15]. След 1925 г. капиталът, фондовете и влоговете започват чувствително да се увеличават. През 1935 г. банката има капитал и фондове в размер на пет милиона и четиристотин хиляди лева, спестявания и влогове – четиринадесет милиона лева и кредити – четири милиона лева [16].

Увеличаването на капитала, фондовете и влоговете след 1929 г. се осъществява в периода на стопанската финансова криза, започнала към края на 1929 г. В този период повечето от частните кредитни институти затварят своите гишета и бързат на всяка цена да приберат раздадените кредити, а Популярните банки в страната спасяват от разорение своите членове като увеличават със 100 процента пласимента [17]. Въпреки всички трудности, вместо да загине тази хубава идея, както предсказали някои фанатици, тя се реализира в един мощен примерен кредитен институт.

От основаването си до 1935 г. Популярната банка подпомага частния и обществения стопански живот в града и района си с повече от сто шестдесет милиона лева, обществено-културни дружества и други хумани обществени прояви със сто и седемдесет хиляди лева [18].

Накрая ще спомена името на нейния най-добър спестител, счетоводител, ръководител и директор Никола Делчев, който всеотдайно работи от основаването на банката до ликвидирането ù, тъй както работи един примерен баща за своите деца и дом [19].

С право може да се каже, че Популярна банка в Кърджали е била най-успешната банка в Източно-Родопската област.

БЕЛЕЖКИ

1 - 6600, ТД "Държавен архив" Кърджали, ул. "Софроний Врачански" № 3 – Бойчев, Генчо Новачков, Спомен № 622 "Сведение за основаването на Популярната банка в гр. Момчилград стр. 1.

2 - пак там стр. 2

3 - пак там стр. 3

4 - пак там стр. 4

5 - пак там стр. 5

6 - пак там стр. 6

7 - пак там стр. 7

8 -6600, ТД "Държавен архив" Кърджали, ул. "Софроний Врачански" № 3 – ф. 271К, оп. 1, арх. ед. 120, стр. 729 – Личен фонд на Михайлова, Мара Тончева.

9 - пак там

10 - пак там

11 - пак там

12 - пак там стр. 730

13 - пак там

14 - пак там

15 - пак там

16 - пак там

17 - пак там стр. 731

18 - пак там

19 - пак там

СВЕЩЕНИК ДАНАИЛ НИКОЛЧЕВ И ПРИНОСЪТ МУ В ОБЩЕСТВЕНИЯ ЖИВОТ НА ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ /1894 – 1959/

Иванка Ангелова
Отдел "Държавен архив" – Кърджали, Дирекция „Регионален държавен архив" – Пловдив, ДА"Архиви", п.к. 6600, гр. Кърджали, България,

PRIEST DANAIL NIKOLTCHEV AND ITS CONTRIBUTION IN THE SOCIAL LIFE OF THE EASTERN RHODOPES / 1894 – 1959/

Ivanka Angelova

Department "State archives" - Kardzhali, Directorate "Regional State Archives" - Plovdiv YES "Archives" pk 6600, c. Kardzhali, Bulgaria,

Ivanka Angelova

Department "State archives" - Kardzhali, Directorate "Regional State Archives" - Plovdiv YES "Archives" pk 6600, c. Kardzhali, Bulgaria,

Личността на свещеник Данаил Николчев – енорийски свещеник на Кърджали през периода от 1933 г. до 1959 г. е оставила трайни следи в историята на града. Учил в Цариградската духовна академия, завършил я в София, той е сред най-интелегентните и образовани местни граждани. Дълги години изпълнява длъжността на секретар в Постоянната комисия в Кърджали и участва активно в настаняването на бежанците в града. Попознат е в тоя период под светското му име Дато Николчев. Още по това време той се ползва с авторитет и е спечелил уважението на бежанците в града. Поради което е избиран и много години за Председател на Културно-просветното дружество „Тракия" в града. В едни от решаващите за задържането на бежанците в района – 20-те и 30-те години в длъжността си на секретар на постоянната комисия и Председател на дружество „Тракия" той работи за да бъде осигурена възможната подкрепа и помощ. След закриването на постоянната комисия той решава да се отдаде на духовното поприще, ръкоположен е за свещеник и продължава работа в храма „Св. Георгий победоносец", където има безспорни заслуги като свещеник и общественик. След промяната на политическия режим е подложен на репресии, които засягат и семейството му.

The personality of the priest Daniel Nikoltchev - parish priest of Kardzhali in the period from 1933 to 1959 has left a lasting impression in the history of the city. Studied at the Ecumenical Theological Academy, completed her to Sofia, he is among the most intelligent and educated local citizens. For many years the office of Secretary of the Permanent Commission in Kardzhali and actively participate in nastanyavanto refugees in the city. Known in this period in

his secular name Dato Nikoltchev. Already at that time, he enjoys authority and has earned the respect of refugees in the city. Because that is elected and many years as Chairman of the Culture Society "Trakia" in the city. In one of the decisive for the detention of refugees in the region - the 20s and 30s in the office of the Secretary of the Standing Committee and Chairman of the company "Trakia" with the authority and qualities, it is actively working on providing them with possible support and assistance. After the closing of the standing committee, he decided to pursue the spiritual path, he was ordained a priest by the name of Daniel and continues to work in the church "St. George Victorious "where there is undoubted merit as a priest and politician. Secretary of the Fund for the creation of a monument to the liberators in Kardzhali. After the change of political regime is subjected to repression that affect his family.

Key words: priest, authority, respect, company, repression.

В историята на обществения живот в Кърджали през периода от 20-те до края на 50-те години многократно присъства името на свещеник Данаил Николчев[1]. И то се споменава в различни аспекти – административен, политически, културен, просветен, религиозен, политически. За неговия живот има информация в статията озаглавена „Достолепното свещенство на Кърджали“ в том трети на книгата „Български свещеномъченици и изповедници за вярата от най ново време“, написана от игумения Валентина Друмева[2] До момента обаче по-изчерпателна и точна информация за неговия живот и дейност все още не е събрана в цялост.

Семейството на Данаил Николчев е бежанско и пристига в Кърджали от Западна Тракия. За него се знае, че е учил в Цариградската духовна семинария до 1908 г. Прекъснал поради военното положение около Балканската война. Довършил духовното си образование в София. Добре познаващ проблемите на бежанците и сам представляващ част от тях, Датко Николчев започва да представя интересите им пред различни институции и организации. Все още не е описана и историята на Културно-просветното дружество „Тракия“ в Кърджали. От запазената кореспонденция на дружеството преди 1944 г. обаче се вижда, че председател на дружество „Тракия“ през един значителен период, е Датко Николчев. Дейността му в дружество „Тракия“ е е значима, но е само една от многобройните му прояви на общественото поприще. Тази длъжност макар и ангажираща е изборна и той е изпълнява на обществени начала.

Датко Николчев е със завършено средно образование – за онова време малко хора в Кърджали имат тази степен на грамотност. И не случайно той е назначен за секретар на Постоянната комисия в Кърджали[3]. От запазените ведомости на Постоянната комисията се вижда, че той е изпълнявал тази длъжност до закриването на комисията.

Поради увеличения брой на бежанците в Кърджали се разкрива втора енория. Дълго време настоятелството към храма в Кърджали изчаква Датко Николчев да сключи брак за да отговаря на изискванията и да бъде въведен в духовно звание и да поеме енорията. През 1933 г. той е ръкоположен за свещеник и под духовното име Данаил е назначен да служи в новопостроения храм „Св.

Великомъченик Георгий Победоносец" в Кърджали. С това се дава нова насока за работата му в полза на обществото.

Повече за свещеника Данаил Николчев като човек и богослужител разказва дъщерята в спомените си г-жа Мария Русева. „Той беше връстник и приятел на моя баща Руси Русев, а аз - на неговата дъщеря - Златка Николчева. Имаше много поводи, заради които двете семейства сме бивали заедно, а освен личните си задължения*, които изпълняваха, бащите ни бяха и много активни общественици. Нямаше мероприятие в града, на което те да не бяха в основата му /прокарването на железницата Кърджали – Момчилград, построяването на паметника на загиналите в Балканската война, откриването на гимназията в Кърджали, а по-късно и на Девическо стопанско училище/. Те двамата просто се допълваха. Онова, което липсваше в красноречието на баща ми, го притежаваше в изобилие отеца."

В Кърджали се помни, че свещеник Николчев се отличавал от много други свещеници „с високата си култура, богат художествен език" и с това, че е бил „превъзходен оратор". Ръководел с голям успех създаденото към църквата църковно православно братство. Изнасял множество беседи на различни места и пред различна аудитория, които се посрещали с голям интерес. За тях съвременниците му твърдят, че духовните му беседи са пропити с жива поетична реч[4].

Големите му ораторски способности са се проявява ярко по време на работата му с учениците. По това време вероучението /или Закон Божи/ присъства във всички учебни планове в България от Освобождението 1878 г. до 1946 г.. Въпреки че променя съдържанието, обема и значението си, то се изучава без прекъсване от началното училище до горните класове със седмична натовареност, която е между един и два часа. В часовете по Закон Божи при най-малките в отделенията се изучават най-използваните молитви на православните християни, религиозните празници през годината, при което те се свързват със събития, описани в Свещената история. Дават се познания за молитвите и църковни ритуали. Научават се песнички с религиозно съдържание, които много възрастни вече хора още помнят и пеят при проучвания по терен, с гордост и с радост. С повишаването на възрастта на учениците материалът по вероучение се усложнява, без обаче да излиза от простото, ясно и разбираемо представяне.

На определени празници учениците се водят под строй в черква.. След 1937 г. часовете по вероучение се водят от свещеника. По повод на това време спомените у много от неговите ученици и днес са ясни и силни. Учениците се водят под строй в черква: "Старото училище "Отец Паисий" беше непосредствено до църквата. И сутрешната служба и следобедната съвпадаха с училищните ни занятия. Още щом го зърнехме от двора или от прозорците, всички деца се втурвахме да целунем ръка на дядо поп, а той да ни погали по главите и да ни благослови. Много често носеше в джобовете си малки метални кръстчета, които ние поставяхме на реверите си /като значки/ или малки книжни икони, които държахме в тетрадките си. Когато станахме ученици в гимназията

той ни преподаваше предмета “Религия”. Никой не пропускаше неговите часове, защото те бяха чудни приказки, при това майсторски разказани – за доброто, за злото, за сполуката и оптимизма”.[5]

При честването на празниците Богоявление, Гергьовден, Кирил и Методий и Деня на народните будители на площада пред черквата в Кърджали се е правел красив аналой и там, независимо че празника е бил военен или културен, свещеникът произнасял слово, което разтърсва и разчувства слушателите - в черквата, в читалището или на площада. Сред гражданството се помни, че той никога не четял словото си[6]. Думите му излизали направо от сърцето и те като ток преминавали през слушателите, било то в черквата, в читалището или на площада. И оценката на проповедите му е всеобща: „Той бе чародеец на словото!“

Курса за обучение на самарянки, проведен през 40-те години на XX век в Кърджали пред паметника на Освободителите в града. Около 1941-1944г. На снимката на първия ред от ляво на дясно д-р Петко Диковски - управител на болницата, Стефан Вълков - началник на "Данъчното управление", Ничка Константинова – зъболекар, д-р Тонева - лекар на частна практика, Павел Ковачев - директор на училище "Отец Паисий", свещ. Данаил Николчев, полковник Георги Шкодров, Пенка Лавчиева – учителка, Руси Русев - индустриалец, Димитър Гърков - директор на БЗКБ, Ангел Атанасов – учител. Черно-бяла. Позитив.16/9. ДА-Кърджали, Инв. № 164

Отец Данаил Николчев развива голяма духовна дейност извън църквата. Заемал е много отговорни длъжности. Бил е председател на читалището в Кърджали, на Съюза за закрила на децата, на Обществената подкрепа, на Червения кръст. На 15 май 1940 г. в Рилския манастир при заседание на събора на православните християнските братства в Рилския манастир отец Николчев произнесъл слово, в което разкрил изключителната си ораторска дарба. То направило силно впечатление на Софийския митрополит Стефан и Пловдивския митрополит Кирил. Всички присъстващи се учудили, че той е от Кърджали, а не от столицата. След този случай митрополит Кирил го отличил с протоирейски чин.[7]А за голямата му духовна и обществено –полезна дейност бил възнаграден от Цар Борис III с награда III степен на човеколюбие. През януари 1944 г. при пускането на електрическо осветление в Кърджали от АД „Пирин“ отецът извършва поредния водосвет.

Свещеник Николчев е тясно свързан и с изграждането на Паметника на освободителите в Кърджали – целящ увековечаване на паметта на падналите български военни чинове за освобождаването на гр. Кърджали.

Създателите на този паметник успяват да постигнат поставената цел и изграждат силно въздействащ паметник с висока художествена стойност. При това те предават на поколенията и урок на уважение към документалните и архивни свидетелства. Буди респект изключителната точност, прозрачност и отчетност на дейността по изграждане на паметника. Така, както е налице издигнатия Паметник на Освободителите на Кърджали и той е пред очите на всички кърджалийци и нуждата от всякакъв по-нататъшен коментар по повод резултата от дейността на Комитета отпада, така е налице и грижливо съхранената и предадена за поколенията архива на създалия го Комитет. Уставът на “Фонда за издигане на паметника в Кърджали на падналите български военни чинове през освободителните войни за освобождението на Кърджали” е изготвен на учредителното заседание на Комитета, и влиза в сила след утвърждаването му от Министерството на вътрешните работи и народното здраве на 14 юни 1933 г.

Председателските длъжности при комитета са почетни: Мастанлийския окръжен управител и началника на гарнизона. Длъжността на секретар-касиера обаче е реално изпълнявана и секретарят поема основната тежест от работата. Секретар на комитета е отец Данаил Николчев. Средствата се събират от много места, а в устава на комитета е постановено, че за всяко заседание на комитета секретар-касиерът държи протокол, който се вписва в протоколната книга и се подписва от всички присъствали на заседанието членове. А в чл. 8 са изброени всички видове книги, които се водят от комитета: входящ и изходящ дневници, касова книга, квитанционна и протоколни книги. Като е постановено

недвусмислено: “Всички тия книги се водят от секретар-касиера. Много важно е изискването залегнало в устава: “За цялата своя дейност – от започването да завършването и предаването на паметника, комитетът дава писмен отчет пред общогражданско събрание. На това събрание гражданството избира из между си трима души – контролна комисия, които проверяват редовността на произведения разход. А резултатът от проверката на контролната комисия се прави достояние на цялото гражданство чрез местните вестници.

Във фонда на комитета можем да видим всички окръжни, програми, договори и доклади по обявяването на конкурс за постройка на паметника на падналите за освобождението на Кърджали войни и освещаването му, всички протоколи на комитета създавани от февр. 1933 г. до 18 ноем. 1938 г. Запазена е грижливо и кореспонденцията и списъците за събрани суми за фонд постройка на паметник на падналите български войни за освобождението на Кърджали от 26 дек. 1934 до 18 юли 1945 г., както и списък на по-крупните дарители на суми за паметника – в който присъстват имената на по-заможните лица от всички народности, населявали по това време града.

Отец Данаил Николчев полагал грижи за осъществяване и на идеята за откриване на старчески дом в Кърджали. Като председател на християнското дружество започва събирането на средства за старческия дом. Сред жителите на Кърджали се помнят не само неговите таланти, но и неговите личностни качества: човечност, решителност, широко скроен, без да се притеснява от рамките на канона. В онова време преди 9-ти септември 1944 г., на хората с леви убеждения се е гледало като на опасни хора и те са били интернирвани и преследвани, Във връзка с това през 1941-1942 г. една уважавана в града учителка получава заповед, че от Кърджали я преместват на работа в едно малко селище на Северна България. Вечерта, разплакана, тя отива при индустралеца Руси Русев, с когота са съседи и му разказва всичко. Още същата вечер, отец Данаил Николчев, Руси Русев и журналистът Иван Балканджиев основават инициативен комитет по случая. Събират подписи на по-видните граждани на Кърджали и на следващия ден заминават за София. Там, след серия среши в Министерския съвет заповедта е анулирана[8]. През 1936 г. същата учителка с леви разбирания, решава да се омъжи за човек със същите убеждения. Явява се обаче проблем - съчетаването на мъжа и жената в семейство по това време не се извършва по административен път, както е сега, а задължително се извършва в черква. Възниква сериозният въпрос - как да стане венчавката им, като те не искат да влезнат в черква. Разчитайки на добрите отношения, взаимното уважение и доверието, което имат с индустриалеца и свещеника, те потърсват помощ от тях и се урежда венчавката да стане в делничен ден, в малко ресторантче на съседна малка гара. Венчавката е била извършена при затворени врати, а почерпката се провела на дворчето прел ресторанта.

След 9-ти септември 1944 г отец Данаил Николчев без причина на няколко пъти е задържан в МВР. Това, макар и кратковременно задържане по за няколко дни, се отразява пагубно на цялото семейство. Бащата заболява сериозно от сърце, майката – от левкемия, а дъщерята – изключена като студентка в последната година от обучението си по право, поради активната църковна и обществена дейност на баша и, се разболява и почива от нервно заболяване. За съжаление, в годините на преследването и тормоза на православните свещеници от този период, не се намира нито един признателен и с възможности в момента човек, или организация, които да им подадат ръка и да се застъпят за тях.

БЕЛЕЖКИ

1. Ангелова, Иванка. Тракийци носят и духовна храна в Кърджали. В-к Перперикон (Кърджали), N 20, 23 юни 2012, с. 6, Пак тя. Будителите на Кърджали и Източните Родопи. В-к Нов живот (Кърджали), N 223, 3-5 дек. 2011, с. 5 : с;, 4. Пак тя. Звънът на дарените камбани в Родопите. В-к Нов живот (Кърджали), N, 13 апр. 2013, с 1 сн., Пак тя, Дружество „Тракия" опора на бежанците в Кърджали, В-к Нов живот (Кърджали), N, 23 март. 2013, с 1 сн**.**
2. Игумения Валентина Друмева, Български свещеномъченици и изповедници за вярата от най-ново време. Т. 3, Издава се от Славянобългарски манастир „Св. Вмчк Георги зограф", Света Гора, Атон, 2007, с. 260-274. Изброени са и представени житията на свещениците от Кърджали Георги Стоянов, Васил Топузлиев, но по отношение на живота на свещеник Данаил Николчев данните са бегло представени.
3. М. Михайлова, Кърджали, Кърджали, 2000 г..
4. Игумения Валентина Друмева, Цит. Съч. с. 269
5. Пак там.
6. Мара Михайлова, Кърджали. 2000 г.
7. Сп. Родопа., бр. 19..
8. ДА-Кърджали, Л. сп. № Мария Янева Русева /Джебарова/

ФОТОГРАФЪТ КОСТАДИН ГУНЧЕВ ЗАПИСВА ИСТОРИЯТА НА БЕЛОМОРСКА ТРАКИЯ ОТ 1910 ДО 1924 Г. В СНИМКИ

Даниела Бурулянова

THE FOTOGRAPHER KOSTADIN GUNCHEV RECORDS THE HISTORY OF AEGEAN THRACE FROM 1910 TO 1924 IN PICTURES

Daniela Burulyanova

The fotographer Kostadin Gunchev turns from live witness into a personality, which contributes very much for preserving the historical memory of the bulgarian people from Aegean Thrace and for preserving the historical memory of the bulgarian nation, about very important and tragical events from the history, during the first three decades of the XX century – the First and the Second Balkan War from 1912 and 1913 and the important historical events connected with them in Western Thrace, the consequences of the participation of Bulgaria in the First World War/ mainly the Neully treaty and the occupation of Aegean Thrace from the french army/, the forced removal of the bulgarian people from Western Thrace, the genocide over the bulgarian people there in 1913 and the deportation of the bulgarian people in Western Thrace to Bulgaria after 1920. Realizing the value of his historical photographs, Gunchev saved them during the cataclysmic historical moments that he experienced, took them in Bulgaria and gave them to the next generations.

Key words: *Fotographer, Aegean Thrace, History,1910-1924,genocide*

Фотографът Костадин Гунчев се превръща от жив свидетел в личност, допринесла особено много за запазване на историческата памет на българското население от Беломорска Тракия, на историческата памет на българския народ, засягаща особено важни и трагични събития от неговата история през първите три десетилетия на XX век- Балканската и Междусъюзническата война от 1912 и 1913 г. и свързаните с тях важни исторически моменти в Западна Тракия, последствията от участието на България в Първата световна война/най- вече Ньойският договор и окупирането на Беломорска Тракия от френските войски/, насилственото обезбългаряване на Западна Тракия, както и геноцидът и разорението на българското население там през 1913 г, и изселването на многобройното българско население от Западна Тракия в България след 1920 г. Осъзнавайки ценноста на своите исторически фотографии, той ги запазва по време на преломните исторически моменти, които е преживял, пренася ги в България и ги предава на следващите поколения.

Костадин Георгиев Гунчев е роден на 20 май 1886 г. в с. Момчиловци, Смолянско. [1] Той завършва основно оразование в родното си село и въпреки голямото му желание да продължи обучението си, баща му го взема със себе си , да му работи като чирак в строителните дейности, с които се е занимавал в Крумовградските села. Две години след това започва работа с по- големия си брат Никола в селата около

Ксанти и р. Места. През 1903 г. работи по строителството на шосето Елидже- Редозем/ тогава Палас/ и след завършването му заминава за Стара Загора, където усвоява занаята каменоделство и участва в строителството на мостове. През 1908 г. започва работа на Балканската ж. п. линия. С парите, които печели той помага на родителите си в трудните години.

През 1909 г. Костадин Гунчев решава да учи фотография в Пловдив, където по това време е имало само четири фотоателиета.[2] Той платил предварително 10 лири на един арменец, за да го допусне в ателието си, да учи занаята. Арменецът обаче не разрешавал на Гунчев да работи с апарата му. Тогава К. Гунчев поръчва на един комисионер да му достави модерен фотоапарат от Франция за 50 лири. Той дава всичките си спестявания за него. Първите си снимки със този апарат, Гунчев прави на строителните обекти в Пловдив, където работели негови съселяни, като зидари. Спечелените пари му дават кураж да продължи да се занимава с този занаят. През 1910 г. той отива да работи като фотограф в Гюмюрджина, където живее и братовчед му Никола Керемедчиев. Тогава в Гюмюрджина имало само двама фотографи- гърци. Те обаче не умеели да правят добри фотографии и Костадин Гунчев бързо печели доверието на клиентите си в града. Това принудило другите фотографи да отидат на работа в Одрин. Гунчев снима по сборове и други специални случаи, но заснема и всичко, което по една или друга причина му прави впечатление и впоследствие, когато се преселва в България пренася всички свои фотографии, които са неоценимо документално богатство за живота на българите в Беломорска Тракия. Наред със живите спомени, които има, той запазва и всички направени от него фотографии на важни исторически моменти и събития от онова време- освобождението на Гюмюрджина през 1912 г., Балканската война. По време на войната той укрива в избата на квартирата си в Гюмюрджина група от 10 българи-войници , избягали от турската армия. Той ги преоблича в цивилни дрехи, които взема от свои приятели, фотографира ги и пази снимката цели 50 години. Тази именно снимка след 50 години печели награда на конкурс на сп. „Родопа”.[3] След превземането на Гюмюрджина от българските войски, Костадин Гунчев е мобилизиран, даден му е кон и двама офицери- художници, с които отиват на Маказа да снимат окопите, където са ставали сраженията. Гюмюрджина останала без гарнизон. Там бил само войводата Таню Николов с четата си и всявал страх навсякъде. Гунчев пази в архива си фотографии и на този български войвода. Македоно- одринското опълчение през зимата остава в Кешан, а през пролета се премества в Гюмюрджина, а след като започва Междусъюзническата война, те заминават за Македония. По молба на знаменосеца на 11 – та Серска дружина К.- Гунчев приема да съхранява знамето на дружината, която също заминала за Македония. Той съхранява

знамето в дупката на едно черничево дърво и по- късно го дава на образуваното се Македо- одринско дружество. Костадин Гунчев става жив свидетел на нахлуването на башибозука в Гюмюрджинските села, на отстъпването на българската войска, на опожаряване на много български села и на избиването на много българи от района, на 3- месечната отбрана на българските села Съчанли и Манастир и на откарване на заловените българи в града, след превземането на селата от турците. Костадин Гунчев е един от тези , които ходят на свиждане на отведените българи, носи им храна и ги фотографира. Той е свидетел на това как четите на войводите Димитър Маджаров и Руси Славов спасяват от плен в Турция няколко хиляди жени и деца от Гюмюрджина. Четниците убиват водача на групата и повеждат жените и децата към България. Фотографът Гунчев е свидетел и на окупирането на Тракия от френските войски, на настъпилото след това заточване на по- видни българи по гръцките острови и на интернирането на цели български села, на ограбването на добитъка и покъщнината им, на мобилизирането на много млади българи в гръцката армия, за да се сражават в Мала Азия срещу турците. Сред неговите ценни фотографии, запечатали тези особено важни исторически събития от първите три десетилетия на XX век са снимки на войводите Таню Николов, Димитър Маджаров, Апостол Дограмаджиев, Руси Славов със техните четници; снимки на френските окупационни войски в Западна Тракия, начело с ген. Шарпи; снимки на български войници, участвали в сраженията при Маказа; снимки на български опълченци от Македоно-одринското опълчение, начело с ген. Никола Генев; снимки на прокудени от родните им места българи- бежанци от Тракия. [4]Костадин Гунчев проследява и записва в снимки изключително важните исторически събития от живота на българите по тези места. Това са неповторими и трагични моменти от българската история, които той увековечава и запазва за идните поколения в своите снимки. Това го превръща в личост с големи заслуги за опазване на историческата памет на българите от Западна Тракия. Самият Гунчев признава, че пазел в себе си много исторически негативи, които пази в един сандък, скрит в избата на квартирта си в Гюмюрджина- къщата на един богат евреин, където тези фотографии преживяват много обиски и оцеляват без да бъдат открити.[5]

Когато през 1923 г. гръцките власти започват да издават паспорти на българското население за изселване в България, Костадин Гунчев решава и той да напусне Гюмюрджина и да се пресели в България. През 1924 г. той със още 20 български семейства тръгва през Маказа за България. Най-ценното за него са фотографиите, които той е правил през всичките тези години и успява да ги опази при преминаването на границата, като прави моментални снимки на проверяващите със своя модерен апарат за моментални снимки. По негови думи „ всички исторически снимки бяха пренесени невредими.”[6]Костадин Гунчев се установява в Кърджали и там намира и своя чирак Сивко Радичев, с когото работят дълги години заедно/

от 1924 до 1951 г./ и основават фото „Гунчев- Радичев", оставило ценно фотографско наследство от миналото на град Кърджали. Той научава на фотографския занаят и сина на брат си- Георги Николов Гунчев, собствения си син- Георги Костадинов Гунчев и Димитър П. Радичев, който по- късно отива да работи в Смолян.

Историкът Анастас Разбойников, изследвал процесът на обезбългаряването на Западна Тракия е проявил особен интерес към фотографиите на Костадин Гунчев, описва ги всичките и ги предоставя на Съюза на Тракийските дружества в София. Костадин Гунчев подарява важни исторически снимки от своя архив на Тракийското дружество в Кърджали, на Ташо Симеонов- секретар на Тракийското културно- просветно дружество в София, на Момчилградския и Смолянския музеи, участва със свои снимки в юбилейната изложба на Дърджавния архив. Държавната фотография и Окръжният музей в Кърджали излагат негови снимки от Балканската война, снимки на офицери от Македоно- одринското опълчение заедно с ген. Генев и снимки на руски офицери и доброволци от 1912 г.

Бележки:

1. РИМ- Кърджали, отдел „Нова история", Научно- спомагателен фонд, инв. № 375
2. РИМ- Кърджали, отдел „Нова история", Научно- спомагателен фонд, инв. № 375
3. РИМ- Кърджали, отдел „Нова история", Научно- спомагателен фонд, инв. № 375
4. РИМ- Кърджали, отдел „Нова история", Научно- спомагателен фонд, инв. № 375
5. РИМ- Кърджали, отдел „Нова история", Научно- спомагателен фонд, инв. № 375
6. РИМ- Кърджали, отдел „Нова история", Научно- спомагателен фонд, инв. № 375

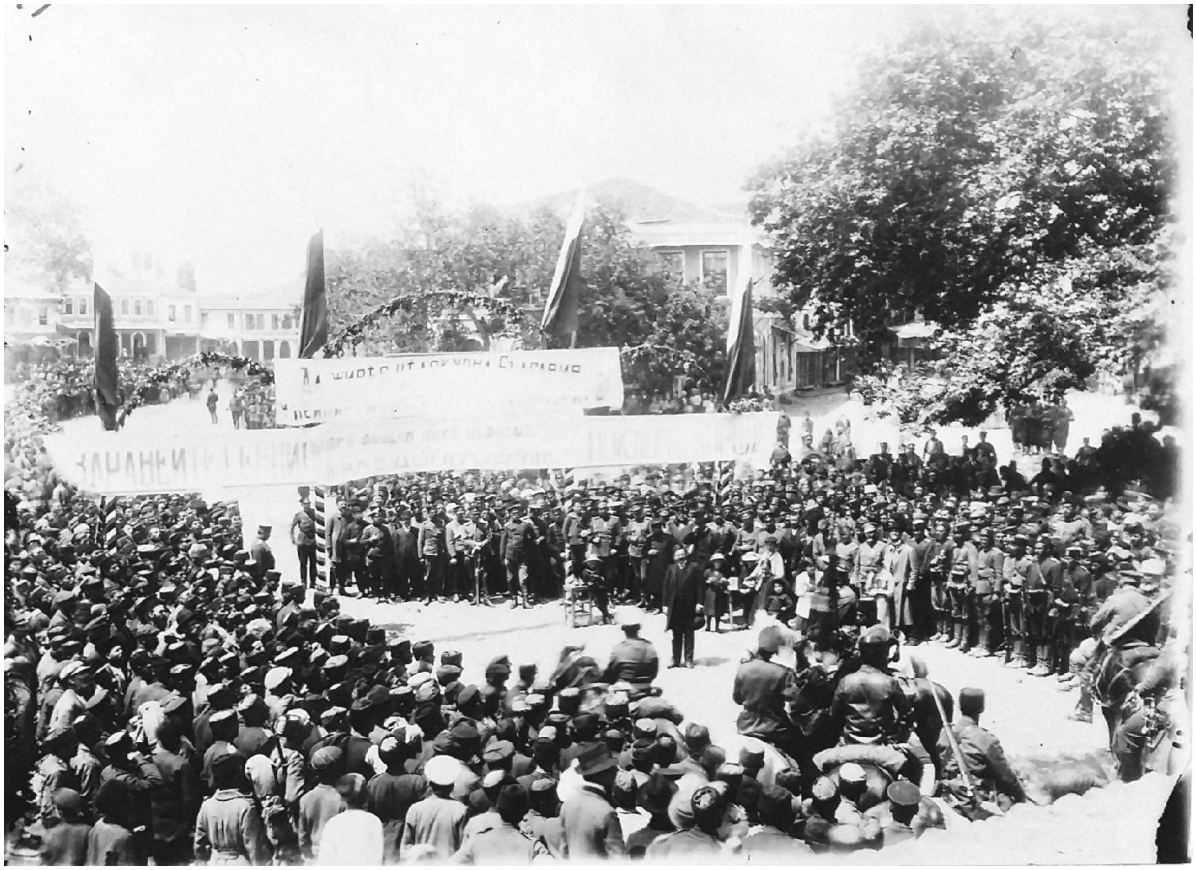
Войводата Дограмаджиев, в средата седнал, от Ст. Загора с четата си- ноември 1912 г.

Жени и деца от опожарените български села край Гюмюрджина- юни 1913 г.

Костадин Гунчев- фотограф

Митинг по случай навлизането на Македоно- одринското опълчение в Гюмюрджина- май 1913 г.

Молебен на мястото, където през юни 1913 г. са изгорени живи и заровен в дълбоки ями българи

Офицери и руски доброволци от Мак- одр. опълчение , начело с ген.Генев-май 1913 г.

Посрещане на първите български коници на 8 ноември 1912 г. в местността Бадемли, край Гюмюрджина

Таню Николов с ятяка си, лежал в Одринския затвор- 1912 г.

Членовете на комисията, която решава съдбата на Зап. Тракия-1919 г.

ФАМИЛИИТЕ ЗАМОВИ И ДЕЛЧЕВИ – ВОДЕЩИ ФИРМИ ЗА ПРОИЗВОДСТВО НА СПИРТНИ НАПИТКИ В ГР. КЪРДЖАЛИ /20-те – 40-те год. на 20 в./

Светла Михайлова
РИМ - Кърджали, ул. „Републиканска” №4, 6600, Кърджали,

THE ZAMOV AND THE DELCHEV FAMILIES – LEADING COMPANIES IN PRODUCTION OF SPIRIT DRINKS IN THE TOWN OF KARDZHALI /20s – 40s of the 20th century/

Svetla Mihaylova
Regional Museum of History - Kardzhali, Republikanska str. №4, 6600, Kardzhali, Bulgaria

Abstract
The subjects of the research are the companies of Petko Zamov and the Delchev brothers – Ivan and Kostadin – leaders in the production and marketing of spirit beverages in the town of Kardzhali. They operated during the 20s of the 20th century until 1947, when took effect the Spirit patent law and the Nationalization law, which liquidated the private property of the means of production, the private factories, the banks, the insurance companies, the shops and etc.
Key words: *Zamovs, Delchevs, spirit beverages, Kardzhali*

Фирма „Петко Г. Замов”

Родът на Петко Замов е от с. Хаджилар /дн. Проскинитес/, разположено на 25 км южно от Гюмюрджина /дн. гр. Комотини/ – Гърция. Замовци са голям род. Петко Замов е изтъкнат деец и участник в Македоно-одринското опълчение при избухването на Балканската война през 1912 г., като 5 души от Хаджилар стават доброволци [1].

През 1895 г. част от българското население, начело с кмета Никола Солаков и първенците на селото, в това число Петко, Георги и Вълчо Замови, приемат върховенството на Българската екзархия [2].

В Кърджали Петко Замов пристига като бежанец, както и много прокудени от домовете си в Западна и Беломорска Тракия български семейства след 1920 г. Установява се в града и започва да се занимава с производството на спирти напитки, с надеждата, че някой ден ще се завърне в родното място. Къщата, дюкяните, складът и кръчмата се намирали на тогавашните улици „Арда” и „Тунджа” /зад Дома на книгата и ловно-рибарския магазин/ [респ. 1].

Фирмата на Замов е регистрирана в гр. Пловдив, в Търговско-индустриалната камара под № 7180 от 29.01.1938 г. за производство и

продажба на едро и дребно на всички местни спиртни напитки и представител на пиво „Каменица” [3].

В клетвена декларация Панайот Христов Мазнев от гр. Кърджали декларира, че познава Петко Замов, търговец на едро и дребно на спиртни напитки. От 1937 до 1939 г. работи като чирак при него в Кърджали. По-късно с брат си Иван Мазнев откриват кръчма в Гюмюрджина, в близост до складовете на едро на П. Замов, откъдето вземат спиртни напитки. Една седмица след 9 септември 1944 г. Петко Замов, кметът, околийският началник и др. лица са задържани в ОФ комитета от българските комунисти. След няколко дни са преместени в казармата в Гюмюрджина, където има българска войска и е под командване на комунистите. Когато отива на свиждане, Панайот Мазнев разбира от един задържан, че Петко Замов е жестоко бит и ако има възможност да занесе една прясна овча кожа, за налагане на раните. През едно прозорче той успява да предаде кожата. След още няколко дни отива отново в казармата, научава, че Петко Замов е закаран в болницата, а там никой не знае за него. Изпратен да провери в моргата, където има бити и починали българи, П. Мазнев открива мораво синьо тялото на П. Замов, в областта на гърдите и бъбреците с дълбоки рани. Разрешават му да вземе тялото и то е превозено до Кърджали с каруца. В документите е записано, че е починал на 24 септември 1944 г. За всички е ясно, че П. Замов не е починал от естествена смърт, а е пребит от комунистите и умира от раните си.

В свидетелските си показания и Петко Иванов Сиджимов от гр. Кърджали посочва, че познава Петко Замов от 1934 г., като кръчмар, а след известно време и търговец на едро на спиртни напитки. От 1941 г. развива търговия на едро и в гр. Гюмюрджина, където е избран за председател на търговската камара [респ. 1, Личен архив]. На 3 октомври 1942 г. в Гюмюрджина се провеждат чествания по повод тържественото награждаване на участниците във войните. Присъстват войсковите части, полковници, офицери и подофицери, учители и ученици, гражданство. В този забележителен ден, през площада на града минават и Гюмюрджинските търговци в церемониал, начело с председателя Петко Замов [4]. Фирмата му развива търговска дейност в Гюмюрджина до неговата кончина. Петко Сиджимов декларира в показанията си, че няколко дни след 9 септември 1944 г., неговият баща – Иван Сиджимов, Петко Замов и други българи са задържани и бити от комунистите в Гюмюрджина, след това преместени в казармата и отново бити. Изплашено семейството бяга за България с какъвто намери превоз. Седмица след това се завръща и И. Сиджимов. Той разказва за жестокия побой нанесен на Петко Замов, който умира от раните си. След 4–5 дни в Кърджали докарват тялото на убития, а погребението е няколко дни след 24 септември 1944 г.[респ. 1, Личен архив].

След смъртта на Петко Замов, с имуществото останало в Кърджали – двете пивници /кръчми/ и склада на едро и дребно, търговската дейност продължил да развива пълнолетният му син Георги Замов. Имуществото останало в гр. Гюмюрджина станало собственост на Гръцката държава. С Удостоверение № 8431 от 13.11.1944 г. издадено от Кърджалийско градско общинско управление, след направена справка в основните данъчни книги, на името на Петко Г. Замов са записани недвижими имоти – къща и дюкяни, оценени общо за 226 400 лв., които принадлежат на семейство Замови. В началото на следващата година Кърджалийското околийско управление, с Разрешително издадено от Народната милиция № 196 от 11 януари 1945 г., дава право на Георги П. Замов да открие в Кърджали склад за продажба на спиртни питиета на едро и дребно. Условието е: „в това заведение да не се откриват хазартни игри, да се спазва обществения ред, благоприличие и нравственост и да не служи за средище на лица или групи, опасни за обществената сигурност и обществения ред". Настоящето важи и за заведението на ул. „Арда" № 36 [респ. 1, Личен архив]. (сн. 1)

В спомените, един от работниците в кръчмата – Стойчо Семерджиев, с признателност и благодарност пише за първата си среща с Георги Замов. През 1945–46 г. като младеж, който търси работа се среща с Георги Замов, висок мъж, с внушителна фигура и строг, респектиращ поглед. На въпроса: „Ще работим ли?" – Стойчо отговаря с „Да" и така започва работа във фирма „Петко Г. Замов – производство и продажба на едро и дребно на всички местни спиртни напитки". Складът и кръчмата към него са известни с качествени спиртни напитки – прочутата мастика „Екстра", ликьор „Бенедиктин" и „Кюрасо", „Шери" бренди, вермут, мента, коняк „Екстра" с бучка захар, червено и бяло вино, гроздова ракия, джиброва ракия, гроздов сок и др. Всички напитки се бутилирали в стъклени бутилки по 1 литър и ½ литър [5]. Затваряли се с коркови тапи, отпред на бутилката се залепвал етикет с името на Георги Замов и вида алкохол (сн. 2), а отзад малко етикетче със съдържанието. Вината се доставяли от Чирпан. Мастиката, ракиите, ликьорите се произвеждали във фирмата. Необходимите материали пристигали с влак на гарата в Кърджали, а оттам арменците с файтоните ги превозвали до склада. На 88 години, Стойчо Семерджиев си спомня много от основните съставки на рецептите: „за ликьор – спирт, захар, есенция, вода, за мастиката – вода, захар /сироп/, 95-градусов спирт, анетол". Всички есенции били немски. Пропорциите се спазвали с голяма точност, но някои тънкости собственикът Замов никога не разкрил на подчинените си, знаел ги само той. В кръчмата с 10–12 маси се сервирали качествени питиета и мезета от съседната колбасарница на братя Деведжиеви. Посещавали я много граждани и гости на града, до 1947 г., когато се случват доста законови промени [респ. 2].

На заседание на общинското управление на 1 август 1947 г., на което присъстват кметът Иван Герджиков, помощник кметът Петър х. Йорданов, общинските съветници Стамо Дафинов, Васил Апостолов и кметските наместници, се разглежда Окръжно № 2762/ 21 юли 1947 г. на Министерството на вътрешните работи във връзка с приложението на Закона за намаляване на кръчмите и ограничаване на пиянството. В изпълнение на чл. 1 и 2, Общинският съвет трябва да определи броя на кръчмите в Кърджали, а за останалите селища в общината на 850 жители да остане по една кръчма [6].

На заседанието от 10 октомври 1947 г. според броя на жителите в града – 10 807, се взема решение в Кърджали да има 10 кръчми, една общинска и девет частни, както и една в с. Доброволец. В останалите села няма питейни заведения. Изискванията на Закона за намаляване на броя на кръчмите са спазени, но нещата не спират до тук. Общинската управа съвместно с ОФ, Дружеството за борба с туберколозата и дейците на трезвеността в Кърджали стигат до идеята, че могат да проведат референдум за затваряне на всички кръчми в града и общината [7].

На 21 ноември 1947 г., на заседание общинската управа, на основание чл. 14 от Закона за намаляване на броя на кръчмите и ограничаване на пиянството, единодушно взема решение да се произведе референдум за затваряне на кръчмите в Кърджали и в с. Доброволец. Областният директор в Стара Загора одобрява това решение и със Заповед № 895/ 9 декември 1947 г., определя датата за референдума – 28 декември 1947 г.[8]. Определени са пет избирателни секции в Кърджали и една в Доброволец, избрана е комисия, която да изготви и приключи избирателните списъци. На 28 декември всички граждани, които имат избирателни права, участват в гласуването. Резултатът: 95.6% гласуват „за" затваряне на кръчмите [9]. Решението е преведено в изпълнение на 14 януари 1948 г. След тази дата се налага Общинският съвет в Кърджали да разреши откриването на един или повече магазини, според броя на населението, за продажба на спиртни напитки за домашна консумация [10].

Интересен е фактът, че след референдума Дружеството за борба с туберколозата в града, се опитва да си присвои всички дивиденти от акцията по затваряне на кръчмите, като пренебрегва истинските инициатори – общинската управа, партийни организации, и всички дейци въздържатели [11].

След тази дата и приемането на Закона за Държавен спиртен монопол /Обн. ДВ. бр. 178 от 4 август 1947 г./ [12], започва отнемане, разграбване, унищожаване на имуществото на семейство Замови и на други фамилии в града. Опълчвайки се на затварянето на склада на едро и дребно, на кръчмите, отнемането на имуществото в тях, предаването му на магазини на общината, на военни поделения, а друга част

унищожавани без протоколи за изземване и каквито и да са документи, Георги Замов е задържан в началото на месец октомври 1948 г. за 10 дни. По-късно, на 23 ноември същата година, е въдворен по административен ред в ТВО – Перник, лагера „Куциян", където престоява повече от две години. Със съдебно решение по гражданско дело № 828 от 1991 г. на Районен съд – Кърджали е признато, че Георги Замов е освободен на 30 април 1950 г. През това време майка му, макар и болна, става перачка във военните, за да могат да се прехранват с по-малкия му брат, който е малолетен. Отнетото имущество, пари и ценности са на значителна стойност, но семейството не получава никакво обезщетение. Липсват и писмени доказателства, защото при отнемането на имуществото цялата документация на счетоводна фирма „Петко Замов" е изгорена, а другите документи са унищожени. В свидетелските си показания двама от работниците – Стоян и Стойчо Семерджиеви, твърдят, че по незаконен начин от фирмата са отнети: инвентар, готова продукция и суровини[1]. Според свидетелите това се случило преди въдворяването на Георги Замов в лагера „Куциян" [респ. 1, Личен архив].

За наличието на такъв инвентар е видно и от Удостоверение № 1747 от 23.03.1951 г. издадено от Финансовия отдел на Кърджалийския околийски народен съвет, на наследниците на Петко Г. Замов, в уверение, че по Постановление № 13 от 11.04.1947 г. са обложени с данък по Закона за данъка върху имоти придобити по безвъзмезден начин, като стойността на цялото имущество възлиза на 3 773 174 лв.[2] Върху тази сума е определен данък в размер на 267 717 лв., който е напълно платен и има издадени квитанции. Последните плащания са от 1948–49 г. Плащани са данъци, въпреки че част от имуществото е в Гюмюрджина и вече е собственост на Кралство Гърция, а другото в Кърджали за периода 1948–49 г. е отнето по незаконен начин. Връщайки се от лагерите, Георги Замов успял да вземе горепосоченото удостоверение, единствената останала следа, че наследниците на Петко Замов все пак са имали имущество, което вече не съществувало.

---

[1] 5 бурета по 500 л за отлежаване на мастика; 4 бурета по 100 л за отлежаване на ликьори; 300 бурета по 50 л – транспортни; 2 броя големи бурета по 5 тона за бяло и червено вино; 1 буре 3 тона за червено вино за масова продажба; 1 буре 500 л за наложен пелин; 2 броя големи оточки по 250 л; 2 000 броя бутилки готова продукция – мастики и ликьори; голяма скара за бутилки – метална конструкция с медна облицовка; повдигачка – кран за бурета и каси; пълначна машина за бира „Каменица"; 1 000 л спирт; 5 по 5 л и 5 по 10 л специални туби с вносно анатолово масло; 30 броя маси; 100–120 броя столове, чаши, посуда и др.

[2] налични стоки в магазин гр. Гюмюрджина – 995 000 лв.; търговски инвентар в магазина – 1 996 100 лв.; пари, ценни книжа и инвентар в гр. Кърджали – 203 674 лв.; стойност на 1 000 л спирт – 310 000 лв.; покрити имоти в гр. Кърджали – 226 400 лв.; полски имоти в с. Жинзифово, Кърджалийска околия – 42 000 лв.

През 1993 г. регионалната комисия за политическа и гражданска реабилитация в гр. Кърджали издава Решение 3 от 14.07.1993 г., с което признава, че Петко Г. Замов е бил репресиран по политически причини. Репресията се изразява в незаконно задържане от органите на властта и жесток побой, вследствие на което е настъпила смърт. Максималният размер на обезщетението е в размер на 50 000 лв. по чл. 1, т. 2 от ЗПГРРЛ, но наследниците на Петко Замов отказват да го получат. За отнетото по незаконен начин движимо имущество семейството не получава никакво обезщетение [респ. 1, Личен архив].

Фирма „Братя Иван и Костадин Делчеви"

Родът на Делчо Янев е от с. Устово, сега квартал на гр. Смолян. Пристига в Кърджали като майстор-абаджия, заедно с много други занаятчии от селата Устово и Петково. Те трайно усядат в Кърджали и в по-големите селища от региона, където откриват нови възможности за реализация [респ. 3].

През 1928 г., за кратко време, Делчо Янев е кмет на гр. Кърджали /1928–1928/ [13], като периодът се характеризира с честа смяна в общинското управление.

Наблюдателен и находчив, Д. Янев вижда колко много плодове навсякъде из региона на Кърджали остават неизползвани и неприбрани наесен и решава да започне производство на спиртни напитки. Началото е през 20-те год. на XX в. като първоначално набавя грозде, сливи, череши и др. плодове от региона, а когато производството потръгва започва да купува големи количества от Чирпан, Стара Загора, Пловдив. В семейната фирма за производство на вино, ракия и др. видове алкохолни напитки, активно се включват двама от синовете на Делчо Янев – Иван и Костадин Делчеви. Те имат още един брат – Никола, банков служител и две сестри. [респ. 3].

Търговската книга, под название „Главна книга на Братя Иван и Костадин Делчеви, търговци", е започната на 1 януари 1922 г. Регистрирана е от Кърджалийски Мирови съдия /подвързана, прономерирана, провървена, подпечатана и подписана/ на 23 януари 1922 г. под Регистрационен № 29/1922 г. и Партиден № 14/1922 г. Книгата съдържа сметки – каса, стоки, дюкян, дебитори, кредитори, активи, пасиви, сметки капитал и частни сметки на Ив. и К. Делчеви [14].

Къщата на братя Делчеви – една от най-известните фамилии в Кърджали по това време, била на мястото на днешната сграда на пощата [15]. В периода 1923–25 година е в процес на изграждане. На първия етаж в къщата се помещавал склад, осъществявало се производството, имало е място където клиентите дегустирали питиетата, а след това закупували количества от „Складъ за спиртни питиета продажба на едро и дребно. Колониалъ и тютюнъ на дребно. Братя Ив. и К. Делчеви". (сн. 3 и 4) Бирата в склада се доставяла от Стара Загора [респ. 3].

Произведената от пивоварна фабрика „Тракия” АД (1918–1927) /в момента „Загорка” АД/ висококачествена бира се продавала успешно в цяла Южна България. Предприятието имало представителства в Ямбол, Бургас, Карнобат, Айтос, Елхово, Сливен, Хасково, Кърджали, Пловдив и Пазарджик [16].

След национализацията и отчуждаването, къщата и инвентарът на братя Делчеви са отнети в полза на държавата. Докато потръгне работата и производството, да се обучат нови ръководни кадри, Костадин Делчев е назначен за първи директор на собствената си фирма, вече държавен винпром – Кърджали, след което е освободен от длъжност. [респ. 3] Това се потвърждава и от запазените архивни документи. С Наредба № 3 от 23 октомври 1947 г., относно набавянето на инвентарни и др. вещи, нужни за обзавеждането на производствените и търговски сладове и по силата на чл. 21 от Закона за монопол на спирта и подсладените спиртни напитки и търговията с плодови ракии и вино /ДВ брой 178 от 4 август 1947 г./, спиртният монопол има право да изкупи принудително наличните движими вещи, които по предназначение са служили към 1 януари 1947 г. и след тази дата на спиртните фабрики, питиепродавски складове и винарски изби. Изкупуването става в чийто и ръце да се намират вещите в момента на отчуждение [17].

На 27 октомври 1947 г. ДСМ /Държавен спиртен монопол/ – София изпраща за сведение и изпълнение Наредба № 4, с която страната се разпределя на стопански райони, състоящи се от административни околии. Кърджали попада в Хасковска околия, по отношение изкупуването на вина и ракии [18]. Съгласно Окръжно от 1 декември 1947 г. и чл. 2 от Закона за монопола на спирта, управителят на търговски производствен склад на ДСМ – Кърджали, има изключителното право да произвежда спирт, подсладени спиртни напитки, плодови ракии и вина, както и да търгува на едро с тях [19].

ДСМ – Кърджали е открит на 4 ноември 1947 г. с акт от финансовите органи и започва да функционира от същата дата като търговско предприятие. Клонът извършва търговия с всички спиртни напитки, включително и вино на едро и дребно. Помещава се в собствено помещение /национализираната къща на братя Делчеви/, находящо се на ул. „Отец Пайсий” № 6 в гр. Кърджали, което служи за търговски склад на спиртни напитки, изба, склад за пиво и бутилиране и за канцелария. Помещението е придобито по Закона за Държавния спиртен монопол, Министерско постановление от 28 май 1948 г., Протокол № 79, ДВ брой 126 от 1 юни 1948 г. [20]. За управител на Държавно стопанско предприятие Спиртен монопол, клон 24, гр. Кърджали, ул. „Отец Пайсий” № 6, в списъка на търговските складове при ДСМ е назначен Костадин Янев /Делчев/ [21].

След една година Костадин Делчев е освободен от длъжността управител и започва работа като банков служител. Винпром се помещава в къщата на братя Делчеви до решението тя да бъде разрушена и на нейно място да се построи новата поща [респ. 3], чиято първа копка е направена на 24 януари 1959 г. [22].

През разглеждания период, фирмите на „Петко Г. Замов" и „Братя Ив. и К. Делчеви" са водещи производителки на спиртни напитки в гр. Кърджали. През този период с доброволни дарения, те подпомагат изграждането на обществени сгради, развитието на спорта, помагат на бедни хора, трапезарии, бойците от фронта. С решение на Общината, са задължени да отделят и средства за изграждането на градската канализационна мрежа.

В началото на 1946 г. общинското управление в Кърджали, с Протокол № 2 от 23.01.1946 г., решава, във връзка с изпълнението на трети етап от плана за изграждане на градската канализационна мрежа, и необходими 8–9 млн. лв. /при бюджет 20–25 млн. лв. за общината/, с извънреден облог да се облагат всички спиртни питиета, внасяни или произвеждани в района на общината. За всички видове вина и безалкохолни такива облога е по 10 лева на литър, а за всички спиртни напитки, като мастики, сливови, гроздови ракии, коняк, мента и др. с по 1,50 лева на градус. Облогът трябвало да се събира в продължение на 5 години. За сведение в общината средно се консумират около 400 000 л вино и 50 000 л спиртни напитки [23].

В личния архив на семейство Замови е запазена квитанция /документ/ № 12154 от 17 ноември 1944 г. на Кърджалийската популярна банка, за внесена по сметката на ОФ – Кърджали сума от 10 000 лв. за „Зимна помощ" и бойците от фронта". С Грамота ДФС „Арда" награждава Георги П. Замов, за заслуги в развитието на физическата култура и спорт, по случай 50 години ДФС „Арда" /25.10.1974 г./ [респ. 1, Личен архив].

Снахата на Костадин Делчев, Елена Делчева, описва свекър си като изключително благороден човек. Разказва за писмо, в което пишело, че дори фирмата да прекрати дейността си, на един работник, от близко до Кърджали село, семейството трябва да продължи да помага с каквото може. Братя Делчеви дарявали средства за изграждането на църквата „Св. Георги", училище „Отец Паисий", девическия пансион [респ. 3]. Делчо Янев е не само един от първите граждани на Кърджали след освобождението му през 1912 г., той е общественик, дългогодишен училищен и църковен настоятел, председател на общинската тричленка, кмет. Подпомага всяко просветно и ученолюбиво начинание, което е от голямо значение за града по това време. Дарява на Народно основно училище „Отец Паисий" в Кърджали – 100 000 лв.; на читалище „Обединение" – 50 000 лв.; на турското училище – 5 000 лв.; на Родопска

културна дружба – „Родопска подкрепа” – 2 000 лв.; на черквата в Гледка – 6 000 лв.; [24].

В заключение: Фамилиите Делчеви и Замови, осъществяват своята дейност през първата половина на 20 в. С доброволни дарения и наложения облог върху спиртните напитки, те отделят средства, както и много други заможни фамилии и подпомагат изграждането на Кърджали като модерен и съвременен град. Времето, през което се заличава частната собственост, е време на лична трагедия за всеки собственик, независимо от размера на собствеността, която му е отнета. Затова към фактите трябва да се подхожда внимателно и непредубедено, за да може историческата истина да не остане скрита.

Литература

1. **Шалапатов, Д.** *Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия*. В. Търново, 2011, 70-71; http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B0%D0%B4%D0%B6%D0%B8%D0%BB%D0%B0%D1%80_%28%D0%B4%D0%B5%D0%BC_%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D0%A8%D0%B0%D0%BF%D1%87%D0%B8%29
2. **Караманджуков, Хр.,** *Западнотракийските българи в своето култорно-историческо минало с особен поглед към тяхното политико-революционно движение*, София, 1934, с. 185.
3. *Юбилеен сборник на Спортен клуб „Родопски сокол” Кърджали 1924–1940.* Кърджали, 1940, с. 27.
4. *в. Тракия,* 21 окт. 1942, бр. 21, с. 4.
5. РИМ – Кърджали, ННИ – НСФ, инв. № 71.
6. ДА – Къджали, Ф. 6, оп. 1, а. е. 6, л. 9.
7. пак там, л. 26, 27.
8. пак там, л. 46.
9. пак там, л. 55, 56, 58.
10. пак там, л. 75.
11. пак там, л. 81.
12. http://www.ciela.net/svobodna-zona-darjaven-vestnik/document/2121098752/issue/3850/zakon-za-monopola-na-spirta-i-podsladenite-spirtni-napitki-i-targoviya-s-plodovi-rakii-i-vino
13. **Бакалов, П.** *Личности в Кърджалийска област през XX век.* Кърджали, 2000, с. 151.
14. ДА – Кърджали, Ф. 238 К, оп. 1, а. е. 1, л. 1–152.
15. **Назърова, П., В. Ташкова,** *Кърджали поглед към миналото*. Стара Загора, 2013, с. 140.
16. http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BA%D0%B0_%D0%90%D0%94
17. ДА – Кърджали, Ф. 96, оп. 1, а. е. 2, л. 64.
18. пак там, л. 66.

19. пак там, л. 126.
20. пак там, оп. 1, историческа справка, л. 3.
21. пак там, а. е. 2, л. 10.
22. **Назърова, П., В. Ташкова,** *Цит. съч.,* с. 53.
23. ДА – Къджали, Ф. 6, оп. 1, а. е. 5, л. 5, 6.
24. РИМ – Кърджали, НИ – НСФ, инв. № 433.

Респонденти

респ. 1 – Мирослава Георгиева Замова – дъщеря на Георги Петков Замов, 62 г., гр. Кърджали, 4.08.2014 г., Личен архив.[3]
респ. 2 – Стойчо Николов Семерджиев, 88 г., гр. Кърджали, 2.11.2013 г.
респ. 3 – Елена Парушева Делчева – снаха на Костадин Делчев, 74 г., гр. Кърджали, 30.09.2014 г.[4]

[3] Благодаря на Мирослава Замова, за предоставения личен архив на семейството, снимков материал и информация.
[4] Благодаря на Елена Делчева за предоставената информация и снимков материал.

Петко Замов пред склада за спиртни напитки

Етикет „Мастика Георги П. Замов“

Пред склада на братя Делчеви

Бутилка „Червено вино Братя Ив. и К. Делчеви“ с чаши за дегустация

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИАЛНО ДЕЛЕНИЕ И СТОПАНСКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА МАСТАНЛИЙСКИ (МОМЧИЛГРАДСКИ) ОКРЪГ (1919-1934)

Доц. д-р Румяна Първанова

Институт за исторически изследвания-БАН, София-1113

Бул. „Шипченски проход“, № 52, бл. 17

ADMINISTRATIVE DIVISION AND ECONOMIC CHARACTERISATION OF THE MASTANLI (MOMCHILGRAD) DISTRICT 1919-1934

Roumiana Parvanova

Institute for Historical Studies-BAS

Sofia, Shipchenski prohod av. # 52, bl. 17

Abstract:

The present research paper focuses of the eastern section of the Rhodopes which was located on the territory of the Ottoman Empire until the fall of 1912. The transfer of this section of the Rhodopes range within the borderlines of the Bulgarian state after the First World War in 1919 is associated with specific changes in the region administration. The village of Mastanli (modern day Momchilgrad) was established as the region's administrative center, but in 1925 it was changed with the town of Kardjali.

The research paper analyses part of the data gathered between 1920, 1926 and 1934 census in the Mastanli district including parameters such as: population, level of literacy, ethnic and religious belonging as well as characteristics of the municipal and communal centers.

In the period the district's agriculture was orientated to the market with the development of tobacco production. The biggest investment in the region was railway Rakovski-Kardjali-Mastanli, which was built with of the funds of the Refugee loan and the state.

Key words: Rhodopes, administrative division, population, economics.

Голяма част от Родопите влиза в територията на българската държава след победата в Първата балканска война (1912). Очертанията и териториално-административното деление на района се определят както от международни договори като Букурещкия (1913), Цариградския (1913) Ньойския (1919), оформили държавните граници, а така също и от разпоредби на Конституцията и на Министерството на вътрешните

работи. След приключването на Втората балканска война, през октомври 1913 г., е уредено първото мирновременно административно разпределение на новите територии. Тогава е учреден обширният Гюмюрджински окръг, в който влизат Скеческо (Ксантийско), Даръдеренско (Златоградско), Пашмаклийско (Смолянско) и Дьовленско (Девинско), а освен тези земи окръгът включва и четири околии, разположени в Източните Родопи - Егридеренска (8 общини с 69 населени места), Кошукавашка (12 общини в 133 населени места), Кърджалийска (22 общини със 176 населени места) и Ортакьойска (12 общини с 44 населени места). [1] Административното деление на Източните Родопи с посочените околии е малко по-сгъстено в сравнение с делението на кази, тъй като в османския период двете околии Кошукавашка и Мастанлийската образуват една каза Султан ери. Това административно деление претърпява известна промяна в края на септември 1915 г., непосредствено преди влизането на България в Първата световна война. Тогава Ортакьойска околия влиза в състава на Одрински окръг. В същия окръг с 9 общини с 65 населени места околията остава до края на войната. [2] Подписаният в края на ноември 1919 г. Ньойски договор потвърждава принадлежността на голяма част от територията на Източните Родопи към България, въпреки аспирациите на Гърция за граница между двете държави да служи р. Арда.

В историческата книжнина изследователският интерес към административното устройство на Източните Родопи датира от средата на 80-те години, когато се представят данни за административното деление на района след 1919 г. Темата за структурирането и дейността на държавната и местната власт намира своето продължение и в публикация от началото на сегашния век. [3] Два обзора за стопанството между 1912 и 1944 г. дават представа за развитието на най-важните стопански отрасли, състоянието на комуникациите, търговията и бегла характеристика на някои социални групи в Мастанлийски окръг. [3, 1, 250-255], [4] Целта на настоящата публикация е на базата на почти неизползвани извори и специализирани трудове да осветли по-детайлно границите и общинското структуриране на Мастанлийски окръг, да приведе демографски данни за населението и да посочи основните му източници на поминък.

В историографията с основание се отбелязва, че Мастанлийски окръг е учреден през април 1920 г., но този факт подлежи на известен коментар. Според Мастанлийския окръжен управител Г. Харакчийски окръгът като нова административна единица е създаден през 1919 г. Същото твърди и известният географ проф. Г. Бончев, които пише, че през с. г. окръгът заема голяма част от Средните Родопи в коритото на р. Арда, като в него влизат част от бившата област Ахъчелеби и цялата

област Султан ери с околиите Егридеренска, Кошукавашка, Мастанлийска. [5] На 22 февруари 1920 г. се провежда заседание на Министерския съвет, на което е взето решение за закриване на Гюмюрджински и Одрински окръг и за учредяването на Мастанлийски, и Пашмаклийски. окръг. Официалната информация за създаването на окръзите е публикувана едва през април 1920 г. [6] Но че тя узаконява едно вече съществуващо положение, свидетелства фактът, че в изборите за XI X ОНС, проведени на 28 март 1920 г., Мастанлийски окръг фигурира като отделна административна единица. [2, с. 65]

Според изложението на Г. Харакчийски, Мастанлийски окръг заема по-голямата част от Средните Родопи (*тогавашно географско понятие*) в коритата на реките Арда и Чам дере (*р. Боровица, ляв приток на р. Арда*). От юг-югоизток граничната линия е Тракия, а от запад старата граница с България от Шилденския камък (*най-високият връх в рида Драганица*) до отделите на Чил тепе (*в Преспанския дял*) и „изкуствено прокараната“ - израз на окръжния управител - граница с Пашмаклийски (Смолянски) окръг източно от Бургас тепе на южната гранична линия с Тракия. В това пространство, което в източна посока има около 90 км, а в южна от р. Арда до границата с Тракия около 45 км, влиза част от областта на бившето Ахъчелебийско (*Ахъчелеби - историко-географска област Горна Арда*), цялата област Султан ери (*историко-географска област Царичина, обхващаща водосборния район на р. Върбица с Жълти рид от запад, Стръмни рид от изток, част от Гюмюрджински снежник от юг, а на север граничи с р. Арда*), част от ниските източни поли на Родопа или Ортакьойско и част от коритото на р. Къзъл дели (*р. Къзъл дели дере – Луда река*). Според Харакчийски пространството, което заема окръгът, не е точно определено по причина, че още не е прокарана окончателно границата с Тракия. [5] 2.

Съгласно описанието му повърхността е планинска, ридова, хълмиста и долинна. Планинската част на окръга е в неговите периферни или съседни на тях отдели, а те засягат част от главния гребен на Родопите между Кокез тепе (*Сини връх в Новаковския балкан на Преспанския дял*) или Арпа гидик (*Тополски проход в рида Добростан*) и Чил тепе (около 2000 м) (*връх Преспа*) и вододелната линия между Арда и тракийските дерета. Хълмистата и ридова част заемат средните отделения на окръга. Най-високите отдели от тях рядко достигат 1200 м височина, а обикновено са между 1000, и 800 и 600 м. Такива са Устренските върхове около Шех Джумая (Джебел), Юркинден даг (*Стръмни рид*), около Чакмаклар (с. Кременец), Кошукавашко и Соук бунар (с. Студен кладенец) около р. Арда и Иран тепе над с. Чокур кьой (с. Забърдо), Кошукавашко, Йолджек гидик и Балджа в Егридеренско. Малки равнища и долини има около Кошу кавак, Мастанли, Кирково и

Ортакьой. Тъй че повърхността на терена по височина варира от 2000 м. до 160 м. при Ортакьой. [5] 2.

Арда – пише Харакчийски - е най-важната водна артерия с по-големи притоци: Чам дере, която се пои водите на високите гребенови отдели на Родопа, Каба Ач дере, също Малка Арда, Суютлийка *(р. Върбица*), втора по дължина в окръга след Арда, Бургас дере (*р. Крумовица*), минаваща покрай Кошу кавак и вливаща се в Арда при с. Ада (Ада кьой, с. Поточница), Кавалджик дере и др. [5] 2.

В административно отношение на север новият окръг граничи с Хасковски окръг; на северозапад – с Пашмаклийски (Смолянски) окръг, а на юг и изток има излаз към Тракийската равнина при долината на р. Марица по българо-гръцката граница. Към края на март 1920 г. в състава на окръга влизат 4 околии: Егридеренска (дн. Ардинско), Кошукавашка (дн. Крумовградско), Мастанлийска (Момчилградско) и Ортакьойска (дн. Ивайловградско). По мнението на Харакчийски околийските центрове са изкуствено създадени на местата на стари военни пунктове, седалища на османската администрация. Има обаче и още един пример, които не е изключение за османската административна практика - определянето на някои центрове на кази да става под въздействието на влиятелни местни хора. В публикация от 1914 г. се споменава, че по османско време Егри дере, което се състояло само от „колибаци“, било определено за център на каза, защото в него живеел влиятелният род Енузови, известни събирачи на данъци. Въпреки че Кърджалийска околия е неразделно свързана географски и стопански с тези земи, тя влиза в състава на Мастанлийски окръг едва от 1 август 1925 г., след като през 1920 г. е в състава на Старозагорски, а през 1922 г. - в Хасковски окръг. Придобивайки статута на окръжен център, Мастанли е преобразуван от село в град, но след преместването на Кърджалийска околия в окръга, гр. Кърджали е обявен за окръжен център. [3, 2, с. 140] Въпреки това названието на окръга остава Мастанлийски на името на населеното място, което се намира приблизително в центъра на административната единица.

Площта на окръга от 1 август 1925 г. възлиза на 4 035,5 кв. км., която по околии се разпределя така: Егридеренска - 703,3 кв. км; Кошукавакшка - 1 198,8 кв. км.; Мастанлийска - 542,5 кв. км.; Ортакьойска - 838,4 кв. км.; Кърджалийска - 747,3 кв. км., или всичко 4030,4 кв. км. [7] По своята територия Мастанлийски окръг е един от най-малките в България. Размерът на окръга, подобен на този на Пашмаклийския, е ново явление в историята на административно-териториалното деление на българската държава, тъй като преди войните няма такива малки окръзи. Редица съображения се имат предвид при създаването му – като малка единица, че той е разположен на територия,

която неотдавна е влязла в пределите на българската държава, че е граничен окръг, че обхваща пресечена местност, планински терен с недостатъчни пътища, че са разкъсани старите стопански връзки на района, че предстои приобщаване на населението на окръга към стопанския и обществено-политическия живот на българската държава. Реформата на административното деление на България, извършена от 19-майския режим през 1934 г., ликвидира Мастанлийски окръг и поставя неговата територия в Старозагорска област. На много от населените места се дават български имена. Кошу кавак е преименуван на Крумовград, Мастанли - на Момчилград, Ортакьой на - Ивайловград. Сред известните управители на Мастанлийски окръг през разглеждания период са: Павел Шатев, деец на македонското революционно движение, назначен от премиера Ал. Стамболийски, Еню Колев (Спиридон Тилев), ръководен деец на Военния съюз, депутат от Демократическия сговор (1927-1931), окръжен управител (1924-1925); Лев Кацков, (1932-1934), активен деец на Демократическата партия. [3, 2, с. 135]

Околиите се делят на общини, като всяка община обема голям брой пръснати заселища. С изключение на Ортакьойско в окръга в нито едно село или град няма повече от 50-60 къщи, събрани на едно място. Различните издания дават нееднакви данни за броя на общините в Мастанлийски окръг през разглеждания период. Според една публикация, базирана на преброяването от 1920 г,. в четирите околии на окръга (плюс Кърджалийската) е имало 52 общини с 573 населени места, а според друга през същата 1920 г. броят на общините по околии в Мастанлийски окръг е следният: Егридеренска – 8, Кошукавашка – 12, Мастанлийска – 8, Ортакьойска – 7, Кърджалийска (тогава в състава на Старозагорски окръг) – 13, а през 1934 г.: Ардинска – 7; Крумовградска – 6; Момчилградска – 6; Ивайловградска – 7; Кърджалийска – 7. [8] Във втория случай сборът от броя на общините е 48. Въпреки посоченото несъвпадение според данните на статистиката и официални публикации на министерствата на вътрешните работи и на земеделието показват, че между 1920 и 1934 г. броят на общините в окръга бележи тенденция на намаляване, като в края на 1934 г. те са вече само 30. Най-голямо намаление на броя на общините – почти наполовина - се наблюдава в Крумовградска и Кърджалийска околия. По-осезаемо съкращаване на броя на общините се извършва в края на 20-те години на XX в., още преди стопанската криза да започне да оказва натиск за съкращаване на държавните разходи. Преброяването в края на 1934 г. показва, че в околия Ардино има 7 общини: Ардино, Бели извор, Давидково, Д. Прахово, Загражден, Петково, Русалско; в околия Ивайловград - 4 общини: Ивайловград, Мандрица, Пеливун, Попско; в Крумовградска околия - 6 общини: Г. Каменяне, Звездел, Крумовград, Нановица, Поточница, Токачка; околия Кърджали е със 7 общини: Бойно, Комунига, Кърджали,

Мост, Перперек, Стремци, Черноочене; околия Момчилград е с 6 общини: Гледка, Джебел, Мишевско, Момчилград, Фотиново, Чорбаджийско.

Според официалната статистика през 1920 г. в Мастанлийски окръг има следния брой населени места:

Околии	Градове	Села	Колиби	Всичко
Егри дере		58	31	89
Кошу кавак	1	128		129
Мастанли	1	115		116
Орта кьой	1…….67			68 [9]
Кърджали	1	98	72	171
Всичко:	4	466	103	573

Приблизително същите числа за броя на населените места са посочени и в резултатите от преброяването от 1926 г.: по околии – Егри дере – 92; Кошу кавак – 117, Мастанли – 111; Ортакьой – 72; Кърджали – 171. Към средата на 30-те години на XX в. Мастанлийски окръг е окръгът с най-много села в България. [10] Поради разпръснатостта на заселването редица общини са съставни и обединяват повече от 10-тина села. През 20-те години в община „Кошу кавак“ освен околийския център влизат още 19 села, в Кошукавашката община „Тюрк геве (Пловка)“ са включени 17 села, в състава на община „Кърджали“ – 15 села, в община „Мастанли“ – 17 населени места, в мастанлийската община „Джебил оглар (Гледка)“ – 18 села, в община „Шех джумая (Джебел)“ – 19 села.

Друг важен показател е броят на населението в окръга, който е:

Години	1920	1926	1934
Околии:			
Егри дере	36 675	44842	45538
Кошу кавак	38 611	41627	40724
Мастанли	24 992	29265	35211
Орта кьой	13 713	9619	16791
Кърджали	43 667	47929	49232
Всичко:	157 658	173282	187807

От таблицата се вижда, че по данни на статистиката между 1920 и 1926 г. населението на окръга се увеличава с 15 624 души, а между 1920 и 1934 г. с 30 149 души. Според географа Батаклиев между 1920-1234 г. средногодишното увеличение на населението в поречието на Арда (освен Мастанлийски окръг той включва Смолянско и Златоградско) е: при българите християни – 5,57 % (в цяла България – 2,14 %), при българите мюсюлмани – 3,6 % (за страната – 2,64 %), при турците - 1,7 % (за страната -1,8 %). [11] Въпреки това специалистите отчитат, че Мастанлийски окръг е сравнително слабо населен, като на кв. км. се падат средно по 47 човека при среден показател за страната 53,2 човека на кв. км. От околиите в окръга най-слабо населена е Ортакьойска околия . 21,4 души на кв. км., а най-гъсто – Мастанлийска околия – 60,1 души на кв. км. През 20-те години на XX в. причината за неголямата гъстота на населеност се търси в природно-географските условия на окръга, недостатъчните средства за поминък и тежките условия за живот.

За характеристиката на Мастанлийски окръг от значение е и броят на населението в градовете и селата. Според данни от преброяванията за градските центрове той е следният: Ивайловград: 1991 жители (1920), 2095 жители (1926), 2084 жители (1934); Крумовград: 455 жители (1920), 553 жители (1926), 692 (1934); Кърджали: 4417 жители (1920), 6487 жители (1926), 7809 жители (1934); Момчилград: 957 жители (1920), 1137 жители (1926), 1792 жители (1934).[12] Посочените числа показват нарастването на населението, живеещо в градовете, – 7820 души (1920), 10272 (1926), 12377 (1934), като между 1920 и 1926 г. най-бързо се увеличава населението на Кърджали с 46,86 %, а за периода (1926-1934) – на Момчилград с 57,61 %,. Броят на градските жители заема много малък относителен дял от общото население на окръга, което между 1920 г. (с прибавената Кърджалийска околия) и 1934 г. е едва 5-6 %. По този показател окръгът изостава значително от страната, където на повечето места градското население е около 20 на сто. Според данните от 1920 г. Кошу кавак е най-малкият град в България. С изключение на Кърджали, който е с най-много белези на град, останалите три околийски центъра, обявени за градове, представляват населени места от селски тип, в които нито търговията, нито занаятите, нито индустрията са основно занятие за жителите им. За градския им облик от значение е преди всичко наличието на държавни институции.

В района на българо-гръцката граница, където попада Мастанлийски окръг, съществува и още една специфика, която засяга числеността на местния държавен апарат. Според ратифицираната на 22 март 1924 г. „Конвенция относително границите на Тракия“,

съставляваща част от Лозанския договор, по протежение на българо-гръцката и българо-турската граница се създава демилитаризирана зона с ширина около 30 км, в която българските власти нямат право да поддържат и строят фортификационни съоръжения, депа за оръжие и военни материали и се задължават да уреждат вътрешния ред в зоната с не повече от 2 500 души жандармерия, полицейска сила, митничари и гранична охрана. [13] Един от проблемите в окръга между 1919 и 1934 г. е липсата на вътрешна сигурност в района, която е пречка за устойчива стопанска дейност. Местните власти полагат големи усилия за утвърждаване на законността и за изкореняване на разбойничеството, което е редуцирано след преврата на 19 май 1934 г. [14]

Според преброяването от 1934 г. активното население в Мастанлийски окръг, обособено в графа „обществено устройство (публична администрация)“, е заето по околии както следва: Ардино – 311 служители; Ивайловград – 552; Крумовград – 419; Кърджали – 1019; Момчилград -343 служители. [15] Сумирането и съпоставката на числата показват, че общо 2644 служители и чиновници, които работят в държавния и административния сектор в целия окръг, обслужват население от почти 188 хил. души. Тъй като става дума за сведения, събирани в края на 1934 г., трябва да се направи уговорката, че въпреки закриването на окръга, общинските управления продължават да функционират. [3.2, с. 137]

Друго характерно явление е, наличието в окръга на села, които по броя на жителите си надминават околийските центрове. Големи села с население над 1000 души през 1920 и 1926 г. са: в Егридеренска околия с. Сют кеси (Млечино) – между 1551(1920) и 1901(1926) жители; с. Давудово (Давидково, дн. Смолянско) – съответно 1465 и 1662 жители; с . Петково (дн. Смолянско) – 1572 (1926) жители; с. Елманлъ кебир (Ябълковец, дн. Кърджалийско) – 1329 (1926) жители; с. Сусус (Безводно, дн. община Черноочене, Кърджалийско) – 1246 (1920) жители, а околийският център Егридере има съответно 720 и 965 жители; в Кошукавашка околия: с. Терзи юрен (Тихомир) – 1277 (1926) жители; с. Алфатлъ (Неофит Бозвелиево) – 1080 (1920) 1165 (1926) жители; с. Аврен – 929 (1920), 1032 (1926) жители. А в Ортакьойска околия голямо село е Мандрица с 1052 жители (1926). [16]

Мастанлийски окръг е подложен на миграционни процеси, повлияни от промените в държавните граници вследствие на войните и от ограничения потенциал на местната икономика. За част от мъжкото селско население е характерна временната трудова заетост извън родните места. То намира прехраната си или в тютюневите складове, открити в околийските центрове, или във вътрешността на България. През 20-те

години се наблюдава и обратният процес - приток на имигранти от вътрешността на страната, каквито са някои занаятчии, заселващи се в Кърджали. Но по-съществената за мащаба на района, миграция е свързана с българите бежанци. Първите бежанци се заселват много преди учредяването на окръга. През 1914 г. в Кошукавашко са настанени над 250 бежански семейства, на които държавата разпределя около 1300 дка пустеещи и изоставени земи. Две бежански вълни, навлезли в окръга от началото на 20-те и през 1925-1927 г., са свързани с подписването на Ньойския договор, изпълнението на условията за отпускане на Бежанския заем и спогодбата „Моллов-Кафандарис“. Една от договореностите по Бежанския заем предписва оформянето на специална. „защитена зона“, в която бежанци не могат да се заселват. Ограничението засяга Мастанлийски окръг с една ивица земя от 10-15 км по протежение на българо-гръцката граница. Според официална публикация на Главната дирекция за настаняване на бежанците, към 1931 г. бежанци живеят в 102 населени места от около 470-те селища в окръга. Преброяването от 1926 г. документира наличието на 10 567 бежанци, които съставляват 6,1 % от населението на окръга. Съгласно сведенията на Дирекцията между 1927 и 1931 г. в окръга са оземлени 1 556 семейства с 55 376 дка земя. [17] Кърджалийският окръжен управител обаче споменава,че към 1 януари 1929 г. в района са настанени 3 072 семейства с общо 14 753 членове. Вероятно той има пред вид и бежанци, неустроени по Бежанския заем, живеещи в градските центрове. Най-много бежанци, етнически българи, се заселват в Ортакьойска околия, както в града, така и по селата, а в Егридеренска околия няма нито един бежанец. Събраните от окръжния управител сведения за бежанците са показателни за тяхната социално-групова диференциация. По-заможните успяват да закупят земя и къщи, занимават се с търговия и други доходни дейности. Слабоимотните и бедните бежанци работят в тютюневите складове, по строителството на жп линията и като чиновници, други разчитат на подкрепата на Дружество „Червен кръст“ за задоволяване на най-насъщни потребности. [18] По време на глада 1925-1929 г. смъртността сред тях е четири пъти по-голяма от тази на местното население. [19] В края на 20-те години бежанци живеят в градовете Кошу кавак (от Тракия), в Кърджали - (от Тракия и Македония) и в Ортакьой (от Тракия). В Кърджалийска околия бежанци са настанени и в общините „Кьорпрюли“ (Мост) и „Сюрменлер“ (Дрянова глава), а в Ортакьойска околия -в с. Лъджа, (съставно в градската община „Ортакьой“), в общините „Акалан“ (Белополяне, днес Хасковско) и „Демирлер“ (Железино, Кърджалийско), а така също и в съставни населени места на общините „Мандрица“ и „Пеливун“. Балканските войни предизвикват и локална миграция в окръга, която се характеризира със заселване на родопски българи в някои села в

общините: „Ени джумая“ (Равен), „Токачик“ (Токачка), „Чал джедит“ (Чал), „Шех джумая“ (Джебел).

В публикация на Пловдивската търговско-индустриална камара от 20-те години на XX в. се отбелязва, че в Мастанлийски окръг от населението е турско. Чанков споменава, че през 1920 г. мюсюлманите в окръга са 98 хил. души, като от тях турците са 84 307, а българите – 24 хиляди (числата са без Кърджалийска околия). [10, с. 127] По-точни сведения за етническия състав на населението на окръга и неговото вероизповедание дават преброяванията през 1926 и 1934 г. През 1926 г. по околии те са, както следва: в Егридеренска околия хората, за които „матерен език“ е българският, са: православни - 2 242души, мюсюлмани – 14 522 души (общо 16 764), а тези, за които е турският, са 27 886 души; в Кошукавашка околия българският е „матерен език“ за: православни - 2 815 души и за мюсюлмани – 4 418 души (общо 7 233), турският – за 35 126 души; в Кърджалийска околия българският е майчин език за: православни - 4 364 души и за мюсюлмани – 64 души (общо 4428), а турският - за 45 416 души; в Мастанлийска околия българският е езикът за: православни – 991 души и за мюсюлмани, с майчин език български – 710 души (общо 1701), а турският – за 28 159 души; в Ортакьойска околия българите с православно вероизповедание са 13 906 души, изповядващите исляма са 123 души, а турците са 984 души. [20] Общо взето през 1926 г. в Мастанлийски окръг хората, за които „матерен език“е българският, са 44 155 души, от които 24 318 православни и 19 837 мюсюлмани. Броят на българите в действителност е малко по-голям заради отчитането и на 678 католици и 8 протестанти в окръга. Населението с майчин език турски, с изключение на 6 души турци християни, е и с мюсюлманско изповедание и се равнява на 137 571 души. Най-много българи мюсюлмани живеят в Егридеренска околия, а православни българи – в Ортакьойска околия. Турци живеят във всички околии, като в Кърджалийска са най-много, а в Ортакьойска – най-малко. Хората с майчин език български с християнско вероизповедание сумарно са 44 841 души и съставляват малко под 26 % от цялото население на окръга. Преброяването на населението от 1934 г. дели хората не по „матерен“, а по „говорим език“ с графи „Български“, „Турски, татарски, цигански и пр.“. Не се фиксират отделно българи християни и мюсюлмани, а при числата с броя на турците трябва да се отчита, че в графата могат да попаднат и други етноси. В Ардинска околия българският е говорим за 17 680 души, а „турският и… пр.“ за 27 852 души; в Ивайловградска околия български говорят 15 668 човека, а „турски... и пр.“ - 391 души; в Крумовградска те са съответно – 15 668 души и 33 352 души; в Кърджалийска – 7 353 българи и 39 409 души; в Мастанлийска – 3 678 българи и 31 515 турци. [21] В сравнение с 1926 г. се наблюдава малко нарастване на процента население, за който говоримият език е българския спрямо цялото население на окръга и той е

28,62 %. Етническата и религиозната принадлежност имат отношение към стопанската дейност. Окръжни управители, представители на министерства и дейци на Пловдивската търговско-индустриална камара няколкократно констатират, консервативността на мюсюлманите и турците, които предпочитат традиционните методи на производство и са невъзприемчиви към нововъведенията в земеделието или рисковете на индустрията. Една от особеностите на стопанското развитие е, че турците още в периода на османското владичество започват да култивират тютюн на отделни места в района на Източните Родопи (тогава потреблението на тютюн е привилегия само за мюсюлмани), така че по време на съществуването на Мастанлийски окръг те вече са с натрупан опит в отглеждането и манипулирането му.

Като мерило за културата на даден народ грамотността има отношение към успеха или шансовете за успех в различни сектори на производството, размяната, на администрацията. През периода 1919-1934 г. Мастанлийски окръг е сред окръзите с най-слаба грамотност в България, при среден показател за страната около 50 % грамотни в останалите окръзи без Пашмаклийския. Според Чанков през 1920 г. грамотно в окръга е едва 7,93 % от населението, през 1926 г. – 11,72 %, а през 1934 г. – 10,65 %. Най-много грамотни има сред българите християни, а най-малко - сред българите мюсюлмани. Чанков от отдава този нисък резултат за окръга на липсата на интерес у турците към образование, малкото градско население и затрудненото огрaмотяване на хора, живеещи в разпръснати и отдалечени селища. [22], [10, 173-174] Графите от преброяването през 1934 г. показват, според мен, един по-голям процент грамотни от соченото от Чанков – 29 020 души грамотни срещу 158 459 неграмотни, което в процентно отношение показва, че грамотни са 15,47 % от хората, живеещи в окръга.

Основният стопански отрасъл в Мастанлийски окръг е земеделието. В трудове, изготвени от различни специалисти, се посочва че природно-географските дадености на района са пречка за аграрното му култивиране. През 1920 г. „орната земя“ в Егридеренска околия е 10,48 % от общата ѝ площ на, в Кошукавашка – 12,39 %, в Мастанлийска – 18,43 %, в Ортакьойска – 5,62 % и в Кърджалийска околия – 17,5 %. Формирани от комплекс от фактори, в началото на 30-те години цените на обработваемите и ползваните за стопански цели земи в Мастанлийски окръг са ниски, поне такива са данните, изнесени от Главната дирекция за настаняване на бежанците. Нива, първа категория се оценява на 638 лв./кв. м., ливада, първа категория – 500 лв./кв. м., при средни за страната: за нива – 971 лв./кв. м. и за ливада – 792 лв. кв. м. Цените на земеделската земя по околии не са еднакви. Най-високи са цените на нивите и ливадите в Мастанлийска околия, следвани от Кърджалийска и доста по-евтини - в

Кошукавашка. Всъщност тези цени не засягат особено огромната маса земеделски производители в окръга.Както показват данните от статистиката за вида на владението на обработваемата земя, в различните околии между 88,11 % и 97,3 % от земята, която стопанисват отделните стопанства е собствена, докато в страната само 53,41 % от всички стопанства стопанисват собствена земя. По-висок за окръга от средния за страната е друг показател – вида собственост на обработваемата от стопанствата земя. Докато в страната стопанствата, обработващи изцяло своя земя, съставляват 64,36 %, то в околиите Ардино, Крумовград, Кърджали и Момчилград процентът е между 92 и 97 на сто, като само в Ивайловградско е 80,43 %. [23] Много малък е броят на мастанлийските стопанства, обработващи земя, взета под наем. По друг показател - начинът на придобиване на стопанисваната земя обаче окръгът не се отличава от характерното за страната. Огромната част от стопаните обработват земя, получена по наследство.

Мастанлийски окръг се отличава с по-ниска в сравнение със средната за страната концентрация на поземлената собственост. Това е особено валидно за най-дребните стопанства. През 1920 г. относителният дял на домакинствата в окръга, притежаващи до 50 дка земя, спрямо всички стопанства, взети заедно, е 56 %, а средно за страната той е 23,6 %. [24] В различните околии преобладават различни по размер на притежаваната земя стопанства. В Ардинска най-многобройни (3636) са стопанствата с до 10 дка земя. В същата околия обаче са и най-едрите стопанства в окръга – от 100-150 дка – 15 стопанства, от 150-200 дка – 6, от 200-300 дка – 5. Всъщност посочените по-едри ардински стопанства са в категорията средни за страната (от 100 до 300 дка), според критерия на Главната дирекция на статистиката. В околиите Крумовградска, Кърджалийска и Момчилградска, според националната статистика, преобладават стопанствата (7827), които стопанисват от 20 до 30 дка земя. Малко по-големи по размери са най-многобройните селски стопанства в Ивайловградска околия, където 2605 стопанства са с от 40 до 50 дка земя. [23, с. 72, 74-77] Ниски са размерите на стопанствата и според сведенията, събрани от Българската земеделска банка, клон Кърджали, която приема за дребни притежанията до 20 дка земя на стопанство. Средната обработваема площ на едно стопанство в Егридеренска околия е 10 дка, в Кошукавашка – 15 дка, в Кърджалийска – 17 дка. [25] Макар и много малко, в края на 20-те са налице и хора без земя – 23 домакинства в с. Ахрян юрпек (Гълъбово, тогава в Егридеренска околия) и 25 домакинства в с. Кючук виран (Мишевско, тогава в Мастанлийска околия).

Организацията на стопанската дейност се извършва от домакинствата, под което се разбира броят на хората, живеещи под един

покрив и хранещи се на една трапеза, без да се имат предвид родствените им връзки. В Мастанлийски окръг в средата на 30-те г. на XX в. в градовете преобладават както сред християните, така и сред мюсюлманите 4-членните домакинства, следвани при християните от тричленните, в селата при християните съотношението е същото – най-разпространени са четиричленните домакинства, следвани от тричленните, а при мюсюлманите най-много са петчленните, следвани от четиричленните. През 1920 г. броят на домакинствата – в окръга е 24 079, като на едно домакинство се падат средно по 15 дка орна земя. Снабдяването на домакинствата със земеделски уреди и машини или т. нар мъртъв инвентар е много слабо. Най-масовото оръдие за обработка на земята са дървените орала. През 20-те по-модерна техника –плугове - има само в Ортакьойско, вероятно въведени във връзка с условията на Бежанският заем. По това време на две домакинства се пада по едно орало, на 5 домакинства има средно по един плуг, на същия брой домакинства се пада по една „кола“. Живият инвентар в земеделието се състои от работния добитък. Средно на едно домакинство не се пада по една двойка работен добитък, тъй като е икономически нерационално да се поддържа пълна работна двойка добитък за 10-15 дка обработваема земя. Затова обработката на земята се извършва със сдружени усилия на членовете на няколко домакинства. Тази практика е разпространена в Ардинско, Джебелско и Момчилградско. Слабо приложение намират наторяването и използването на триори. Данните от статистиката от 1926 и 1934 г. показват известно, макар и бавно, нарастване на техническото снабдяване на мастанлийското земеделие. Всяко домакинство отглежда по няколко глави едър и дребен рогат добитък в зависимост от възможностите за зимното му изхранване. [7, 20-21, 26] Сред дребния добитък в окръга най-много са овците, но сведенията за броя им в различни публикации се разминават съществено. Според окръжния управител през 1927-1928 г. овците в района са 169 420, козите – 114 789 (особено разпространени в Егридеренско и Кошукавашко), магарета – 10 438 (много в Егридеренско). Местните коне, едно от превозните средства в окръга, са „ниски, издръжливи и непретенциозни“, а местните говеда – „дребни“ и ползвани за храна, а не за полска работа. [18, с. 25] Макар че не влизат в графа на статистиката, към средата на 30-те години в Кърджали се отглеждат и 150 камили, които керванно пренасят стоки за Момчилград и Златоград. [26]

В окръга от зърнените храни най-много се отглежда царевицата, следвана от пшеницата, ечемика и ръжта. Добивите се движат между 40 и 75-80 кг. от дка., при средни над 90 кг. за страната. Царевицата е главната храна на населението. Реколтата от тези храни може да изхрани населението в окръга само за 6-7 месеци. Към средата на 30-те в Йваиловградско се отглеждат 340 дка от модерния днес лимец. В

околиите Ардинска, Крумовградска и Момчилградска се засаждат на не особено големи площи сумарно и 9 хил. дка варива. В Егридеренска околия се садят и консумират и много картофи. [26, с. 49]

Главната индустриална експортна култура за окръга е тютюнът. Като част от Родопската област Мастанлийски окръг има голям принос за увеличаването на относителния дял на тютюнопроизводството в българското растениевъдство в междувоенния период. През 1931 г., когато се наблюдава максимумът на произведеното количество тютюн – 7 млн. кг., районът на Родопите дава 20 % от износа на тютюн. В края на 20-те години в Мастанлийски окръг влизат всяка година от продажбата му от 350 до 500 млн. лв. В районите: Егридеренско, Кърджалийско и Кошукавашко - се отглежда най-доброкачественият тютюн в България - „джебел басма“. В тези околии тютюнът е и най-произвежданата култура в сферата на растениевъдството. Най-хубавите „басми“ се произвеждат в Егри дере и селата Шех Джумая (Джебел), с. Ак бунар (Бял извор), Гяур дере (Пенковци), Чам дере (Боровица). Голяма част от тютюневите фирми притежават и складове работилници в големите тютюневи центрове на окръга. Информация за тютюнопреработването и търговията с тютюни на чужди фирми и български кооперативни сдружения може да се почерпи от публикациите на Мемишев и Бурулянова [3.1, с. 253], [4, 249-251].

През 1925 г. в околиите на Мастанлийски окръг с тютюн са засети 49 141 дка и са произведени 4 711 839 кг. [17, с. 122]. Според преброяването от 1926 г. 22 530 производители в петте околии на окръга са засели с тютюн 46 920 дка и са произвели 5 млн. и 510 хил. кг. тютюн. Към края на 20-те години годишно се засяват от 53 до 55 хил. дка с производство между 3,7 и 4 млн. кг тютюн. Световната стопанска криза довежда до спад на тютюнопроизводството в страната почти наполовина и намаляване доходите на производителите. Но от 1934/1935 г. настъпва оживление и през 1938 г. в бившите околии на Мастанлийски окръг с тютюн вече се засяват 80 334 дка, произведени са 4 670 140 кг тютюн от 27 224 производители. С тютюн се засява 10 % от обработваемата земя в окръга. [27] В характерната с по-разнообразни видове отглеждани култури в сравнение с останалите Ивайловградска околия през 1934 г.освен тютюн се отглеждат и други индустриални растения като сусам (3620 дка), памук (1440 дка), фъстъци (500 дка), а така също и подправките анасон, резене, кимион.

В Мастанлийски окръг има добри условия за овощарство, но до края на 20-те години почти липсват „добре обзаведени и обработени овощни градини“, създадени специално с комерсиална цел. Овошките са пръснати из нивите и се саморазвъждат като горските дръвчета. В турските къщи някои плодове се използват за варене на ошав, а в българските - за ракия.

Най-много ябълки има в Егридеренско, сливи – в Кошукавашко. За вътрешния пазар експортна култура са ортакьойските бадеми, чието годишно производство е около 50 хил. кг. Орехите са разпространени навсякъде из окръга. Към средата на 30-те години Кърджалийската окръжна постоянна комисия става собственик на разсадник, в който се засаждат сортови фиданки, доставяни по жп линията. По-малък разсадник за бадемови и орехови дръвчета е организиран в Ивайловград. На много места в окръга се правят опити за засаждане на маслинови дървета. [18, с. 29] Слабо развитие през периода показва лозарството. По религиозни съображения турците и българите мюсюлмани развъждат само сортове за десерт и консервиране. В Ортакьойска околия, заселена с българи, през 1934 г. са регистрирани 3162 дка лозя, които се обработват от 2353 стопанства. [23, с. 172] В останалите околии лозята са само 250 дка. Зеленчукопроизводство също е слабо развито, въпреки добрите условия по поречието на Арда, където на места около Кърджали все пак към средата на 30-те години се наблюдава наличие на зеленчукови градини, отглеждащи главно лук.

Ивайловградско е район с дълъг опит в интензивното черничарство, бубохранене и пашкулопроизводство. Макар, че в почти целия Мастанлийски окръг има добри условия за виреене на черницата, само в Ивайловградско са засадени по-големи масиви с черници. Околията може да се смята за фактор в експорта на пашкули, които се изнасят за Италия. Между 1926-1930 г. в околията са произведени средно над 155 хил. кг пашкули. Между 1931-1936 г. производството намалява, но през 1938 г. са произведени 180 хил. кг. пашкули. Буби се отглеждат и в Кощукавашко, но производството на пашкули по количество изостава значително в сравнение с Ивайловградско – между 10 и 20 хил. кг. [28]

Публикациите, в които се прави оценка на пчеларството в окръга, констатират, че то е примитивно в сравнение останалата част на страната. През 1928 г. в Кошукавашко има около 4000 стари плетени кошери и само около 200 нови, дъсчени, „разборни“ кошери. [17, с. 124] Но за 1934 г. числата са други – 11547 плетени и 1289 – разборни. Доходите за стопаните в окръга от мед и восък възлизат на 3 млн. лв. Най-много модерни кошери са разположени в Кърджалийско (571) и Ардинско (330), най-малко в Крумовградско (66). Последният район е и с най-много плетени кошери – (4530), следван от Кърджалийския – 2978.

Всички публикации и по-старите, и по-новите единодушно отбелязват, че между 1919 и 1934 г. за индустрия в Мастанлийски окръг не може да се говори. През 20-те години е застъпено мелничарството с три незначителни заведения - моторни мелници в Крумовград, Кърджали и Ивайловград. В трите града има и малки електроцентрали. Две

публикации в историографията, засягащи развитието на минното дело в Източните Родопи, показват, че активната разработка на рудните богатства в района започва в края на 30-те години, т. е. след като Мастанлийски окръг вече не съществува като административна единица. [3,1, с. 253], [4, 252-253].

Наред със земеделието в окръга се упражняват и различни занаяти. Те са в ръцете на етнически българи. Една таблица за занаятчийското производство в района на Пловдивската търговско-индустриална камара от 1928 г. регистрира, че в Мастанлийски окръг се упражняват 31 вида занаяти от 876 самостоятелни майстори. В Егридеренска околия броят на занаятчиите е най-голям – 259 души, слевдани от занаятчиите в Кърджалийска – 207 и Ортакьойска – 189. Съотношението между градските и селски занаятчии е твърде различно в отделните околии на окръга. В Егридеренско и Мастанлийско поради липсата на градове са представени само селски майстори, съответно – 259 и 72. В Кърджалийско занаятчиите по селата са само 16 и са много по-слабо представени отколкото в околийския център, където занаят упражняват 151 майстори. Кърджали е и градът с най-голям брой занаятчии в окръга. Занаятчийските заведения са 166. По-малка диспропорция между занаятчиите в града и по селата показва само Ортакьойска околия, където са налице 61 градски майстори при 128 селски. Много от майсторите в окръга са подпомогнати в работата си от калфи – 164 човека и 264 чираци.Същата таблица показва, че към края на 20-те години в Източните Родопи най-често срещаните занаяти са: зидарския (115 майстори), следван от абаджийския и терзийския (105), дюлгерския (73), ковашко-брадварския (67), чехларския (59), калайджийския (58), налбантския (51), обущарския (49) и коларския (майстори на впрегатни коли с дървена и железна конструкция) (33). [29] Кошукавашко прави впечатление с 56 –те си представители на чехларския (папукчийския) занаят, упражняван от българи мюсюлмани, а Ортакьойско с 11-те си майстори рогозари, чиито изделия са пригодени към вкуса и потребностите на местните хора. Други традиционни занаяти са тенекеджийския, калайджийския, подковаческия, самарджийския и сараческия.

Освен традиционните занаяти се развиват и по-модерни начини за изкарване на прехрана. В окръга са налице 31 кроячи на мъжки дрехи, 7 - на женски. С машинно плетачество се занимават 8 майстори, часовникарите са 10, като повече от половината са в околийския център Мастанли. Не липсват и майстори на керемидени тухли, а така също и на „мобилното столарство”, т.е. изработка на мебели, а също и фотографи. По-новите занаяти се упражняват обаче не навсякъде в окръга, а в Кърджалийско и Ортакьойско. [29, с. 174, 177, 194-208] Характерно за

окръга е, че голяма част от занаятчиите имат и странично препитание - земеделието.

През лятото на 1927 г. по стопански, социални и държавнически съображения със средства от Бежанския заем започва да се строи жп линията – Раковски (днес квартал на Димитровград) –Кърджали – Мастанли с цел населението от района да има сигурно съобщително средство с останалите предели на страната, да се улесни транспортирането на тютюните и евентуално в бъдеще полиметалните руди, открити в района. [17, с. 250] Предвидените 300 млн. лв., предвидени по Бежанския заем, се оказват недостатъчни и се налага държавата да отпусне още средства за строителството на два моста на реките Арда и Сютлийка и три тунела. В края на 1931 г. за строежа на линията са изразходвани 404 млн. лв. Официалното откриване на жп линията става с пристигането на първия влак в Кърджали на 8 ноември 1931 г. [30], [3, 2, с. 139]. Жп линията е най-голямата стопанска инвестиция на държавата в окръга през разглеждания период. Още един проект - за строителство на жп линия Кърджали- с. Перперек-Маджарово - Ивайловград не се реализира.

При учредяването на окръга шосейната мрежа се намира в „най-плачевно положение от цялото царство“. Мастанлийски окръг наследява шосета, прокарани от османската власт по-скоро с военна, отколкото със стопанска цел, които свързват Кошу кавак, Кърджали, Мастанли и Ортакьой, с големите центрове Одрин и Гюмюрджина (дн. Комотини). Дълго време единственото шосе, което свързва окръга с останалата част от страната, е Кърджали - Хасково. Към средата на 20-те години Кърджали се свързва с път, категоризиран като „държавно шосе“, с Маказа и с Кошукавак за Ортакьой с разклонения Мастанли-Маказа и Ортакьой-Димотика. Един по-скоро военен път, а не нормално шосе, свързва Кърджали с Егри дере и служи за снабдяване на Егридеренска околия. Общинските пътища в окръга са само 26 км. През 20-те години в строеж са шосетата Кошу кавак – Хасково и Орта кьой – Свиленград. Необходимостта от строителство на мостове, особено на р. Арда, създава особени затруднения за осъществяване на шосейните проекти. [16, 1, с. 22], [29, 71-72] Най-разпространените превозни средства са в котловините - биволските и волските коли, а в по по-високите места – мулетата и магаретата. [31]

Войните прекъсват интензивните търговски връзки на Родопския регион с Беломорието и Одринска Тракия с техните търговски центрове – Гюмюрджина, Ксанти, Дедеагач. След войните като главни центрове, между които става търговски обмен, се очертават Кърджали - Хасково и Ортакьой - Свиленград. През 30-те години от окръга се изнасят тютюни,

добитък, пашкули, орехи, бадеми, руди, охра. Целият търговски живот на окръга е съсредоточен в Кърджали с неговите 91 по-големи магазини, а най-слабият търговски околийски център е Егри дере. Историографията вече е дала добра представа за тютюневата търговия в гр. Кърджали. Няколко села също се очертават като локални търговски центрове – с. Кьопрюлю (Мост), с. Ак бунар (Бял извор, Ардинско), с. Хатибоглар (Фотиново, Момчилградско). По-големи панаири на добитък стават в Кърджали и Крумовград. [18, 48-49]

Главен експортен артикул на окръга е тютюнът. За консумативните нужди на Мастанлийски окръг се внасят зърнени храни, брашно, колониални и манифактурни стоки, железария, обущарски материали. Особеностите на заселването и трудните пътни съобщения стимулират разпространението на амбулантната търговия. В седалищата на общинските управления стават ежеседмични пазари, като в определени дни се явяват амбулантни търговци. [16, 1, с. 47]

Що се отнася до кредитното дело, в Мастанлийски окръг кредитните институции се представляват преди всичко от двете държавни банки – Българската народна банка (БНБ) и Българската земеделска банка (БЗБ). В Кърджали и Ортакьой са основани и кооперативни кредитни сдружения - популярни банки. Според констатацията на специализирана публикация БНБ се отнася резервирано към кредитирането на търговците в Родопския край. Клоновете ù в окръга обслужват предимно държавния апарат. Кредитирането на селските производители е крайно недостатъчно, но въпреки това агентурите на БЗБ отпускат на селяните, макар и ограничено, кредити срещу залог на земеделска продукция – тютюни и добитък. В окръга не се отпускат ипотечни кредити, тъй като частната недвижима собственост още не е добре уредена. Специфичен е и профилът на притежателите на спестовните влогове в БНБ. Такива са предимно чиновници, дребни занаятчии, общини и кооперации. Селяните не спадат към тях, тъй като те изпитват недоверие към кредитните институции и предпочитат да превръщат своите икономии в златни монети или да съхраняват спестените пари извън банките. [16, 1, 71-72].

Едно от приоритетните направления в дейността на БЗБ и на Българската централна кооперативна банка между двете световни войни е кредитирането на кооперациите. Това важи и за Мастанлийски окръг, където в началото на 20-те години на XX в. развиват дейност кооперативни сдружения като Кърджалийската и Ортакьойската популярна банка, тютюнопроизводителните кооперации: „Балкан“ (Кърждали), „Джебел“ (Егри дере), „Родопска басма“ (Шех джумая, днес Джебел), „Джебел“ (с. Кючук виран, днес Мишевско), „Борба“ (Ортакьой), кредитно-кооперативните сдружения: „Сговор“ (с. Ташлъ

чилингир, Кошукавашко, днес Г. Каменяне), „Пчела“ (с. Дутлу, Кошукавашко, днес Черничево), потребителни кооперативни сдружения: „Арда“ (Ортакьой), „Плуг“ (с. Пеливун, Ортакьойско). Обикновено кредитните сдружения са дело на българи, но посочените кооперации нямат особена роля в стопанския живот на окръга, тъй като са нестабилни и и мимолетни стопански и финансови структури. Доста агресивни проявления има лихварският кредит, раздаван на производителите от комисионерите на големите тютюневи фирми.

Съществувалият в продължение на 15-тина години Мастанлийски окръг следва териториално-административната структура на българската държава, като се дели на околии, които от своя страна включват множество общини някои, от които поради разпръснатостта на заселването обемат по 10-19 села. През разглеждания период се наблюдава тенденция на намаляване на броя на общините в окръга. Въпреки че населението се увеличава с над 30 хил. души, окръгът остава слабо заселен поради географските особености на терена. Градското население на четирите града съставлява много малък процент от живеещите в окръга. Много по-ниска от средната за страната е грамотността на мастанлиици. В етническо и верско отношение преобладават турците и мюсюлманите, а българите са от ¼ до 1/3 от хората в окръга. В стопанско отношение Мастанлийски окръг се намира в една доиндустриална фаза на развитие, със силно застъпено растениевъдство, в което се прилага много ръчен труд (при производството на тютюна) и традиционното земеделско оръдие – дървеното рало (при зърнените храни). Упражняват се множество стари занаяти, но наред с тях проникват и по-модерни. През разглеждания период най-голямата инвестиция на държавата е построената жп линия, свързваща Кърджали и Момчилград с вътрешността на страната. Жп линията дава тласък в стопанското развитие на окръга в края на 30-те и началото на 40-те години на XX в., когато започва развитието на рудодобива.

[1] Преглед на Министерството на вътрешните работи и народното здраве. С., 1913, кн. 1, с. 150.

[2] Статистика за изборите за народни представители в 17-то, 18-то и 19-то ОНС. С., 1928, 12-13.

[3] 1. Мемишев, Ю. Социално-икономическите и политическите изменения в Кърджалийски окръг след Балканската война. – Известия на Военно-историческото научно дружество, 1984, Т. 38, 249-250; 2. Димитрова, Г. Изграждане и развитие на органите на държавна власт и

управление в Източните Родопи (1913-1944). – Архивен преглед, 20003, бр. 1-2, 132-143.

[4] [3, 1, 250-255]; Бурулянова, Д. Икономическо развитие на Източните Родопи след Първата балканска война и присъединяването на район към Царство България. – 100 години Балканска война. 100 години свобода за Родопите 1912-2012. Сборник студии и доклади от национална научна конференция, Смолян 15-17 октомври 2012 г., С., 2013, 247-254.

[5] 1. Списание на Българското икономическо дружество, 1919, бр. 4, с. 1; бр. 7, с. 2; 2. Харакчийски, Г. Изложение за състоянието на Мастанлийски окръг през 1921-1922 г. с. 3 -4. В скоби в наклонен шрифт са посочени, намерени днешни названия на географски обекти, посочени от Харакчийски.

[6] Държавен вестник, бр. 8, 14 април 1920.

[7] Доклад на Комисията за изучаване на Мастанлийски окръг в земеделско, стопанско и икономическо отношение. - Сведения по земеделието. Бюлетин на информационното бюро на МЗДИ, 1926, кн. 1, с. 10.

[8] Предварителни резултати от преброяването на населението 1934. Българското население по населени места. С., 1935, с. 10 (римско). Тук е прибавена и Кърджалийска околия, която през 1920 г. не е в Мастанлийски окръг.

[9] По Ньойския договор 12 населени места от Ортакьойска околия минават в територията на Гърция.

[10] Чанков, Ж. Населението на България. С., 1935, с. 29.

[11] Батаклиев, Ив. Долината на р. Арда. - Известия на Българското географско дружество за 1934 г. С., 1934, кн. 2, с. 188.

[12] Предварителни резултати от преброяването на населението 1934 …, с. 10 (римско).

[13] Вж. Държавен вестник, бр. 5, 5 април 1924.

[14] Златилов, В. Разбойничеството в Източните Родопи (1918-1941). – Известия на Държавните архиви, 1993, Т. 65, 341-388.

[15] Преброяване на населението на 31 декември 1934 г. Общи резултати. Статистика на занятията според главното занятие. С., кн. 3, 1940, 246-253.

[16] 1.Кратък обзор върху стопанското положение на Пашмаклийския и Мастанлийския окръг и организацията на кредита в същите. Пловдив, 1925, с.9; 2. Статистически сведения за населението. – Юбилеен сборник Българското село. С., 1931, с. 33-34, 39.

[17] Селско-стопанското настаняване на бежанците 1927-1931. С., 1932, с. 64.

[18] Чапкънов. Д. Изложение за състоянието на Кърджалийски окръг. Кърджали, 1930, с. 55.

[19] Златилов, В. Социални и благотворителни помощи за тракийските бежанци в Кърджалийски окръг (19141938). – Демографски и етносоциални проблеми в Източните Родопи. Пловдив, 1988, 243-249.

[20] Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31.12.1926 г. кн. 1, С., 1931, 216-217.

[21] Преброяване на населението на 31.12.1934. Общи резултати. Пол, месторождение, поданство, вероизповедание, говорим език, грамотност. Кн. 1, С., 1938,.56-57.

[22] Чанков, Ж. Грамотност на населението в България. С., 1926, с. 17; плюс 10, 173-174

[23] Преброяване на земеделските стопанства. 1934 г., кн. 1, Частни земеделски стопанства. 1942, 257-260.

[24] Георгиев, К. Аграрната реформа в България и нейните постижения, изразени в резултат на оземляването на бежанците и местните правоимащи. Пловдив, 1929, с. 66.

[25] Ненов, С. Стопанското положение на Родопската производствена област. - Известия на БЗБ. С., 1 окт. 1934, кн. 14-16, с. 815.

[26] Източно-родопската област. Кърджали, 1935, с. 51.

[27] Павлов, Д. Тютюневото богатство на България. – Български тютюн, 1939, кн. 7-8, с. 192.

[28] Българска коприна, 1938, кн. 6-8, с. 14.

[29] Стопанското положение в района на Пловдивската търговско-индустриална камара през 1928 г. Пловдив, 1930, 177, 194-209.

[30] Родопско ехо (Станимака), бр. 354, 15 дек. 1931; Димитрова, Г. Изграждане и развитие …, с. 139; Вачков, Д., Иванов, М. Българският външен дълг между двете световни войни. С., 2009, 78-79.

[31] Преброяване на добитъка и на домашните птици, кошерите с пчели, превозните средства и земеделските оръдия и машини в Царство България на 31 декември 1920. Кн. 1, Общи резултати. С., 1924, 4-7.

НОВО АДМИНИСТРАТИВНО ДЪЛЕНИЕ
БЪЛГАРИЯ
НОВИ НАИМЕНОВАНИЯ НА СЕЛИЩАТА
1:700000
Р О М Ъ Н И Я
Г Ъ Р Ц И Я

СЛИВЕНЪ
КАРЛОВО
КАЗАНЛЪКЪ
Н.ЗАГОРА
ЯМБОЛЪ
СТ.-ЗАГОРА
ЧИРПАНЪ
ПЛОВДИВЪ
БОРИСОВГРАДЪ
ЕЛХОВО
ТОПОЛОВГРАДЪ
(КАВАКЛИ)
СИМЕОНОВГРАДЪ
ХАСКОВО
ХАРМАНЛИ
СВИЛЕНГРАДЪ
КЪРДЖАЛИ
ИВАЙЛОВГРАДЪ
КРУМОВГРАДЪ
(КОШУ-КАВАКЪ)
ЗЛАТОГРАДЪ (ДАРА-ДЕРЕ)

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – КЪРДЖАЛИ – ХРАНИЛИЩЕ НА НЕОЦЕНИМО ДОКУМЕНТАЛНО БОГАТСТВО ЗА ИСТОРИЯТА НА ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ

Вълчо Златилов

Отдел "Държавен архив" – Кърджали, Дирекция „Регионален държавен архив" – Пловдив, ДА"Архиви", п.к. 6600, гр. Кърджали, България

STATE ARCHIVE - KARDZHALI - STORE INVALUABLE DOCUMENTARY HERITAGE HISTORY OF THE EASTERN RHODOPES

Valcho Zlatilov

Department "State archives" - Kardzhali, Directorate "Regional State Archives" - Plovdiv YES "Archives" pk 6600, c. Kardzhali, Bulgaria,

Представя дейността на Държавен архив – Кърджали като институция, събираща, съхраняваща и предоставяща за ползване на ценните архивни документи за историята на Източните Родопи. Проследява се състоянието на събирателската дейност на архива през годините, количеството на приетите документални комплекси и тематичното им разнообразие. Дават се данни за степента на запазеност на архивните фондове от различни отрасли на обществения живот и разнообразието на документите от личен произход. На тази база се прави извороведска оценка и анализ на стойността и разнообразието на съсродоточените в архива извори за историческата наука.

Presents the State Archives - Kardzhali as an institution, collection, storage and provision for use of valuable archival documents on the history of Eastern Rhodopes. Monitor the status of collecting, the archive over the years, the amount of the accepted documentary complexes and their thematic variety. Give data on the degree of preservation of archives from different sectors of public life and the variety of documents of personal origin. On this basis, make an assessment and analysis of sources of value and sasrodotochenite variety of archive sources for the historical science.

Key words: institution, collecting, documents.

Основната и най-важна задача на създадения през 1960 г. Окръжен държавен архив – Кърджали е да приеме на постоянно съхранение оцелелите до този момент ценни документални материали на всички закрити и действащи предприятия в региона. Това се оказва огромна по своя обем и обхват задача, чието изпълнение е свързано с полагането на много усилия, настоятелност и усърдие от страна на първите архивисти.

Още в 1960 г. от Окръжния архив в Хасково са отделени всички архивни фондове и документи, отнасящи се до територията на Кърджалийски окръг. Това са и първите 27 фонда с 2605 архивни единици от т.н. “стара”, или “капиталистическа епоха“ и 18 фонда на учреждения действали в т. н. “нова” социалистическа епоха с 530 архивни единици, постъпили в Държавен архив – Кърджали.[1]

Наред с издирването на оцелялото от капиталистическата епоха документално богатство, през първите години е било необходимо да се реагира бързо и да се вземат решителни мерки за опазване на архивите на всички ликвидирани учреждения и организации от социалистическата епоха. По тази причина, освен че са регистрирани новосъздадените такива, са заведени на отчет и всички ликвидирани фондообразуватели, с цел да се комплектуват своевременно техните документални източници. Вследствие на това, за един кратък период от пет години /965-1970/ броят на комплектуваните фондове и архивни единици значително се увеличава. След като в периода 1960-1965 г. техният брой е 661 фонда, през1970 г. числото им нараства на 971 фонда с 21 834 архивни единици. През 1985 г., когато се чества 25 годишният юбилей на архива, в него се съхраняват 1300 фонда с 43 000 архивни единици.[2]

Комплектуването на ценни документи в първите години от дейността на архива среща много затруднения – най-вече поради липсата на правилно разбиране за документите като важни исторически извори. Стига се дори до там служителите на архива да дават дежурства пред пунктовете на “Вторични суровини”, за да не се допусне унищожаване на ценни документи. Липсват архивохранилища. Квалификацията на архивните кадри по места е на много ниско ниво. Съставът на архива е малоброен и също се нуждае от усвояване на основни методически правила за работа в архивното дело. За да се излезе от това положение се полагат много усилия за подготовка на кадрите. Архивното управление организира ежегодно квалификационни курсове за обучението им, а те от своя страна провеждат курсове и семинари за учрежденията в окръга, правят стотици проверки на деловодствата и учрежденските архиви. При тези условия, за да се постигнат исканите цели се пристъпва към т. н. ”ускорена”, или още "първична” обработка на архивните документи.[3]

Още в тези първи години от създаването на архива, с помощта на Окръжния народен съвет и на окръжните ведомствени структури се започва промяна в отношението на ръководния състав и изпълнителските

кадри към документите. Благодарение на взетите мерки се спира тяхното безотговорно унищожаване. В предприятията започват да се прилагат номенклатури на делата и списъци със срокове за съхранението им, които стават основа за правилното систематизиране на документите в текущото деловодство. Така, благодарение на оказаната от Главно управление на архивите и местните държавни органи помощ архивът успява да преодолее закъснението по прибирането на ценните документи, комплектува натрупалите се многобройни до този момент такива на ликвидирани предприятия и започва да приема регулярно документи от действащите фондообразуватели.

Последвалият след 1985 г. нов период от дейността на архива е наситен с нови отговорни задачи, произтекли от извършените съществени и трайни обществено-политически промени. Смяната на имената на етническите турци, последвана от миграцията на големи групи от жители на бившия окръг към Република Турция, както и фундаменталните промени в държавния и стопанския живот от 1989 г. насам, поставиха архива в нова усложнена обстановка. Появи се голямо текучество на архивни кадри в окръга, както и липса на приемственост в работата с документите по места. Същевременно бяха ликвидирани голям брой учреждения, организации и предприятия, което постави необходимостта от спешно обработване по чл. 51 от Закона за ДАФ на техните фондове. Внимание беше отделено и на съхранението на документите, доказващи осигурителен доход и стаж, както и на документите за извършените търгове за разпродажба на имуществото. В процеса на последните експертизи на документите на ТКЗС-та бяха приети и всички съхранени до този момент в администрациите им декларации за влизане в ТКЗС.

Успоредно с изпълнението на тази голяма по обем и отговорност задача, трябваше да бъдат приети на държавно съхранение и документите на политическите партии. По силата на постигната договореност между Главно управление на архивите при МС и ВС на БСП в архива трябваше да постъпят документите на БСП /БКП/. А това от своя страна беше свързано с полистна проверка, паспортизация и последвало фактическо приемане през 1994г. Същата процедура впоследствие беше приложена и за документите на БЗНС.

Същевременно, поради настъпилите в този период промени в собствеността в почти всички сфери на обществения живот, беше необходимо да се комплектуват приоритетно и документите на множество приватизирани, ликвидирани и обявени в несъстоятелност държавни и общински структури. Бяха закрити много училища, читалища и кметства и дълго време стоеше открит въпросът за приемането и на техните документи в архива. Независимо от всички тези допълнително появили се изпитания и трудности, през последните години архивът успя да постигне най-важното - запазване на постигнатата регулярност в

комплектуването на фондовете на държавните и общински институции и осигуряването на притокът на добре съхранени и цялостни комплекси от фондове.

В резултат на положените до този момент усилия на няколко поколения архивисти, работили в Държавен архив - Кърджали, днес в него се съхраняват документите на 3199 архивни фонда с общ брой 110823 а.е., заемащи 1086 л.м. в архивохранилището на архива. [4]

Ниво „Политически партии“ от архивохранилището на Държавен архив – Кърджали

Най-обща представа за отрасловата и тематичната определеност на съхраняваните документи може да ни даде статистиката им по вида на фондообразувателя в чиято дейност са възникнали.

Едни от най-ценните и разнообразни по съдържанието си документи са тези на административните структури на органите на власт и управление в региона. От тях до нас са достигнали отделни документи на Момчилградския окръжен съвет и Постоянната комисия към него от преди 1944 г.[5] Сравнително добре е съхранен и комплексът на документите на Окръжен народен съвет – Кърджали /1959–1987/.[6] В архива се пазят и документите на 5 градски общински управления от преди 1944 г., със съответстващите им още 5 такива управления за периода след 1944 г.[7], 18 фонда на селски общински управления от преди 1944 г. и още 55 фонда на съвети след 1944 г. [8]. Не пълни по обхват, но едни от най-търсени в архива, са документите на структурите на МВР в региона преди 1947 г., като Момчилградското окръжно управление на МВР /1925–1934/, петте околийски управления с документи от преди 1944 г., както и на същия вид фондообразуватели в периода 1944-1947 г.[9]. Документите на новосъздадените след 1979 г.

кметства се съхраняват в 14 групови фонда, сформирани по ОНС на СС, към които първоначално принадлежат [10].

Специфична група документи са обособени в съхранените частично фондове на 5-те мирови съдилища от преди 1944 г, на 5-те районни съдилища след 1944 г. и във фонда на Областния съд в Кърджали, прерастнал в Окръжен съд – Кърджали [11]. Интерес предизвикват и документите на Окръжна прокуратура - Кърджали, както и на 5-те районни прокуратури от 1944 г. насам, с информацията която носят за констатираните закононарушения, за начина на тяхното санкциониране и за действието на правораздавателните органи в региона. Техният комплекс сполучливо се допълва от документите на фонда на Окръжния затвор, разделен в двете епохи в съответствие с периодите на дейността му [12].

Обществено-политическият живот на територията на Източните Родопи е представен различно в двете епохи. Докато за периода преди 1944 г. информацията за него е пръсната в различни не добре съхранени, предимно полицейски структури, то след 1944 г. може да се каже, че именно от тази сфера са съхранени едни от най-големите комплекси с документи. Сред тях най-значим е комплексът от документи на множеството и на различно ниво структури на БКП, съхранявани до 1989 г. от ОПА и предадени на Държавния архив през 1994 г. Това са окръжният, околийските, районните, общинските и първичните комитети на БКП, съответно подобни са и комитетите на ДКМС и ДСНМ. За тяхното запазване е работено системно, методически и в резултат на това в ДА-Кърджали са предадени голямо количество документи[13]. Много документи има запазени и от структурите на БЗНС с фондове за окръжното му ръководство, 5 околийски земеделски дружби и 14 общински ръководства, както и на ОФ, чиито структури са аналогични и са 17 на брой [14]. На съхранение в архива са постъпили и документите на ДОСО, БСД, профсъюзите, културно-благотворително дружество “Тракия”, дружествата на участниците в Македоно-одринското опълчение, на СБПФК, дружествата “Червен кръст”[15].

Интересен комплекс от документи представляват запазените фондове на 23 християнски храма, мюфтийството в Кърджали, мюсюлманската и еврейската вероизповедни общини в Кърджали [16].

Със сравнително голям обем са и документите за селското стопанство. В старата епоха този отрасъл на обществения живот е представен предимно от административно - управленските структури на отрасъла, като Областна служба по земеделие, комисията по трудово-земеделските стопанства, 4 околийски агрономства, 2 овощни разсадника, 5 ветеринарни лечебници [17]. В периода от новата епоха фондовете са аналогични, тъй като много от тях продължават дейността си и след 1944 г. Това важи и за държавното опитно поле по тютюна – Джебел,

създадено през 1933 г., продължаващо и понастоящем своята дейност [18]. Документите за този отрасъл добиват голям обем в новата епоха с появата на трудово земеделските кооперации. В архива се пазят 103 фонда на ТКЗС, с повече от 77 л.м. документи, както и 6 фонда на ДЗС /6 л. м./. Голяма по обем документация е съхранена и от 12-те АПК, съществували на територията на окръга, както и от тяхното окръжно ръководство [19].

Горското стопанство преди 1944 г. е представено от частично запазени 3 фонда на административни лесничейства с документи от 1930 - 1944 г., а след 1944 г. за този отрасъл има сравнително голям обем документи представени от 11 фонда на държавни лесничейства /с 12.96 л. м./ и един фонд на създаденото през 1959 г. Окръжно управление на горите /с 4.8 л. м./ [20]

Слабо представени в архивния фонд на архива са документите на промишлените предприятия, съществували преди 1944 г. - само 2 фонда - на шивашка и на тютюнопроизводителна кооперации [21]. За периода след 1944 г. комплексът на тези фондове е голям. В архива се пазят ценните документи на ОЦЗ, на Горубсо, и на всички останали държавни промишлени предприятия, съществували на територията на окръга.[22]. Подобно е съотношението и за строителството. Срещу 2-та фонда на околийски пътни управления и 1 на Околийско инженерство – Кърджали до 1944г., за периода след 1944 г. вече имаме 14 фонда на предприятия и фирми за строеж на жилищни, обществени и промишлени сгради, както и 3 фонда за строежа на язовирите в региона, 9 фонда на БКС и Комунални услуги и др. подобни [23].

Търговията преди 1944 г. е представена от частично запазените документи на тютюнева фирма „Вл. Наумов” /1929 – 1944/, Тютюнево събирателно сдружение “Склад за спиртни напитки “Братя Делчеви”, както и от потребителните кооперации[24]. След 1944 г. броят на тези кооперации нараства значително, увеличават се и сформираните за тяхното управление съюзи. От 1959 г. започва и по-активно включване в търговския живот на Източните Родопи на държавни структури, които стават все по-уедрени и разгърнати - като “Булгарплод”, “ Топливо”, “Търговия на едро”, “Търговия”, “Нармаг” и т.н.

В областта на финансите за периода преди 1944 г. в архива има запазени големи комплекси от архивни документи. Това са клоновете на БНБ, БЗКБ, данъчните управления, Банка Български кредит, 8 популярни банки, 5 кредитни кооперации, 2 застрахователни дружества[25]. За периода след 1944 г. техния сравнително голям обем документи се запазва, като се разнообразява още повече с различните структури, които се появяват напоследък – ОББ, Пощенска банка, Банка "Хеброс", ДСК и т.н.[26] Интерес представлява запазената документация и на Митницата в Ивайловград, съществувала от 1936 до 1944 г.[27]

Интересни са и документите от сферата на образованието и културата. От преди 1944 г. са запазени частично документите на 74 училища, 1 гимназия, 1 професионално, 36 основни и 24 начални училища. След 1944 г. техния брой вече достига 169 основни училища с 37.73 л.м. Появяват се и три висши учебни заведения, 19 професионални училища и центрове, множество детски градини. Новост са и фондовете от сферата на науката – ОС на НТС, Астрономическа обсерватория [28].

В областта на здравеопазването документацията за периода до 1944г. е оскъдна – в архива са съхранени документите на 4 околийски и 2 участъкови здравни служби. За периода след 1944 г. в архива са съхранени сравнително пълните фондове на множеството болници от региона – Окръжна болница, поликлиниката в Кърджали, диспансерите за белодробни болести и за психоневрологични заболявания, Дом "Майка и дете" и др.

Комплектувани в архива са и документите на някои от създадените след 1989 г., отскоро съществуващи структури като: Бюрата по труда и социални грижи [29].

Анализът на пълнотата на фондовете, особено за т.н. "Стара епоха" показва, че за цели периоди от време за много институции няма запазени архивни документи, или ако има – то те са съвсем оскъдни. От съхранените архивни документи, илюстриращи периода преди 1944 г. не може да се проследи цялостния обществено – икономически, стопански и културен живот на Източните Родопи. За попълване на тези празноти, както и за попълването на някои "бели петна" за периода след 1944 г. още от създаването на архива се започва активна работа за издирването и комплектуването на документи от личен произход. Между личните фондове със своя обем и съдържание изпъкват фондовете на Мара Михайлова, Кирил Попгеоргиев, Георги Талев, Тодор Мухтаров, Теофана и Балин Текелиеви, Методи Ягоридков, Костадин Гемеджиев[30]. Съхранените лични фондове представят почти всички обществени слоеве и професии и съдържат документи и от двете епохи. Запазените над 800 лични спомени на свой ред сполучливо допълват празнотата в документалната съкровищница на архива, и по един неповторим начин предоставят на изследователите ценни данни за историческата съдба на Източните Родопи[31].

***

От направеният до тук най-общ анализ на комплектуването в Държавен архив – Кърджали е видно, че като специализирана държавна институция още от своето създаване архивът изпълнява успешно своето най-важно предназначение – да издири, комплектува и съхрани за идните поколения ценните документи, носители на историческата памет за Източнородопската област. Отсъствието на архива като държавна институция в периода до 1960 г. безспорно е главната причина, поради

която достигналите до нас писменни извори за историята на региона до 1944 г. са значително по-малко по обем и съдържание. След неговото създаване картината се променя коренно. В архива започват да предават регулярно ценните си документи значимите държавни, общински и кооперативни структури, което се отразява върху пълнотата и качеството на комплектуваните фондове. Повишено е нивото на тяхната пълнота и е подобрена тяхната систематизация. В развитието на архива е работено сполучливо и по запълването на „белите петна" в историятята на Източните Родопи, чрез комплектуването на документи от личен произход – лични и семейни фондове, спомени, частични постъпления и колекции, фотоматериали. Приети са и множество документи на нови технически носители – НТД, МЧД, фото, фоно, кино материали, електронни документи.

Предстои в бъдеще по-широкото обхващане на ценните документи от частен произход – на частни фирми и сдружения, граждански дружества и организации, отделни лица. Както и по-широкото комплектуване на масово създаващите се вече електронни документи.

БЕЛЕЖКИ

1. ДА-Кърджали, Дело на фонд № 818.
2. ДА-Кърджали, учрежденски архив. Отчетен доклад за дейността на архива през 1985 г.
3. ДА-Кърджали, Дело на фонд № 818.

[4]. Пак там, учрежденски архив.Отчетен доклад за дейността на архива през 2014 г.

5. ДА-Кърджали, Ч.П. 140.
6. Пак там, Дело на фонд № 761.
7. Пак там, Дело на фонд №№ 47К, 84К, 8К, 57К и ф. 51, 620, 66, 6, 30.
8. Пак там, Дело на фонд № № 28К, 149К, 106К, 34К, 64К, 182К, 188К, 182К, 227К, 190К, 213К, 33К, 144К, 36К, 141К, 152К, 143К, 94, 282, 326, 432, 399, 293, 49, 48, 425, 129, 105, 498 и др.
9. Пак там, Дело на фонд № № 13К, 17К, 18К, 16К, 14К, 15К и №№ 24, 228, 60, 28, 32
10. Пак там, Дело на фонд №№. 1038, 1019, 1046, 1012, 1033, 1027, 1054, 1018, 1055, 1039, 1044, 1048, 1071, 1034
11. Пак там, Дело на фонд №№ 32К, 43К, 88К; 35К; 244,294, 274,119, 137, 354.
12. Пак там, Дело на фонд № 746.
13. Пак там, вж. списък на фондовете на ОПА.
14. Пак там, Дело на фонд №№ 808, 50, 536, 82, 44, 98, 668, 638, 797,

633, 662, 698, 702, 705, 1041, 709, 695.

15. Пак там, Дело на фонд №№ 649, 272, 650, 269, ,653, 270, 652, 271, 637, 238, 651; 857, 583, 581, 582, 132, 131; 843, 830, 848, 78, и др.
16. Пак там, Дело на фонд №№ 81К, 131К, 87К, 89К, 50К, 55Н, 90К, 86К, 85Н, 97К, 98Н, 91К, 87К, 155К, 48К, 48К, 86К, 85К, 97К, 98К, 91К, 87К, 155К, 48К, 86К, 42К, 215К, 54К, 41К, 191К, 67, 68, 69.
17. Пак там, Дело на фонд №№ 130К, 11К, 161К, 19К, 9К; 160К, 6К; 166, 12К, 229К, 79К, 76К.
18. Пак там, Дело на фонд № 7К.
19. Пак там, вж. списък на фондовете от „с" епоха, Вж. също Дело на фонд №№ 1067, 1028, 937, 1050, 935, 861, 942, 938, 1006, и др.
20. Пак там, Дело на фонд №№ 223К, 224К, 100К, 33, 511, 357, 356, 359, 87, 443, 348, 779, 444, 445, 1146.
21. Пак там, Дело на фонд №№ 125К, 163К.
22. Пак там, Дело на фонд №№ 584, 514, 496, 694, 1010, 414, 835, 842, 1139, 1056, 1045, 889, 892, 907, 1042, 919, 758, 1138, 887 и др.
23. Пак там, Дело на фонд №№ 56К, 233К, 207К, 503, 365, 480, 782, 481, 1079, 1080, 1072, 1144, 1136, 485, 826, 719, 491, 794 и др.
24. Пак там, Дело на фонд №№ 10К, 238К, 216К, 244К, 220К, 128К, 623, 644, 629, 499, 656, 817, 1009, 846, 905, 882, 1071, 10220, 1013, 922, 1059, 1147, 1066 и др.
25. Пак там, Дело на фонд №№ 203К, 83К, 38К, 44К, 39К, 250К, 20К, 153К, 27К, 54К, 162К, 65К, 58К, 148К, 126К, 177К.
26. Пак там, Дело на фонд №№ 1201, 1185, 1178, 1150.
27. Пак там, Дело на фонд №№ 63К, 52.
28. Пак там, Дело на фонд №№ 856, 944.
29. Пак там, Дело на фонд №№ 1166, 1181, 1182, 1177, 1180.
30. Пак там, Дело на фонд №№ 271К, 1058, 1090, 267К и др.
31. Пак там, вж. Инвентарна книга на спомените на ДА-Кърджали

Отдел "Държавен архив" – Кърджали при ДРДА-Пловдив, Държавна агенция „Архиви", ул. Софроний Врачански № 3, тел. 0361/6-26-53; kardzhali@archives.government.bg